

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY**

CALL NO. Sa8K Jag-Sha

D.G.A. 79.

22

8-1-84

पण्डितराजराजतिलकजगन्नाथप्रर्णा

॥ भामिनीविलासः ॥

पण्डितहरदत्तशर्मकृतया चपकाख्यया दीक्षया समेतः ।

BHĀMINIVILĀSA

OF

PANDITARĀJA JAGANNĀTHA

Critically edited with his own commentary called
'Caṣaka' in Sanskrit and Translation and
Notes in English

8431

BY

Vidyā-sudhākara HAR DUTT SHARMA, M.A., Ph.D.

SOMETIME PROFESSOR OF SANSKRIT

S. D. COLLEGE, GAWNPUR

22 K
Jagisha

POONA:

ORIENTAL BOOK AGENCY

1935

WORKS BY THE SAME AUTHOR

		Rs. As.
1.	Padmapurāṇa and Kālidāsa.	... 2—0
2.	Jayamaṅgalā.	... 2—0
3.	Saduktikarṇāmṛta.	... 10—0
4.	Sāṅkhyakārikā—Gaṇḍapādabhāṣya.	... 2—0
5.	Sāṅkhyakārikā—Tattva-Kaumudi.	... 3—0
6.	Kāvyaprakāśa	... 3—0
7.	Bhāminivilāsa	... 2—0

**CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.**

Acc. No. 8431.....

Date 7-3-77.....

Call No. Sa 8K.....

Jag / Sha

*Printed by : S. R. Sardesai, B.A., LL.B., at the Samarth Vidyalaya's
‘Samarth Bharat Press’, 947 Sadashiv Peth, Poona 2.*

*Published by: Dr. N. G. Sardesai, for the Oriental Book Agency,
Poona 2.*

CONTENTS
OF
भास्मिनीविलासः

		Pages
Introduction		iii-xv
List of Abbreviations		xvi
प्रास्ताविकविलासः	Text	1-59
„	Translation	1-16
„	Notes	1-28
शृङ्गारविलासः	Text	1-58
करुणविलासः	„	1-11
शृङ्गारविलासः	Translation	1-16
करुणविलासः	„	1- 4
शृङ्गारविलासः	Notes	1-13
करुणविलासः	„	14-16
शान्तविलासः	Text	1-21
„	Translation	1 -6
„	Notes	1-10
श्लोकानां सूची		1- 4
Appendix		5-16

All rights reserved by the Publishers.

Published by—Dr. N. G. Sardesai, L. M. & s., Manager, Oriental Book Agency, 15 Shukrawar Peth, Poona 2.

Printer—S. R. Sardesai, B.A., LL.B., Navin Samarth Vidyalaya's Samarth Bharat Press, 947 Sadashiv, Poona 2.

INTRODUCTION

The Text

The text of the *Bhāminīvīlāsa* is printed here on the basis of the following printed editions :—

1. L. R. Vaidya's edition, Bombay, 1887.
2. S. M. Paranjape's edition, Poona, 1895.
3. Śeṣādri edition, Bombay (no date given).
4. Bal's edition with Mahādeva Sūri's Gloss, Bombay, 1895.
5. Nirṇayasāgara edition with Acyutarāya's commentary, Bombay, 1933.
6. Nirṇayasāgara edition of Rasagaṅgādhara, Bombay, 1916.

Before fixing any reading, I have taken into consideration the readings of these editions as well as those which are given in their foot-notes. In the Notes appended at the end of the book the various readings and their propriety or otherwise have been fully discussed.

Traditions about the Author

In spite of the fact that the author Jagannātha Panditarāja flourished as late as about the 17th century A.D., we have no historical account or authentic tradition on which we can base his life. A considerable mass of traditions has sprung round him and it is well nigh impossible in the present state of our knowledge to differentiate fact from fiction. Some of these traditions are given below.

1. Jagannātha came from Tailaṅga country and

started a school at Jaipur.¹ Once upon a time a Kazi came to Jaipur and challenged the pandits of the place to a debate. None could meet his challenge, but Jagannātha studied the muslim religious books and defeated the Kazi on his own ground. The Emperor of Delhi hearing of our poet's fame invited him to Delh and granted him his patronage. The poet there fell in love with a muslim girl² whom he married and spent his youth at the Moghul capital. In his old age he went to Benares but he was excommunicated by pandits like Appayadikṣita on the ground that he was contaminated by the contact of a muslim woman. Being very much distressed at it Jagannātha went to the Ganges and seated on the Ghāt stairs began to sing the praise of Gaṅgā in extempore verses. These verses are known by the name of Gaṅgālaharī. The mother Gaṅgā was very much pleased by his devotion and began to rise

1. Pandit Durgāprasāda says that the Jaipur-Jagannātha, who was a Mahārāṣṭra brahmin, is different from our author. The descendants of Jaipur-Jagannātha are still found in Brahmāpuri near Jaipur. He composed the following works in 1731 A.D. at the instance of the Rajput King of Jaipur—सिद्धान्तसमाप्त, सिद्धान्तकौस्तुभ, and रेखागणित (a translation of Euclid). The Maharaja of Jaipur, named Savāi Jaisimha, was born in 1688 A.D. and ascended the throne in 1700. He performed an *as'vamedha* sacrifice in 1714 and died in 1728 A.D.

2. Jagannātha is alleged to have composed the following verses about the muslim girl—

यवनीरमणी विपदः शमनी कमनीयतमा नवनीतसमा ।
 उहिऊहिवचोऽमृतपूर्णसुखी स सुखी जगतीह यदङ्गता ॥
 यवनी नवनीतकोमलाङ्गी शशनीये यदि नीयते कथंचित् ।
 अवनीतिलमेव साधु मन्ये न बनी माधवनी विनोदहेतुः ॥
 न याचे गजालि न वा बाजिराजि न वित्तेषु चित्तं मदीयं कदाचित् ।
 द्यं सुस्तनी मस्तकन्यस्तहस्ता लवङ्गी कुरङ्गीहगङ्गीकरोतु ॥

one step at the end of each verse. After the 52nd verse the river took the poet and his muslim wife in her lap and carried away both of them in her current.

2. When Jagannātha lived under the patronage of Akbar, Emperor of Delhi, he married a muslim girl named Lavaṅgī. After some time the wife died³ and Jagannātha in his sorrow for her, went to live at Benares. But he was insulted by the pandits of Benares. At this the poet went to the river Ganges and after having praised Gaṅgā by means of his Gaṅgālaharī leaped into its rain-swollen current.

3. When Jagannātha was enjoying the favours of the royal court at Delhi he received an invitation from some ruling Prince. To the invitation he sent the following reply:⁴

“Either the Lord of Delhi or the Lord of the Universe can fulfil (my) desires. Favours granted by other kings can only suffice for vegetables or salt.”

4. Jagannātha had performed austerities to please a Goddess who granted him the following boon:

“Roam till the land of Kurus (in the North) and do not doubt your success in debates with your oppo-

3. करुणविलास of our book is said to have been inspired by this sad event. On this Pandit Durgāprasiда pertinently remarks that we should infer from the following verse that the poet lost his son also—

अपहाय सकलबानधवचिन्तामुद्दास्य गुरुकुलप्रणयम् ।

हा तनय विनयशालिन् कथमिव परलोकपथिकोऽभूः ॥

Rasagaṅgādhara, p. 33

4. दिलीधरो वा जगदीधरो वा मनोरथान् पूरयितुं समर्थः ।

अन्यैर्नृपालैः परिदीयमानं शकाय वा स्याद्वणाय वा स्यात् ॥

5. आकुरुदेशं विचरेमा कुरु परवादनिर्जये शंकाम् ।

स्वीकुरु वरमेकं मे व्याकुरु भो वत्स शास्त्राणि ॥

nents; but, my child, accept one boon from me and explain the Sāstras."

5. Haridikṣita, the teacher of the celebrated Nāgeśabhaṭṭa, went to Delhi and challenged Jagannātha. The poet feared him and his superior scholarship. He tied a charm round his arm and next day defeated the opponent Haridikṣita. The great grammarian was very much vexed and disappointed and on returning home he resolved either to destroy himself or vanquish Jagannātha. Through the help of some divinity he defeated Jagannātha next day.

6. Jagannātha became a renowned pandit through the favour of the mother Gaṅgā. Then he went to Delhi and described his poverty-ridden condition in the following verse before the Emperor.

शीतातीं इव संकुचन्ति दिवसा नैवाम्बरं शवरी
शीघ्रं सुचति किं च हुतभुकोणं गतो भास्करः ।
त्वं चानङ्गहुताशभाजि हृदये सीमन्तिनीनां गतो
नास्माकं वसनं न वा युवतयः कुत्र वजामो वयम् ॥

He received the royal patronage and had relations with a muslim girl. He never married her. From the above verse, it is evident that when he came to Delhi he was unmarried.⁶

Of all the incidents mentioned above, the only things about which we can be absolutely sure, are that our poet had a patron in some Moghul Emperor and that he had some relationship with a muslim girl.

His parentage and date.

Jagannātha was a Tailāṅga brahmin from South India. He was born in Vegināda family and his father's

6. According to Acyutārāya, the verse शीतातीः, etc., indicates that the poet had no wife when he came to the Court of the Emperor of Delhi.

name was Perubhaṭṭa. The father of our poet studied Vedānta under Jñānendrabhikṣu, Nyāya and Vaiśeṣika under Mahendra, Pūrva-Mimāṃsā under Khaṇḍadeva and the Mahābhāṣya under Vireśvara Śeṣa. Jagannātha's mother's name was Lakṣmī. He studied mostly under his own father. In his youth he visited the court of Emperor Shah Jehan and obtained from him the title of Paṇḍitarāja.⁷ He enjoyed the patronage of the Emperor and that of his son Dara Shikoh.

It is a mistake to think that our poet lived in the reign of Akbar. In one of his verses⁸ Jagannātha praises

7. “तैलंगान्वयमेगलालयमहालक्ष्मीदयालालितः ।

श्रीमत्येरमभट्टसनुरनिशं विद्वद्वलाट्टपः ॥

संतुष्टः कमताधिपस्य कवितामाकर्ण्य तद्वर्णनं ।

श्रीमत्यंडितराजपंडितजगन्नाथो व्यधासीदिदम् ॥ ” प्राणाभरण 52.

“ मूर्तिमितेव नवाबासफखानस्य प्रसादेन द्विजकुलसेवेवाकिवाङ्मनःकायेन
माधुरकुलसमुद्रेनुना रायमुकुदेनादिष्ठेन सार्वमांम श्रीशाहाजाहां प्रसादाधिगतपंडितराज-
पद्धतीविराजितेन तैलंगकुलावतंसेन पंडितजगन्नाथेनासफविलासाख्येयमास्त्र्यायिका
निरसीयत ॥ ” *Aṣaṭavilāsa, Introduction.*

“ श्रीमज्ज्ञानेन्द्रभिक्षोरधिगतसकलबद्धविद्याप्रपञ्चः ।

काणादीराक्षपादीरपि गहनगिरो यो मैदैन्द्रादवेदीत् ॥

देवादेवाध्यगीष्ट स्मरहरनगरे शासनं जैमिनीयं ।

शेषाङ्गप्राप्तशेषामलभणितिरभूत्सर्वविद्यावरो यः ॥ ”

“ पाषाणादपि पीयूषं स्यन्दते यस्य लीलया ।

तं वन्दे पेरुभट्टाख्यं लक्ष्मीकान्तं महागुरुम् ॥ ”

रसगंगाधर, *Introduction*, p. 2.

8. “ इयाम यज्ञोपवीतं तव किमिति मर्दीसंगमाकुत्र जातः

सोऽयं शीतांशुकन्यापयसि कथमभूत्तज्जलं कजलाभम् ।

व्याकुप्यन्नूरदीनक्षितिरमणारपिक्षोणिभृत्पश्मलाक्षी-

लक्ष्मीणाश्रुधारासमुदितसारितां सर्वतः संगमेन ॥ ” रसगंगाधर, p. 52 1

Nūradin which name Mr. Vaidya identifies with Nuruddin Muhammad Jehangir. On this Mr. Vaidya conjectures that Jagannātha lived in the reign of Jehangir also. But I am inclined to think that our poet here praises the father of his patron Shah Jehan. It seems rather unlikely that Jagannātha should have lived so long a life as to enjoy the patronage of three generations.

Now, with regard to the incident that Haridikṣita, teacher of Nāgeśabhaṭṭa, had challenged Jagannātha, it has been suggested by Mr. Vaidya, on the testimony of Dr. Kielhorn (who thinks that Haridikṣita must have lived in about 1750 A.C.), that Haridikṣita and Jagannātha could not have been contemporaries. But, as pointed out by the late Pandit Durgāprasāda (Rasagaṅgādhara, introduction p. 6), the approximate date of Nāgeśabhaṭṭa is 1706 A.D. The following table given by P. Durgāprasāda makes the position still clearer.

शेषशीकृत्यः

भद्रोनिदीक्षितः (शिष्यः)	शेषवीरेभरः (उत्रः)
वीरेभरदीक्षितः (उत्रः)	पंदितराजजगन्नाथः (शिष्यः)
हरिदीक्षितः (उत्रः)	○
नागेशभट्टः (शिष्यः)	○

Thus, it is just possible that Jagannātha and Haridikṣita were contemporaries. Again, from the benedictory stanza of Nāgeśa in the beginning of his gloss on Rasagaṅgādhara नत्या गंगाधरं मम प्रकाशं लतुते गुरुम् we learn that Gaṅgādhara was one of the teachers of Nāgeśa. In a Ms. of the Subhāsitahārāvalī, an anthology of Sanskrit poets by Hari Kavi we come across two verses

of Jagannātha in which Gaṅgādhara is mentioned. They are—

वितण्डाहेत्वायैरतिवितवाक्यैरपि नृभिः, नं जेयोऽसौं विदूजनसदसि
गंगाधरबुधः । पुरारिप्रोच (च्च) ज्ञजटिलो (?) दूनितश्चिर, स्तटिन्यंभः—
पूरोपमवचनवाचालि [त] सुखः ॥ fol. 33a, 122.

उरस्थस्य अद्यत्कवरभरनियंत्सुमनसः, पतन्ति स्वर्बालाः स्मरपरवशा
दीनमनसः । सुरास्तं गायन्ति स्फुरिततनु गंगाधरसुखा,—स्तवायं दक्षातो
यदुपरि कृपातो विलसति ॥ fol. 67 a, 599.

(The last verse is from Jagannātha's Lakṣmilahari, 3.)

I am inclined to identify this Gaṅgādhara with Gaṅgādhara the teacher of Nāgeśa. Now, if one teacher of Nāgeśa can become Jagannātha's contemporary then there is strong reason to suppose that the other was also one.

Jagannātha, therefore, lived in the middle of the 17th and the beginning of the 18th century A.D.

His works.

1. *Piyūsalaharī* or *Gaṅgālaharī*, the well-known poem in praise of Gaṅgā. It is very popular and has been printed many times at different places.

2. *Sudhālaharī*, a short poem of 30 verses in praise of the god Sun, printed in K. M. I, pp. 16–22.

3. *Amṛtalaharī*, a short poem of 11 verses in praise of the goddess Yamunā, printed in K. M. I, pp. 99–101.

4. *Karuṇālaharī*, a poem of 60 verses in praise of god Viṣṇu, printed in K. M. II, pp. 55–61.

5. *Lakṣmilaharī*, a poem of 41 verses in praise of goddess Lakṣmī, printed in K. M. II, pp. 104–111.

6. *Yamunā-varṇana*, a prose work which is not yet found. We find only two quotations from it in Rasa-gaṅgādhara.

“ तनयमैनाकगवेषणलंबीकृतजलघिजठरप्रविष्टहिमगिरिभुजायमानया
भगवत्या भागीरथ्या: सखी ॥ ” P. 19.

“ रविकुलप्रीतिमावहन्ति नरविकुलप्रीतिमावहति । अवारितप्रवाह-
सुवारितप्रवाहा ॥ ” P. 128.

7. *Āsafa-vilāsa*, in praise of Nawab Asaf Khan, probably identical with Khan Khanan of Shah Jehan. Only two quotations from this work are found in *Rasa-gaṅgādhara* pp. 166 and 457.

8. *Prāṇābharaṇa*, a poem in 53 verses with the author's own gloss in praise of Prāṇanārāyaṇa, king of Kāmarūpa, published in K. M. I., pp. 79–90.

9. *Jagadābharaṇa*, P. Durgāprasāda, in his introduction to *Rasa-gaṅgādhara*, says that it is a panegyric on Dara Shikoh and that this poem is identical with *Prāṇābharaṇa*, with the name of Dara inserted in place of Prāṇanārāyaṇa. According to the late Mr. S. M. Paranjape, who examined a Ms. of this poem, the poem in this form must have been intended for the Rajput prince Jagatsimha, son of Rāṇā Karnasimha of Udaipur. Rāṇā Karnasimha died in 1628 A.D. This conclusion of Mr. Paranjape is based upon the following last verse and the colophon found in the Ms.

तैलंगान्वयमंगलालयमहालक्ष्मीद्यालालितः

श्रीमत्येरमभट्टसूनुरनिशं विद्वल्लाटंतपः ।

श्रीराणाकलिकर्णनंदनजगत्सहस्रभोवर्णनं

श्रीमत्यंडितरायसत्कविजगच्छाथो व्यतानीदिदम् ॥

इति महामहोपाध्यायपदवाक्यप्रमाणपारावारीणतैलंगकुलावतंसश्रीपेरम-
भट्टसूरेस्तनयेन विनिर्मितं जगदाभरणारूपं जगत्सहवर्णनम् ॥

Mr. Paranjape adds—“ But as the line, दुग्धाच्चे भवता, etc., is found in the R. G. as दुग्धाच्चे भवता समो विजयते शिष्ठीवरावलभः; it is likely that the copy seen by Pandit Durgāprasāda might have got some expression pointing out to Dara. Still it should be remembered that the name Jagadābharaṇa suits well with the description of Jagatsimha only.”

10. *Citramimāṃsā-khaṇḍana*, a collection of those faults which Jagannātha found with Appaya Dīkṣita's views as described in *Citramimāṃsā* and which are scattered in *Rasagaṅgādhara*. The book is published in the K. M. Series.

11. *Manoramū-kucamardana*, a work on grammar devoted to a criticism of Manoramā, Bhaṭṭojidikṣita's commentary on his own *Siddhānta-Kaumudī*. The work is still in a Ms. form.

12. *Rasagaṅgādhara*, an incomplete work on rhetorics which suddenly breaks down in the midst of *Uttara alāmkāra*. It is the masterpiece of Jagannātha in which he shows his mastery of logic, subtle thinking, perspicuity of style and a wonderful grasp and insight in the *alāmkāra-s'āstra*. It is a pity that the author left it incomplete, otherwise it would have entirely eclipsed even Mammaṭa's *Kāvyaprakāśa*. Although there are many guesses as to why it was left incomplete, but most probably it is due to author's unexpected death. The work is published in the K. M. Series with Nāgeśabhaṭṭa's commentary.

13. *Bhāminivilāsa*, a beautiful *kāvya* in four chapters—*Prāstāvikavilāsa*, *S'ringāravilāsa*, *Karuṇavilāsa* and *S'āntavilāsa*. According to Nāgeśabhaṭṭa the poem was written before the author composed his *Rasagaṅgādhara* and it served as a store-house from which he drew his illustrations. In *Rasagaṅgādhara* we read—

निर्माय नृतनमुदाहरणानुरूपं काव्यं मयात्र निहितं न परस्य किञ्चित्।

On this Nāgeśa says—

तत्तदलंकारादिलक्ष्यत्वयोग्यं काव्यं भास्मीविलासालयम्

But it is better to understand the word *kāvya* in the sense of poems in general.

There is a very great discrepancy with regard to the number of verses in this work. Messers Seshadri and Vaidya give 129 verses in the first, 183 in the second, 19 in the third and 45 in the fourth *vilāsas*. The total number of verses in their editions comes to 376. But the texts of Messers Paranjape, Bal and Acyutarāya Modak (as published in the Nirṇayasāgara edition) give 101 in the first, 102 in the second, 19 in the third and 32 in the fourth *vilāsas*. I follow their arrangement in this edition. The total number of verses here comes to 254. The extra verses are given in the appendix. For the detailed discussion over this point I would refer the readers to the excellent introduction given by Mr. Paranjape. Thus, we get an excess of about 121 verses. Out of these about 100 are not found in the Rasagangādhara. Although these verses are nowhere found in the name of another man, yet I very much doubt that they are from Jagannātha's pen.

Now let us examine the following verses from Bhāminīvilāsa and compare them with the verses found in the *Bhānavilāsa* and *Anyoktimuktālatā*.

Bhāminī Vilāsa

पुरा सरसि मानसे विकचसारसा-
लिस्खलत्-
परागसुरभीकृते पथसि यस्य यातं
वयः ।
स पल्वलजलेऽधुना मिलदने-
कमेकाकुले
मरालकुलनायकः कथय रे कथं
वर्तताम् ॥ २ ॥
यैस्त्वं गुणगणवानपि सतां द्विजिह्वर-
सेभ्यतां नीतः ।

Anyokti Muktālatā

आस्ते रोहत्कनककमले केलिपात्रे
मृदान्याः
खेलन्हैलोन्मदमधुकरीमानसे मानसे
यः ।
भेकोद्रेकप्रणयिनि वलद्वाल-
जम्बालजाले
स स्यादुक्तः परिमितजले पल्वले
किं मरालः ॥ १४ ॥
कान्तिलोचनवर्तिरद्भुतमयी
मूर्तिमहसौरभं

Bhāminī Vilāsa

तानपि वहसि पटीरज किं कथया-
मस्तवदीयमौत्त्यम् ॥ १९ ॥

अपनीतपरिमलान्तरकथे पदं न्यस्य
देवतरुकुसुमे ।
पुष्पान्तरेऽपि गन्तुं वांछसि वेद
भ्रमर धन्योऽसि ॥ २० ॥

एणीगणेषु गुरुगर्वनिभीलिताक्षः
किं कृष्णसार स्तु खेलसि कानने-
इस्मिन् ।
सीमामिमां कलय भिज्जकरीन्दकुम्भ-
मुक्तामयां हरिविहारवसुं-
धरायाः ॥ २७ ॥

Bhāminī Vilāsa

दिगन्ते शूयन्ते मदमलिनगंडाः
करटिनः
करिण्यः कारुण्यास्पदमसमशीलाः
खलु मृगाः ।
इदानीं लोकेऽस्मिन्नुपमशिखानां

Anyokti Muktālatā

निष्ठ्यन्दोऽथ सुधाकरादपि
सुधास्यदादपि ह्लादकः ।
सर्वोऽयं विरलो जगत्यपि
गुणआमोऽभिरामो हहा
पश्योत्तंसभुजंगसंगमज्ञुपः श्रीखंड ते
खंडितः ॥ ७२ ॥

येनासः कमलाविलासकमले
किंजल्कपानोत्सवो
यो लीलां वितनोति नाभिनलिनोत्संगे
तथा शार्ङ्गिणः ।
तस्य स्यात्कुसुमान्तरे मधुलिहः-
कुत्राप्यहो न स्थिति-
नं प्रीतिनं रतिनं केलिसमयो नो
विस्मयो न स्थयः ॥ २६ ॥

अदिद्रोण्यां निवस दिवसं
जातलीलानुपर्णे-
रोमां स्म समयतरलितैरंग सारंग
रंगः ।
दर्पद्वारं द्विरदकदनोदग्रपाणियद्वये
प्रत्यासन्नो वनविहरणकीडया
कुंजरारिः ॥ १२ ॥

Bhāvavilāsa

येन शैशवपदे मदेभराद्-
गंडसीमनस्तैर्विखंडितम् ।
यौवनोत्सवमवाप्य केसरी
केषु दर्शयतु सोऽद्य
पौरुषम् ॥ १०४ ॥

*Bhāminī Vilāsa**Bhāvavilāsa*

पुनरयं

नखानां पांडित्यं प्रकटयतु कस्मिन्
मृगपतिः ॥ १ ॥

येनाभ्यं दमरदे दलदरविंदे
दिनान्यनायिपत ।
कुटजे खलु तेनेहा तेने हा मधुकरेण
कथम् ॥ ९ ॥

नापेक्षा न च दक्षिण्यं न प्रीतिर्न च
संगतिः ।
तथापि हरते तापं लोकानामुच्छतो
घनः ॥ ३७ ॥

नीरजान्यपि निषेद्य निर्भरे
नीरसानि कुटजानि वाञ्छसि ।
चंचलत्वमिह चंचरोक ते
साहजं कथमिदं विमोक्ष्यसि ॥ ४१ ॥

कस्मादिन्दुरसौ घिनोति जगतीं
पीयूषगाभ्यः करैः
कस्माद्वा जलधारयैष धरणि धाराधरः
सिंचति ।
भ्रामं भ्राममयं च नन्दयति वा
कस्मात् ग्रिलोकीं रविः
साधूनां हि परोपकारकरणे
नोपाध्यपेक्ष्ये मनः ॥ २६ ॥

This comparison will clearly show that not only the ideas but even the phraseology is common between Bhāminivilāsa, Bhāvavilāsa and Anyoktimuktālatā. The author of Anyoktimuktālatā is Śambhu Mahākavi who flourished in the reign of king Harṣa of Kashmir (1088-1100 A.D.). Now, this similarity goes against the contention of Jagannātha; viz., निर्भाय नृतनमुशाहरणानुरूपं काव्यं मयात्र निहितं न परत्य किंचित्, unless we understand that Jagannātha has not borrowed any complete verse of any author, although he may have done the शब्दपदार or अर्थपदार. As regards Bhāvavilāsa, its author Rudra Nyāya-Vācaspati flourished in the reign of king Bhāvasimha of Jaipur, who was a contemporary of Akbar. Those who believe

Jagannātha to be a contemporary of Akbar might well accuse Rudra Kavi as having borrowed from Jagannātha. Hence, in spite of our author's care and anxiety expressed in दुर्बला जारजन्मानो हरिष्यन्तीति शंकया । मदीयपश्चलानां मंजूषेषा कृता मया ॥ the essence, if not the actual verses, was stolen from Bhāminivilāsa. Again, if the verses यवनी नवनीतकोमलांगी, etc., quoted in the footnote 2 above, are supposed to have been those of Jagannātha then they ought to have been incorporated in the Bhāminivilāsa. When Paṇḍitarāja made this Bhāminivilāsa as a sort of box to protect his verse-jewels, then he ought to have placed them here. Why he forgot to do so can be explained only when we suppose that they are not written by him. But if our Paṇḍitarāja is put in Shah Jehan's reign (as there is every evidence to show), then he himself cannot be free from the guilt of काव्यापदार.

As a poet Jagannātha stands second to Kālidāsa only. His pride about his learning is not without justification. His style is full of perspicuity (*prasāda*) and he has wonderfully succeeded in combining the *rasas* and *alāmkāras* without in any way undermining the former. It is easy to depict a *rasa* or *rasas* in a long poem, but to do it, and that also successfully, in *muktakas* (single verses) is an art of highest excellence. His Bhāminivilāsa was written perhaps in honour of his wife Bhāminī, although there are many scholars who dispute this view.

I have derived much help from the edition of the late Mr. S. M. Paranjape in preparing the Notes. I also owe a deep debt of gratitude to Dr. N. G. Sardesai for help rendered to me in various ways.

HAR DUTT SHARMA.

LIST OF ABBREVIATIONS

नि०—Nirṇayasāgara edition of Bhāminīvīlāsa with Acyutarāya Modak's Commentary.

र०—Nirṇayasāgara edition of Rasagaṅgādhara.

श०—Bhāminīvīlāsa, edited with Sanskrit Commentary by Śeṣādri Śarmā, son of Subrahmaṇya. Indian Printing Press, Bombay.

व०—L. R. Vaidya's edition of Bhāminīvīlāsa. Bombay 1887.

भा०—Bhāminīvīlāsa, with the Sanskrit Commentary of Mahādeva Sūri Dikṣita Pañditarāja, edited by B. G. Bal, Bombay, 1895.

प०—Bhāminīvīlāsa, edited by S. M. Paranjape, Poona, 1895.

R. G.=Rasagaṅgādhara. Kuv.=Kuvalayānanda.

U. R.=Uttararāmacarita. S.=Śakuntalā.

P. R.=Prasannarāghava. Sk.=Siddhāntakaumudī.

Bh.=Bhartṛhariśatakas. Ku.=Kumarasambhava.

Pt.=Pañcatantra. Chan.=Chāṇakyaśataka.

॥ श्रीः ॥

पण्डितराजराजतिलकजगन्नाथप्रणीतः

॥ भामिनीविलासः ॥

प्रास्ताविक-अन्योक्ति-विलासः ।

दिग्नन्ते श्रयन्ते मदमलिनगण्डाः करटिनः

करिण्यः कारुण्यास्पदमसमशीलाः खलु सृगाः^३ ।

इदानां लोकेऽस्मिन्ननुपर्माशाखानां पुनरयं

नखानां पाणिङ्गत्यं^३ प्रकटयतु^३ कस्मिन्नुगपतिः ॥ १ ॥

^३ प०-A. बनसृगाः । २ बा०-पाटिन्यं । ^३ प०-B. बा०-प्रकटयति ।

संसाराविधगभीरवारितरणं वाङ्गन्ति ये मानवा

जानन्तो भयदानपीह विषयांस्त्युक्तं न दैन्यालक्षमाः ॥

भक्तानां भवदुःखमूढमनसां तेपामनुकोशावान्

कल्याणं तनुतामुमार्घतनुभादेवः सदा शङ्करः ॥

भृगुकुलसूर्याच्चाताच्छङ्करदत्तेति नामभाजोऽहम् ।

सम्प्राप्तसकलविद्यो व्याख्यानं वित्तोमि हरदत्तः ॥

वाणी पण्डितराजस्य मधुरा मधुनोऽपि या ।

तस्याः पानाय लघुशो व्याख्यानं चपकं मम ॥

दण्डान्वयः पाठमेदाः शब्दाः पर्यायभाजिनः ।

अलङ्काराश्च भावाथौ व्याख्यानेऽस्मिन्निबोधत ॥

इह खलु पण्डितराजो जगन्नाथो दत्तपरकृतोदाहरणेभ्यो मम्मटादिभ्यः
साहित्यकारेभ्यः स्ववैलक्षण्यं प्रतिपिपादयिः स्वनिर्मिते रसगङ्गाधर आत्म-
विरचितान्येव पद्यान्युदाजहारा किन्तु तदानीन्तनेषु पण्डितमन्येषु काव्यचोरण-
प्रथां परां कोटिमारुडां पश्यन् स्वकाव्यापहारभिया जगन्नाथो ग्रन्थमिमम-
ग्रन्थात् । उक्तं चानेनैव ग्रन्थस्यान्ते—

दुर्वृत्ता जारजन्मानो हरिष्यन्तीति शङ्क्षया ।
मदीयपद्यरत्नानां मञ्जूषैषा कृता मया ॥

यच्च सत्यप्रेताद्वद्ये प्रयत्ने तत्काव्यापहारोऽन्यकृतकाव्यनिवेशश्चास्मिन्नेव
अन्ये समजनि तत्सर्वमस्माभिर्भूमिकायां प्रतिपादितत्वान्नात्र पुनरास्त्व्यायते ।

दिग्नन्त इति ॥ मद्मलिनगण्डाः । मदेन मलिनाः गण्डाः कपोलाः
येषां ते । करटिनः गजाः । करटो गजकपोलः । दिग्नन्ते । दिशां अन्ते
अतिदूरे इत्यर्थः । न तु प्राच्यादिदिक्प्रान्ते । श्रूयन्ते । न तु दश्यन्ते इत्यर्थः ।
तेषां सिंहभयात्पलायितत्वात् । कारिण्यः हस्तिन्यः । खीत्वात् कारुण्यास्प-
देम् करुणास्थानम् । दयायोग्या इत्यर्थः । मृगाः असमशीलाः । असमं
अतुल्यं शीलं स्वभावो येषां ते । नहि ते सिंहवत् पराक्रमस्वभावाः किन्तु
भीरवः अतः तुच्छा एव । इदानीं एवं गते । अयं मृगपतिः सिंहः । अस्मिन्
लोके । अनुपमाशीखानाम् । अनुपमाः असाधारणाः शिखाः अग्रभागाः
येषां तेषाम् । अत्यन्ततीक्ष्णाग्रभागानां इत्यर्थः । नखानाम् । पाणिडत्यं विदारणा-
दिचातुर्यम् । पुनः । करिमन् प्रकटयतु । ये खलु मदोन्मत्ताः अत एव च
योद्धुं योग्याः हस्तिनः ते भयात् पलाय्य दूरं गताः न ते प्रत्यक्षं दश्यन्ते ।
करिणीनां च खीत्वात् न तासु सिंहस्य विक्रमः शोभते अपि तु अनुकरणैव ।
मृगाश्च अत्यर्थं भीरुत्वात् तुच्छा एव । एवं गते सति सिंहोऽयं कुव स्वविक्रमं
दर्शयेदिति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—ये खलु पाणिडत्याभिमानिनः ते
तु नाम श्रुत्वैव मदीयं दूरं पलायिताः । खीकविषु च दैत्यैव शोभते न ताभिः
सह शास्त्रार्थः अन्ये च अल्पश्रुताः अतुल्यबलत्वात् उपेक्षितुमेव योग्याः । इह-
इयामवस्थायां न कोऽपि पुरतः स्थानं योग्यो विद्वान् उपलभ्यते येन सह
शास्त्रविवादः क्रियेत । सर्वं एव पराजिताः इत्यर्थः । अत्र अप्रस्तुतप्रशंसा
अलङ्कारः । तस्य लक्षणं काव्यप्रकाशो — “अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव
प्रस्तुताश्रया” इति । अत्र अप्रस्तुतेन मृगपतिना स्वसदृशः प्रस्तुतः पण्डितः
कश्चित् गम्यते । पद्येऽस्मिन् शिखरिणीवृत्तम् । “रसे रुद्रैच्छिक्षा यमनसभ-
लागः शिखरिणी” इति लक्षणम् । पद्यमेतत्रसगङ्गाधरे अप्रस्तुतप्रशंसायामु-
दाहतम् (पृ० ४०२) ॥ १ ॥

पुरा सरसि मानसे विकचसारसा^१लिस्खल-
त्परागसुरभीकृते पयसि यस्य यातं वयः ।
स पल्वलजलेऽधुना मिलदनेकभेकाकुले
मरालकुलनायकः कथय रे कथं वर्तताम् ॥ २ ॥

वा०—“शालि” इति टीकायाम् ।

पुरोति ॥ पुरा पूर्वं । मानसे तन्नामके सरसि सरोवरे । विकचसार-
सालिस्खलपरागसुरभीकृते विकचानि ग्रफुलानि सारसानि सरसि भवनि
कमलानि । तेषां आलिः पञ्जिः । तस्याः सकाशात् स्खलन् अधःपतन् ।
परागः पुष्परेणुः । तेन सुरभीकृते वासिते । पयसि जले । यस्य राज-
हंसस्य । वयः आयुः । यातं व्यतीतम् । सः । मरालकुलनायकः मरालानां
हंसानाम् । कुलं समूहः । तस्य नायकः स्वामी राजहंसः । मिलदनेकभेका-
कुले मिलन्तः एकीभवन्तः । भेकाः मण्डूकाः । तैः आकुले व्यासे ।
पल्वलजले पल्वलं अल्पसरः तस्य जले । अधुना कथं केन प्रकारेण ।
वर्ततां वासं करोतु । इति रे कथय । येन राजहंसेन कमलानां रजसा
सुगन्धिते मानससरोवरस्य जले स्वकीयं पूर्वं वयः गमितं सोऽधुना मण्डूकैः
परिपूर्णे अल्पजले लघुसरसि कथं जीवनं निर्वाहयतु—इति मुख्योक्तिः ।
अन्योक्तिस्तु—येन खलु केनचित् महाभागेन कर्स्मिक्षित् रमणीये प्रदेशे
पूर्वे दिवसाः सुखेन नीताः, स यदि अधुना नीचप्रदेशे वाचा-
लानां च सङ्गतौ पतितः तर्हि शेषान् दिवसान् महता कष्टेनातिवाहयित्यति ।
अत्रापि अप्रस्तुतप्रशंसा अलङ्कारः । लक्षणमुक्तं प्राक् । अत्र अप्रस्तुतेन राज-
हंसेन पूर्वमनुभूतसुखः किन्तवधुना व्यसनपतितः कश्चित् महापुरुषः गम्यते ।
पृथ्वी च वृत्तम् । लक्षणं तु—“जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः” ।
एतदपि पद्मं रसगङ्गाधरे पद्म्यते (पृ. ४०३) ॥ २ ॥

तृष्णालोलविलोचने कलयति प्राचीं चकोरीगणे^२
मौनं मुञ्चति किं च कैरवकुले कामे धनुर्धुन्वति ।
माने मानवतीजनस्य सपदि प्रस्थातुकामेऽधुना
धातः किं नु विद्धौ विधातुमुचितो धाराधराडम्बरः॥३॥

१ र०—चकोरवजे । २. २०—तु ।

तृष्णोति ॥ धातः हे ब्रह्मन् । तुष्णालोलविलोचने तृष्णया चन्द्रिकायाः पिपासया । लोके चब्बले उत्सुके इत्यर्थः । विलोचने नयने । यस्य तस्मिन् चकोरीगणे चकोरीणां समूहे । खीत्वात् अतिकरुणाहें इत्यर्थः । प्राचीं पूर्वां दिशम् । कलयति स्वीकुर्वति पश्यति सति । किं च कैरवकुले कैरवाणाम् । यानि चन्द्रो विकासयति एतादशानां श्वेतकुमुदानां समूहे । मौनं मुकुलितव्यं । मुञ्चति सति । विकसति सति इत्यर्थः । कामे धनुः धुन्वति र्दकरेण कम्पयति सति । अथ च । मानवतीजनस्य मानः अपरादं प्रियं प्रति रोपः । स अस्या अस्तीति मानवती । तासां समूहस्य । माने क्रोधे । सपदि तरक्षणं । प्रस्थातुकामे गन्तुकामे सति । अधुना एतादेशे व्यतिकरे । विधौ चन्द्रे । धाराधराढम्बरः धाराधराणाम् मेघानां । आढम्बरः विस्तारः विधातुं कर्तुम् । उचितः योग्यः । किं नु । हे धातः सति चन्द्रोदये चकोर्यः हरिताः, कुमुदानि विकसितानि, कामः उद्दीपितः, तथा मानिनीनां मानः विगलितः भविष्यति । प्रतीक्षमाणेष्वेतेषु तं आसन्नं चन्द्रोदयं यत् त्वं मेघानां विस्तारेण वारितवानसि न तत् त्वया शोभनं कृतं-इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु-सर्वेषां आनन्ददायकः नवं चाभ्युदयं गच्छन् यदि कश्चित् राजकुमारः केनापि दुष्टेन, भगवता कृतान्तेन वा परिभूयते न तत् शोभनम् । तत्र विधे: दोषः-इति । श्लोकोऽयं रसगङ्गाधरे असूयाख्यस्य भावस्योदाहरणे पठ्यते (पृ० ९५-९६) । अत्र हि कविना उच्छृंखलं विधातारं प्रति असूया प्रकाशिता । अप्रस्तुतप्रशंसा चालङ्कारः । अत्र अप्रस्तुतेन चन्द्रवृत्तान्तेन प्रस्तुतः राजकुमारादिवृत्तान्तः गम्यते । शर्दूलविक्रीडितं वृत्तम्-“सूर्यां-श्वर्मसजस्ताः सगुरवः शर्दूलविक्रीडितम्” इति लक्षणम् ॥ ३ ॥

अयि दलदरविन्द स्यन्दमानं^१ मरन्दे
तव किमपि^२ लिहन्तो मञ्जु गुञ्जन्तु भृङ्गाः ।
दिशि दिशि निरपेक्षस्तावकीनं विवृण्वन्^३
परिमलमयमन्यो वान्धवो गन्धवाहः ॥४॥

१. वा०-नि०-‘स्यन्दमानं । २. प०-H कमपि । ३ प०-A वितन्वन्
अर्थाति ॥ अयि । दलदरविन्द दलत् विकासं प्राञ्जुवत् अरविन्दं कमलम् ।
तस्मन्दुद्धिः । तव । स्यन्दमानं स्वत् । मरन्दे मञ्जु लिहन्तः आस्वादयन्तः

भूङ्गाः अमराः । किमपि अनिवंचनीयं यथा स्यातथा । मध्जु मनोहरम् ।
 गुञ्जजन्तु शब्दं कुर्वन्तु । अयं निरपेक्षः निराकाङ्क्षः, लोभरहितः इत्यर्थः ।
 गान्धवाहः वायुः । दिशि दिशि सर्वासु दिशासु । तावकीनं त्वदीयं ।
 परिमलं जनमनोहरं गन्धं । विवृण्णवन् उद्घाटयन्, विस्तारयन् इत्यर्थः ।
 अन्यः भूङ्गादिभिः विलक्षणः । वान्धवः सखा, उपकाररत इत्यर्थः ।
 अमराः खलु तव रसलोभेन आकृष्टाः गुञ्जनेन कृत्रिमं बन्धुत्वं त्वयि दर्श-
 यन्ति, वायुस्तु विना केनापि लोभेन सर्वतः तव गन्धं विस्तारयन् भूर्गीर्वल-
 क्षणः सहजश्च बन्धुः—इति कमलं प्रति कवे: मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—
 कश्चित् उपदेष्टा शिष्यादिकं उपदिशति—ये इमे तव धनादिलोभात् चाटूषि
 कुर्वन्ति बन्धुत्वं च प्रकट्यन्ति न ते सन्मित्राणि, किन्तु अस्माद्वाः एव
 विनापि उपकारपेक्ष्या त्वदीयं हितं कुर्वन् तव गुणांश्च प्रख्यापयन् सद्बन्धुः—
 इति । अत्र अप्रस्तुतेन कमलेन प्रस्तुतः कश्चित् उपदेशार्हः राजकुमारादिः
 गम्यते । मालिनी वृत्तम् । “ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकः”—
 इति लक्षणम् ॥ ४ ॥

समुपागतवति दैवादवहेलां कुटज मधुकरे मा गाः ।
 मकरन्दतुन्दिलानामरविन्दानामर्यं महामान्यः ॥ ५ ॥

समुपागतवतीति ॥ हे कुटज वृक्षविशेष । ‘कुडा’ इति महाराष्ट्र-
 भाषायां प्रसिद्धः । दैवात् विधिवशात् । समुपागतवति समीपं प्रासवति ।
 मधुकरे अमरे । अवहेलां अवमाननाम् । मा गाः मा गच्छ, मा दर्शयेत्यर्थः ।
 अयम् । मकरन्दतुन्दिलानां मकरन्देन पुष्परसेन तुन्दिलानां परिषूर्णनाम् ।
 अरविन्दानां कमलानाम् । महामान्यः अतीव पूज्यः । हे कुटजवृक्ष यदि
 दैवात् अमरोऽयं मधुरंहितस्यापि तव पाशं आगतः, तहिं अस्मिन् उपेक्षां मा
 दर्शय, अस्य अनादरं मा कुह, यतः मधुपूर्णानां कमलानामपि अतीव
 पूज्योऽयम् इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—यदि कश्चित् विद्वान्, यः गुण-
 वद्धिः अपि राजभिः पूजितः, कस्यचित् निर्गुणस्य स्वामिनः पाशमायाति,
 तर्हि तेन निर्गुणेन तस्य अनादरो न कार्यः, अपि तु पूजा तस्य कार्या ।
 अत्रापि अप्रस्तुतप्रशंसा । अप्रस्तुतेन कुटजेन मधुकरेण अरविन्देन च प्रस्तुतः
 निर्गुणः कश्चित् स्वामी गम्यते, तद्गृहमागतो विद्वान्, गुणवांश्च कश्चित् नृपः।

अब आर्योगीतिः वृत्तम् । “आर्योप्रथमार्धसमं यस्याः परार्धमीरिता गीतिः”
इति लक्षणम् ॥ पथमिदं रसगङ्गाधरे अप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणे पठ्यते
(पृ. ४०४) ॥ ५ ॥

तावत्कोकिल विरसान्यापय दिवसौन्^१ वनान्तरे निवसन् ।

यावन्मिलदलिमालः कोऽपि रसालः समुल्लसति ॥ ६ ॥

^१ र०-दिवसान् यापय विरसान्

तावदिति ॥ हे कोकिल । वनान्तरे अन्यस्मिन् वने । निवसन् ।
तावत् तत्कालपर्यन्तम् । विरसान् रसहीनान्, स्वप्रयोजनशून्यान् ।
दिवसान् । यापय गमय । कालक्षेपं कुरु इत्यर्थः । यावत् । मिलदलिमालः
मिलन्ती अलीनां अमरणां माला यस्मिन् सः । अमरैः परिपरितः इत्यर्थः ।
कोऽपि । रसालः आग्रबृक्षः । समुल्लसति उद्देति । हे कोकिल यदि ते
प्रयोजनसिद्धिर्न भवति तर्हि तृष्णीं स्थित्वा कस्मिंश्चित् वने तावत्कालक्षेपं
कुरु, यावत् कश्चित् अमरपूर्णः आग्रः नोद्रच्छति-इति मुख्योक्तिः ।
अन्योक्तिस्तु-हे विद्वन् यावत्कालपर्यन्तं तव प्रयोजनसाधकः कश्चित् गुणग्राही
नोपयदते तावत्कालपर्यन्तं धैर्यमवलम्ब्य स्थीयतामिति कश्चित् कंचिदुपदिशति ।
अप्रस्तुतप्रशंसालङ्घारः । अब अप्रस्तुतेन कोकिलेन प्रस्तुतः कश्चित्
विद्वान्, रसालेन च प्रस्तुतः कश्चित् गुणग्राही गम्यते । आर्योवृत्तम् ।
“यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये
चतुर्थके पञ्चदश सार्या ॥” इति लक्षणम् । इदमपि पथं रसगङ्गाधरे
अप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणे पठ्यते (पृ० ४०४) ॥ ६ ॥

नितरां नीचोऽस्मीति त्वं खेदं कृप मा कदापि कृथाः ।

अत्यन्तसरसहृदयो यतःपेरेषां गुणग्रहीतासि ॥ ७ ॥

नितरामिति ॥ हे कृप । अहं नितरां अत्यन्तम् । नीचः निन्नः, पक्षे
हीनः। अस्मि इति । त्वं कदापि । खेदं दुःखम् । मा कृथाःमा कुरु । यतः
यस्मात् कारणात् । अत्यन्तसरसहृदयः अत्यन्तसरसं अतीव जलपूर्णं हृदयं
अन्तःप्रदेशो यस्य सः । पक्षे अत्यन्तसरसं अतीव रसिकं हृदयं यस्य सः ।
पेरेषां अन्येषां । गुणग्रहीता रज्जुग्राहकः । पक्षे गुणानां शीर्यादीनां
अर्हीता ज्ञाता । असि । हे कृप अतिगमीरत्वात् मा ते मनसि दुःखं भूत, त्वं

हि जलपूर्णः कलशादीनां रजुं गृह्णासि—इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—
आत्मानं नीचं मन्यमानं प्रति कस्यचिदुपदेशः । अहं अत्यन्तहीनः इति त्वया
मनसि खेदः न कार्यः । यतः तब हृदयं रसैः परिपूर्णं, सहृदयोऽसि । अन्येषां
च गुणानां मर्मज्ञोऽसि—इति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्घारः । अत्राप्रस्तुतेन
कूपेन प्रस्तुतः कश्चित् आत्मानं हीनं मन्यमानः गम्यते । आर्योग्नीतिवृत्तम्—
लक्षणमुक्तं प्राक् । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे श्लिष्टविशेषणाया अप्रस्तुतप्रशंसाया
उदाहरणे पठ्यते (पृ० ४०३) ॥ ७ ॥ केचित् श्लोकमिमं अग्रिमश्लोकानन्तरं
पठन्ति ।

कमलिनि मालिनीकरोपि चेतः
किमिति बकैरवहोलितानभिज्ञः? ॥
परिणतमकरन्दमार्मिकास्ते
जगति भवन्तु चिरायुषो मिलिन्दाः ॥८॥

१. वा., प०—H. :—बकैरवलेहितामभिज्ञः । २. वा०, प०:-H. जयन्तु ।
कमलिनीति ॥ हे कमलिनि । अनभिज्ञः मूर्खः । बकैः अवहेलिता
उपेक्षिता । किमिति कस्मात् कारणात् । चेतः चित्तम् । मालिनीकरोपि
कलुषं दुःखितं करोपि ते तब परिणतमकरन्दमार्मिकाः परिणतः परिपकः
मकरन्दः पुष्परसः तस्य मार्मिकाः परीक्षकाः । मिलिन्दाः अमरा� । जगति
चिरायुषः दीर्घजीविनः । भवन्तु । हे कमलिनि यदि मूर्खाः बकाः तवाना-
दरं कुर्वन्ति तर्हि दुःखं मा कुरु । यावत् तब परिपक्तस्य रसस्य मर्मज्ञाः अमरा�
दीर्घं जीवन्ति न तावत् दुःखस्य अवसरः—इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—
हे कवे यदि अरसिकास्तव अनादरं कुर्वन्ति तर्हि खेदो न कार्यः । ये मर्मज्ञाः
रसिकाः ते यदि दीर्घायुषः तर्हि त्वया सर्वमेव लब्धम्—इति । अप्रस्तुत-
प्रशंसालङ्घारः । अत्र अप्रस्तुतः कमलिनीबकमिलिन्दैः प्रस्तुताः केचन कवि-
मूर्खरसिकाः गम्यन्ते । पुष्पिताग्रावृत्तम् । “ अयुजि नयुगरेफतो यकारो
युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा ” इति लक्षणम् ॥८॥

येनामन्दमरन्दे दलदरविन्दे दिनान्यनायिषत ।
कुटजे खलु तेनेहा तेने हा मधुकरेण कथम् ॥ ९ ॥
येनेति ॥ येन मधुकरेण अमरेण । अमन्दमरन्दे अमन्दः अनल्यः

मरन्दः मधु यस्मिन् तस्मिन् । दलदरविन्दे दलत् विकसत् अरविन्दं कमलं
तस्मिन् । दिनानि । अनायेषत नीतानि । हा इति खेदे । तेन मधुकरेण ।
कुटजे खलु । ईहा वाञ्छा । कथं । तेने कृता । मधुना परिपूर्णं विकसिते च
कमले दिनानि नीत्वा यदयं मधुकरः कुटजे अधुना बद्धभावः तत् अतीव
अनुचितम्-इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु-यः खलु सकलसुखसामग्रीयुक्तं
रसिकं च स्वामिनं सेवित्वा स्वकालं क्षपितवान्, स यद्युना कर्स्मश्चित्
निरुणे प्रभौ आश्रयमिच्छति तर्हि महत् अनौचित्यम्-इति । अप्रस्तुत-
प्रशंसालङ्घारः । अत्र अप्रस्तुतः अरविन्दकुटजमधुकरैः प्रस्तुताः केचन
सगुणस्वामिनिर्गुणस्वामिसेवकाः गम्यन्ते । आर्या वृत्तम् । लक्षणमुक्तं
प्राक् ॥ ९ ॥

अयि मलयज महिमायं कस्य गिरामस्तु? विषयस्ते ।

उद्दिरतो यद्रूरलं फणिनः पुष्णासि परिमलोद्धारैः ॥ १० ॥

^३ प.-c. अस्ति for अस्तु.

अर्थाति ॥ अयि मलयज चन्दनवृक्ष । अर्थं ते तव महिमा माहात्म्यम् ।
कस्य गिरायं वाणीनां । विषयः अस्तु । न केनापि वर्णयितुं योग्यं ते गौरवं
इत्यर्थः । यत्-गरलं विषयं । उद्दिरतः वमतः । फणिनः सर्पान् । परिमलो-
द्धारैः परिमलस्य जनमनोहरणन्धस्य उद्धारैः संचारैः । पुष्णासि सन्तर्पयसि । हे
चन्दनतरो अवर्णनीयः तव महिमा, त्वं विषयं वमतोऽपि सर्पान् स्वमनोहर-
गन्धैः पोषयसि-इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु-कश्चित् अपकारिणः अपि
उपकर्तारं कंचित् सज्जनं स्तौति, अवर्णनीयं ते माहात्म्यमिति-इति ।
अप्रस्तुतप्रशंसालङ्घारः । अत्र अप्रस्तुतेन मलयजेन प्रस्तुतः कश्चित् सज्जनः
गम्यते, तथा अप्रस्तुतेन फणिना प्रस्तुतः कश्चित् अपकर्ता च गम्यते । आर्या-
गीतिः वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् ॥ १० ॥

पाटीर तव पटीयान् कः परिपाटीमिमासुरीकर्तुम् ।

३यतिपृष्ठतामपि नृणां पिष्टोऽपि तनोपि परिमलैः पुष्टिम् ॥ ११ ॥

१. वा., प. -H. यः for यत् । शे०, प०, व०-यतिपृष्ठतामपि नृणां

पाटीरेति ॥ हे पाटीर चन्दन । इमां तव परिपाटीं रीतिम् । उरीकर्तुं
स्वीकर्तुम् । कः पटीयान् चतुरः । यत् यस्मात् हेतोः । पिष्ठतामपि चूण-

यतामपि । नृणां जनानाम् । पिष्टोऽपि चूर्णितोऽपि । परिमलैः मनोहरगन्धैः । पुरुषं पोषम् । तनोषि विस्तारयसि । हे चन्दन न कोऽपि तच रीतिं स्वीकृतुं समर्थः । त्वं चूर्णितोऽपि चूर्णयतामपि जनानां स्वगन्धैः चित्तमाहादयसि—इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—कश्चित् सज्जनः अपकारिभिः कियमाणे अपकारे अपि तानेव स्वशरीरेण पोषयति—तं अन्यः कथयति—‘धन्यः त्वम् । नान्यः कश्चित् त्वद्समः’ । इति—इति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्र अप्रस्तुतेन चन्दनेन परोपकाररतः प्रस्तुतः कश्चित्सज्जनः गम्यते । आर्यागीतिः वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्रागेव ॥ ११ ॥

नीरक्षीरविवेके हंसालस्यं त्वमेव तनुषे चेत् ।

विश्वस्मिन्नधुनान्यः कुलब्रतं पालयिष्यति कः ॥ १२ ॥

नीरेति ॥ हे हंस । नीरक्षीरविवेके नीरं जलं क्षीरं दुग्धं, तयोः विवेके पृथक्करणे । त्वमेव आलस्यं । तनुषे करोपि । चेत् यदि तहिं अधुना । विश्वस्मिन् सर्वस्मिन् तैलोक्ये इत्यर्थः । कः अन्यः । कुलब्रतं कुलधर्मं पालयिष्यति । हे हंस न कश्चित् त्वदन्यः क्षीरात् जलं पृथक्कृतुं समर्थः । त्वमेव यदि अस्मिन् कर्मणि आलस्यं करोपि, तहिं कोऽन्यः पृत् करिष्यति—इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—मौनावलंबिनं कमपि उत्कृष्टगुणं मध्यस्यं प्रति कम्यचित्कवे: अन्यस्य वा उक्तिः । उत्कृष्टगुणतया त्वमेव तारतम्यपरीक्षायां कुशलः । मौनमवलम्बसे चेत् त्वं, तहिं कोऽन्यः मध्यस्थतां अवलम्बताम्—इति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्र अप्रस्तुतेन हंसेन प्रस्तुतः कश्चिद् गुणविवेचकः गम्यते आर्या वृत्तम् ॥ १२ ॥

उपरि करवालधाराकाराः कूरा भुजङ्गमपुङ्गवात्^३

अन्तः साक्षाद्द्राक्षादीक्षागुरुवो जयन्ति केऽपि जनाः ॥ १३ ॥

^३ प०—भुजङ्गपुङ्गवत् । E भुजङ्गपुङ्गवत् ।

उपरीति ॥ उपरि वहिः । करवालधाराकाराः करवालः खङ्गः तस्य धारा तदाकाराः तत्सदृशाः खङ्गधारावतीक्ष्णाः इत्यर्थः । भुजङ्गमपुङ्गवात् सर्पश्रेष्ठात् । कूरा: कूरतराः । किन्तु अन्तः मनसीत्यर्थः । साक्षात् । द्राक्षादीक्षागुरुवः । द्राक्षायाः मृद्वीकायाः दीक्षा उपदेशः । तस्याः गुरवः उपदेशारः । के अपि अनिर्वचनीयाः । जनाः जयन्ति । सर्वोक्तयेण वर्तन्ते ।

येषां बाह्य आचारः खड्डवत् तीक्ष्णः सर्पवत् च क्रूरः, परंतु येषां मनः
द्राक्षावत् मधुरं शीतलं हितकारि च, ते अनिर्वचनीयमहिमानः सज्जनाः
सर्वोत्कृष्टाः—इति भावार्थः । अत्र उल्लेखः अलङ्कारः । तल्लक्षणं च—“एकस्य
वस्तुनो निमित्तवशायदनेकैर्ग्रहीतृभिरनेकप्रकारं ग्रहणं तदुल्लेखः” इति
रसगङ्गाधरे । तत्रैव च (पृ० २७५) पद्मेतदुदाहृतम् गीतिवृत्तम् । तल्लक्षणं
चोक्तं प्राक् । ‘भुजंगमपुंगवात्’ इत्यत्र ‘मपुंग’ इति विषये सप्तमे स्थाने
जगणस्य प्रयोगो दुष्टः । उक्तं च रसगङ्गाधरिष्यप्याम्—“आर्यापूर्वार्थे ‘नेह
भवति विषये जः’ इति नियमाद्य च विषये सप्तमस्थाने जगणस्य सत्त्वाच्छन्दो-
भङ्गदूषितमेतदायांपूर्वार्थमिति ज्ञेयम्” । इति ॥ १३ ॥

स्वच्छन्दं दलदरविन्दं ते मरन्दं

विन्दन्तो विदधतु गुञ्जितं मिलिन्दाः ।

आमोदानथ हरिदन्तराणि नेतुं

नैवान्यो जगति समीरणत्रवीणः ॥ १४ ॥

स्वच्छन्दमिति । हे दलदरविन्द विकसत्कमल । ते मरन्दं मधु ।
स्वच्छन्दं यथेच्छम् । विन्दन्तः प्रामुखन्तः । मिलिन्दाः भ्रमराः । गुञ्जितं
शब्दं । विदधतु कुर्वन्तु । अथ हरिदन्तराणि हरितां दिशां अन्तराणि अव-
काशान् । आमोदान् गन्धान् । नेतुम् । इह जगति संसारे । समीरणात्
वायोः । अन्यः इतरः । प्रवीणः चतुरः । न विद्यते इति शेषः । पद्मेतद्
‘अयि दलदरविन्द’ इति चतुर्थपद्मेन समानार्थम् । अतः ते एव अन्योक्ति-
मुख्योक्ती अन्नापि । अलङ्कारोऽपि समानः । प्रहर्षिणीवृत्तम् । “झौ झौ
गम्भिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्” इति लक्षणम् ॥ १४ ॥

याते मध्यचिरान्निदाघमिहिरज्वालाशतैः शुष्कतां

गन्ता कं प्रति पान्थसंततिरसौ^१ संतापमालाकुला ।

एवं^२ यस्य निरन्तराधिपटलौर्नित्यं वपुःक्षायते

धन्यं जीवनमस्य मार्गसरसो धिग्वारिधीनां जनुः ॥ १५ ॥

१. प०-A. F. °संहिति° । २. F. इत्यं ।

यात इति ॥ मयि । निदाघमिहिरज्वालाशतैः । निदाघस्य ग्रीष्मस्य
मिहिरः सूर्यः । तस्य ज्वालाशतैः ज्वालानां अर्चिषां शतैः । अचिरात्

शीघ्रमेव । शुष्कतां नीरसतां निर्जलतामिति यावत् । याते गते सन्ति । असौ । संतापमालाकुला सन्तापानां आतपानां मालाभिः आकुला पीडिता । पान्थसन्ततिः पान्थानां पथिकानां सन्ततिः समूहः । कं प्रति गन्ता गमिष्यति । इति एवं अमुना प्रकारेण । निरन्तराधिपटलैः । निरन्तराः सतताः चे आधयः चिन्ताः । तेषां पटलैः समूहैः । यस्य सरसः । वपुः शरीरं । नित्यं क्षीयते क्षयं प्राप्नोति^१ । अस्य एतादशस्य । मार्गसरसः मार्गे अध्वनि स्थितस्य सरसः जलाशयस्य । जीवनं अस्तित्वं जलं च । धन्यं सफलम् । वारिधीनां समुद्राणां । जनुः जन्म । धिक् । ग्रीष्मतां सूर्यं किरणैः शोषितजले मयि पिपासाकुलाः पथिकाः कं प्रति यास्यन्ति—इत्येवं चिन्ताशतं व्यांकुलहृदयस्य क्षयं च गच्छतो मार्गजलाशयस्य जन्म सफलं, दूर-स्थितस्य परिष्पूर्णजलस्य पथिकानामुपकारकरणे चायोग्यस्य समुद्रस्य जन्म विफलम्— इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—आपत्तिभिः पीडितो निर्धनोऽहं यदा भविष्यामि तदा याचकवर्गः कस्मात्साहाशं प्राप्स्यतीति चिन्तापीडित-हृदयस्य सदा परोपकारनिरतस्य वदान्यस्य जन्म सफलम्, यस्तु स्वार्थमात्र-परायणः स धनप्रपूरणोऽपि नितरां निन्दितजन्मा—इति । अप्रस्तुतप्रशंसाल-झारः । अत्राप्रस्तुतेन मार्गसरसा प्रस्तुतः परोपकारी दानी गम्यते, तथा चाप्रस्तुतेन समुद्रेण प्रस्तुतः स्वार्थपरायणो धनिको गम्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । लक्षणमुक्तं प्राक् ॥ १५॥

आपेदिरेऽन्वरपथं परितः पतञ्जा
भृङ्गा रसालमुकुलानि^२ समाश्रयन्ति^३ ।
संकोचमञ्चाति सरस्त्वय दीनदीनो
मीनो नु हन्त कतमां गतिमभ्युपैतु ॥ १६ ॥^४

^१ प. C. E. F and G. read रसालकुसुमानि । २. प. C °अथन्तः । A. C. ° श्रयन्ते । ^३, प. A., however, reads this verse after २१.

आपेदिर इति ॥ हे सरः । त्वयि संकोचं ग्रीष्मवशात् झासम् । अंचति भजति सति । पतञ्जाः पक्षिणः । परितः समन्तात् । अन्वरपथं आकाशम् । आपेदिरे प्राप्ताः भृङ्गाः । रसालमुकुलानि आक्रुद्मलानि । समाश्रयान्ति निषेवन्ते । किन्तु । हन्त इति खेदे । दीनदीनः दीनेभ्यो नकादिभ्योऽपि

दीनः निराश्रयः, अनन्यगतिक इति यावत् । मोनः मर्त्स्यः । कतमां गतिं ।
 अभ्युपैतु प्राप्नोतु । सति जलाशयस्य जलक्षये पक्षिणः आकाशो गताः अम-
 राश्च रसालमञ्जरीः सेवन्ते, किन्तु अनन्यगतिकः मर्त्स्यः क गच्छतु, नास्ति
 तस्यान्यत् शरणम्—इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—क्षीणविते राजनि उप-
 सेवकाः तं परित्यज्य गच्छन्ति, किन्तु तन्मात्रावलम्बी पुरुषः कुत्रापि गन्तुं न
 शक्नोति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन सरसा प्रस्तुतः क्षीणधनो
 नृपादिगम्यते, मीनेन च तन्मात्रासहायः कश्चिपुरुषविशेषः । चसन्ततिलका-
 वृत्तम् । “ज्ञेया वसन्ततिलका तभजा जगौ गः” इति लक्षणम् । पद्यमिदं
 रसगङ्गाधरे (पृ. ४०७) अप्रस्तुतप्रशंसासायामुदाहृतम् ॥ १६ ॥

मधुप इव मारुतेऽस्मिन्मा सौरभलोभमधुजिनि मंस्याः ।

लोकानामेव मुदे माहितोऽप्यात्मामुनार्थितां नीतः? ॥ १७ ॥

^३ प०-४. महतः:

मधुप इति ॥ हे अमधुजिनि । कमलिनि । मधुये अमरे इव । अस्मिन्
 मारुते वायो । सौरभलोभं सौरभस्य गन्धस्य लोभं । मा मंस्याः माजीगणः ।
 अमुना वायुना । महितः श्रेष्ठः । अपि आत्मा । लोकानां एव । मुदे
 हर्षय, सन्तोषायेति यावत् । अर्थितां याचकतां । नीतः प्रापितः । हे
 कमलिनि, अमरस्तव गन्धं आत्मार्थं गृह्णाति, किन्तु वायुस्तु नेत्रशः—यदनेन
 श्रेष्ठेनापि याचकता स्वीकृता तत्र परोपकार एव कारणम्—इति मुख्योक्तिः ।
 अन्योक्तिस्तु—नायमितरयाचकवत् स्वाध्ययितुं त्वदन्तिकमुपागतः, किन्तु
 परोपकारप्रेरितः सन् पूज्योऽपि याज्ञारूपं लघुत्वं स्वीकरोति—इति राजानं प्रति
 कस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । गीतिवृत्तम्—लक्षणं प्रागुक्तम्
 ॥ १७ ॥

गुञ्जति मञ्जु मिलिन्दे मा मालति मौनमुपयासीः ।

शिरसा वदान्यगुरवः सादरमेन वहन्ति सुरतरवः ॥ १८ ॥

गुञ्जतीति ॥ हे मालति । मिलिन्दे अमरे । मञ्जु मधुरं । गुञ्जति स्वनं
 कुर्वति सति । मौनं अप्रफुल्लीभावं सूक्तवं च । मा उपयासीः मा गमः ।
 वदान्यगुरवः वदान्येषु दातृपु गुरवः श्रेष्ठाः । सुरतरवः कल्पवृक्षाः । एनं
 शिरसा सादरं । वहन्ति धारयन्ति । पद्यमेतत् “समुपागतवति दैवात्”

(५) इति पदेन समानार्थम् । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । उद्गीतिवृत्तम् ।
तल्लक्षणं च “आर्यांश्कलद्वितये विपरीते पुनरिहोङ्गीतिः” ॥ १८ ॥

यैस्त्वं गुणगणवानपि^१ सतां द्विजिह्वैरसेव्यतां नीतः ।

तानपि वहसि पटीरज किं कथयामस्वदीयं मौनत्यम् ॥ १९ ॥

१. वा. गुणगणवानसि २. वा. तब for त्वदीयं.

यैरिति ॥ हे पटीरज चन्दनतरो । यैः द्विजिह्वैः सपैः, पिशुनैरिति च
गम्यते । गुणगणवानपि गुणसमूहवानपि । त्वं । सतां सज्जनानां ।
असेव्यतां अनाश्रयतां । नीतः प्रापितः । तान् गुणनाशकान् द्विजिह्वानपि ।
वहसि । धारयसि । त्वदीयं औन्नत्यं महत्वं । किं कथयामः कथं वर्णयामः ।
हे चन्दनवृक्ष धन्योऽसि यस्त्वं सौरभ्यादि गुणयुक्तोऽपि यैः सपैः सज्जनानामगम्यः
कृतः, तानेव धारयसीति व्याजस्तुतिरूपा मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—यैः पिशुनैः
समग्रगुणयुक्तस्त्वं सज्जनासेव्यः कृतः तान् धारयन् त्वं आत्मनः विवेकराहित्यं
प्रकटयसीति राजानं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अत्राप्रस्तुतप्रशंसा व्याजस्तुति-
श्वेति अलङ्कारौ । अत्राप्रस्तुतेन पटीरजेन द्विजिह्वैश्च प्रस्तुतः विवेकराहितः प्रभुः
पिशुनाश्र गम्यन्ते । औन्नत्यरूपया स्तुत्या च विवेकहीनतारूपा निन्दा गम्यते ।
गीतिवृत्तम् ॥ १९ ॥

अपनीतपरिमलान्तरकथे पदं न्यस्य देवतरुकुसुमे^१ ।

पुष्पान्तरेऽपि गन्तुं वाञ्छासि चेद् भ्रमरं धन्योसि ॥ २० ॥

१. प.-A. मुरतहू २. प.- A. H. मधुप for भ्रमर. Before this
A. F. insert the following आर्य—

गाहितमस्त्रिलं गहनं परितो दृष्टाश्च विटपिनः सर्वे ।

सहकार न प्रपेदे मधुपेन भवत्समं (A. तबोपमा) जगति ॥

अपनीतेति ॥ हे भ्रमर । अपनीतपरिमलान्तरकथे अन्यः परिमलः
परिमलान्तरं परिमलान्तरस्य कथा परिमलान्तरकथा, अपनीता दूरीकृता
परिमलान्तरकथा अन्यगन्धवार्ता येन, तस्मिन्-सर्वोत्कृष्टगन्धयुक्ते-इत्यर्थः ।
देवतरुकुसुमे कल्पवृक्षपुष्पे । पदं । न्यस्य स्थापयित्वा कुसुमानि सेवयित्वा
इत्यर्थः । पुष्पान्तरे अन्यस्मिन् साधारणे पुष्पे । गन्तुं । वाञ्छासि इच्छासि
चेद् यदि । तर्हि धन्यः असि-इत्युपालम्भः-त्वां धिक् इत्यर्थः । सर्वोत्कृष्ट-

गन्धयुक्तं कल्पवृक्षपुष्पं निषेद्य पुनरपि यदि साधारणं पुष्पं सेवसे तहि तिर-
स्कारयोग्योऽसि हे अमर-इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु-सर्वोऽकृष्टगुणयुक्तं
कंचित् नृपविशेषं निषेद्य अधुना यदि साधारणजनसेवां कर्तुं इच्छसि चेत् तहि
धिकारयोग्योऽसि इति सेवकं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसा
व्याङ्गस्तुतिश्चालङ्घारौ । अव्याप्तस्तुतेन देवतरुक्सुमेन कश्चित् नृपविशेषः
गम्यते, पुष्पान्तरेण साधारणः जनः, अमरेण च कश्चित् सेवकः । अन्योऽसीति
स्तुत्या त्वां धिक् इति निन्दा गम्यते । आर्यवृत्तम् ॥ २० ॥

तटिनि चिराय विचारय विन्ध्यभुवस्तव पवित्रायाः ।

शुष्यन्त्या अपि युक्तं किं खलु रथ्योदकादानम् ॥ २१ ॥

तटिनीति ॥ हे तटिनि नदि । विन्ध्यभुवः: विन्ध्यात् पवैतात् भूः जन्म
यस्याः तस्याः अत एव पवित्रायाः । तवा शुष्यन्त्या: शोषं प्राप्नुवन्त्याः अपि
रथ्योदकादानं रथ्यायाः प्रतोल्याः उदकस्य जलस्य आदानं ग्रहणम् । किं खलु
युक्तं उचितम् । अनुचितमित्यर्थः । इति चिराय बहुकालं । विचारय ।
विन्ध्यपवैतप्रसूतायाः अतः एव पवित्रायाः, शुष्कजलाया अपि तव मार्ग-
वर्तिदुर्गन्धजलग्रहणं अनुचितमिति नदीं प्रति कस्यचिदुक्तिः-इति मुख्योक्तिः
अन्योऽकिस्तु—कुलीनः संकटापञ्चोऽपि नीचात् यदि किञ्चिद् गृह्णाति तहि
एतद्गुचितम् । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्घारः । अत्र अप्रस्तुतया नदा प्रस्तुतः
कश्चित् कुलीनः गम्यते । उद्दीतिवृत्तम् ॥ २१ ॥

पञ्चफलपुष्पलक्ष्म्या कदाप्यद्युं वृतं च खलु शूकैः ।

उपसर्पेम भवन्तं वर्वुर वद कस्य लोभेन ॥ २२ ॥

पत्रेति ॥ हे वर्वुरकृक्ष । पञ्चफलपुष्पलक्ष्म्या पत्राणां फलानां पुष्पाणां च
लक्ष्म्या शोभया युक्तमिति शेषः । कदापि अद्युं । अस्माभिरिति शेषः ।
शूकैः कण्ठकैश्च । खलु । वृतं व्याप्तं । भवन्तं कस्य वस्तुनः । लोभेन ।
वर्यं उपसर्पेम त्वत्पार्थं आगमनं करवाम । इति त्वमेव । वद कथय । पञ्च-
पुष्पफलादिभिः सर्वथा हीनं प्रत्युत कण्ठकाकीर्णं भवन्तं केन गुणेन आकृष्टाः
वर्यं उपगच्छेम-इति मुख्योक्तिः । अन्योऽकिस्तु— न केवलं गुणरहितं
अपि तु दोषसहितं भवन्तं केन अभिलाषेण उपगच्छेम इति दुष्टं प्रति कस्य-
चिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्घारः । अत्र अप्रस्तुतेन वर्वुरेण प्रस्तुतः

निगुणः कश्चित् दुष्टः गम्यते । आर्यावृत्तम् ॥२२॥

एकस्त्वं गहनेऽस्मिन् कोकिलं न कलं^१ कदाचिदपि कुर्याः ।

साजात्यशङ्क्यामी न त्वां निघ्नन्ति^२ निर्दयाः काकाः ॥ २३ ॥

१. प०-A. कलहं. २. प०-निघ्नन्तु ।

एक इति ॥ हे कोकिल ! आस्तिन् गहने बने । एकः पुकारी । त्वम् । कदाचिदपि । कलं मधुरकूजनम् न कुर्याः । अमी । निर्दयाः निष्कर्णाः । काकाः । त्वां । साजात्यशङ्क्या समाना जातिः सजातिः, तस्याः भावः साजात्यं तस्य शङ्क्या—असजातीयोऽयं इति दुख्या । न निघ्नन्ति न व्यापाद्यन्ति । तब स्वरं श्रुत्वा तु कोकिलोऽयं इति परिचिताः भविष्यन्ति । परभूताः स्वाण्डानि काकनीडेपु निधाय उडीयन्ते । काकाश्च तानि निजान्येव मन्यमानाः पोपयन्ति । उक्तं च कालिदासेनापि—‘ प्रागन्तरिक्षगमनात् स्वमपत्यजातमन्यैर्दिन्जैः परभूताः परिपोपयन्ति ’ । अन्योक्तिस्तु—दुर्जनसमुदये गुणवान् तृणीं एव तिषेठ्, अन्यथा ते तं व्यापाद्येयुः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्र अप्रस्तुतेन कोकिलेन प्रस्तुतः कश्चिद्दसहायः विद्वान् गम्यते, अप्रस्तुतैः काकैश्च प्रस्तुताः दुष्टाः गम्यन्ते । गतिवृत्तम् ॥२३॥

तरुकुलसुषुप्मापहरां^३ जनयन्तीं जगति जीवजातातिंम् ।

केन गुणेन भवानीतात हिमानोभिमां वहसि ॥२४॥

१. प०-A. F. “कुसुमा” २. प०-A. F. जीवजातार्तीः

तरुकुलेति ॥ हे भवानीतात भवान्याः पार्वत्याः तात पितः, हिमालय । तरुकुलसुषुप्मापहरां तरुणां वृक्षाणां कुलस्य समूहस्य सुषुप्मां परमां शोभां अपहरन्तीं अपाकुर्वतीम् । जगति संसारे । जीवजातातिं जीवजातस्य प्राणिसमूहस्य आतिं पीडाम् । जनयन्तीं उत्पाद्यन्तीम् । इमां हिमानीं हिमसंहतिम् । केन गुणेन । वहसि धारयसि । हे हिमालय इयं हिमसंहतिः लतावृक्षादीनां शोभां नाशयति सकलं च प्राणिवगं शीतेन पीडयति, तथापि केन अस्याः गुणेन आकृष्टः इमां धारयसीति-मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—एवंविधमहस्त्वयुक्त सजन किमर्थं सर्वांपकारिणं त्वं धारयसीति कस्यचित् कंचित् प्रति उपदेशः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन प्रस्तुतः कश्चित्

महापुरुषः गम्यते, तथा च अप्रस्तुतया हिमान्या प्रस्तुतः कश्चित्सर्वापकारी ।
आर्यवृत्तम् ॥ २४ ॥

कलभ तवान्तिकमागतमलिमेनं मा कदाप्यवज्ञासीः ।

थपि दानसुन्दराणां द्विषधुर्याणामयं शिरोधार्यः ॥ २५ ॥

१. प०—A. F. द्विषध्याणां २. प०—F. महामान्यः ।

कलभेति ॥ हे कलभ करिशावक । तब अन्तिकं निकटं । आगतं ।
एनम् । अर्लि भ्रमरम् । कदापि मा अवज्ञासीः मा अवमंस्था । अयं दान-
सुन्दराणां दानेन मदेन सुन्दराणां रुचिराणां । द्विषधुर्याणां गजश्रेष्ठानां ।
अपि । शिरोधार्यः महामान्यः । पद्मिदं पूर्वप्रकान्तेन पद्मेन पद्मेन
समानार्थकम्, अलङ्कारार्थपि तत्समानमेव, अतो नात्र दीयते । गीति-
वृत्तम् ॥ २५ ॥

अमरतरुकुसुमसौरभसेवनसंपूर्णसकलकामस्य ।

पुष्पान्तरसेवेयं भ्रमरस्य विडम्बना महती ॥ २६ ॥

अमरोति ॥ अमरतरुकुसुमसौरभसेवनसंपूर्णसकलकामस्य अमराणां
देवानां तरवो वृक्षाः कल्पवृक्षाः, तेषां कुसुमानां सौरभः शोभनो गन्धः तस्य
सेवनेन संपूर्णाः सकला अखिलाः कामाः मनोरथाः यस्य तस्य । भ्रमरस्य ।
इयं । पुष्पान्तरसेवा अन्यत् पुष्पं पुष्पान्तरं तस्य सेवा । महती विडम्बना
उपहासः खलु । पद्मेवैतत् ‘अपनीतपरिमलांतरकथे’ इत्यादि (२०) पद्मेन
समानार्थम् । अतस्त्रोक्ता एव अन्योक्तिमुख्योक्त्यलंकारादयः । आर्य-
वृत्तम् ॥ २६ ॥

पृष्ठाः^३ खलु परपुष्टाः परितो दृष्टाश्च विटपिनः सर्वे ।

^३माकन्द न प्रपेदे मधुपेन तवोपमा^३ जगाति ॥ २७ ॥

१. प०—C. स्पृष्टाः^३, २०—भेदेन सुवि न पेदे साधम्यं ते रसाल मधुपेन.
३. प०—तवोपमम् ।

पृष्टा इति ॥ हे माकन्द आश्रवृक्ष । मधुपेन भ्रमरेण । परपुष्टाः
कोकिलाः । कोकिला हि काकनीडेपु स्वाष्टानि स्थापयन्ति, काकाश्च तानि
स्वाष्टद्वयुद्धया पोषयन्ति, अत एव तासां परपुष्टात्वम् । खलु निश्चयेन ।
पृष्टाः प्रश्नं कृताः । सर्वे विटपिनः पादपाश्च । दृष्टाः स्वर्यं अवलोकिताः ।

तथापि । तवोपमा तव सादृश्यम् । जगति न प्रेषेदे न प्राप्तम् । सर्वत्र अमणानन्तरं अपि त्वत्सदृशो अमरेण न कचिदपि प्राप्त हृति आश्रवृक्षं प्रति कस्यचिदिदुक्तिरिति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—हे राजन् सर्वत्रान्विष्यत्वापि याचकवर्गोऽयं त्वद्वृणसदृशमन्यं न प्राप्तवानिति राजानं प्रति कस्यचिदिदुक्तिः । पथमिदं रसगङ्गाधरे अनन्वयध्वन्युदाहरणे (पृ. २०९) पठ्यते—तत्रोत्तराधर्मं तु—‘भेदेन भुवि न पेदे साधम्यं ते रसाल मधुपेन’ हृति । अस्यार्थः—भेदेन साधम्यं सादृश्यं न पेदे न गृहीतम्—अर्थात् त्वद्विज्ञः त्वत्सदृशश्च न कोऽपि दृष्टः, अपि तु त्वत्सदृशः त्वत्तोऽभिज्ञः, त्वमेवेत्यर्थः । अप्रस्तुत-प्रशंसालङ्घारः । अत्राप्रस्तुतेन मालाकारेण प्रस्तुतः कश्चिद् राजादिः गम्यते । आर्यावृत्तम् ॥ २७ ॥

तोयैरल्पैरपि^१ करुणया भीमभानौ निदाघे
मालाकार व्यरचि भवता या तरोरस्य पुष्टिः ।
सा किं शक्या जनयितुमिह प्रावृष्टेण वारां
धारासारानपि विकिरता^२ विश्वतो वारिदेन ॥२८॥

१. वा.०—१रति २.प०—A' F. वितरता.

तोयैरिति ॥ हे मालाकार मालाः पुष्टस्तजः करोतीति मालाकारः । भवता । भीमभानौ भीमः भीषणः भानुः सूर्यः यस्मिन् । एतादृशे । निदाघे ग्रीष्मकाले । करुणया दयया । अल्पैः कृपाशुद्धतैः । अपि । तोयैः जलैः । अस्य तरोः वृक्षस्य । या पुष्टिः पालनम् । व्यरचि विरचितम् कृतमित्यर्थः । सा पुष्टिः इह लोके प्रावृष्टेण योग्य वर्षाकाले भवेन । वारां जलानाम् । धारासारान् धारासंपातान् विश्वतः सर्वतः । अपि । विकिरता प्रक्षिपता । वारिदेन भवेन । जनयितुं उत्पादयितुं । शक्या किम्? अपि तु न शक्येत्यर्थः। ग्रीष्मतां स्वल्पेनापि जलेन, हे मालाकार, यास्य वृक्षस्य त्वया पुष्टिः क्रियते सा वर्षाकाले प्रभूतैरपि जलैः मेवेन कर्तुं न शक्येति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिरतु—हे दयालो, उचिते समये स्वल्पमपि साहाय्यात् त्वया कृतं, असमये कृतात् महतोऽपि साहाय्यात् श्रेयः, इति धनिकं प्रति कस्यचिदिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्घारः । अत्राप्रस्तुतेन मालाकारेण प्रस्तुतः कश्चित्समयोपकारी गम्यते । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । तलक्षणं च—‘मन्दाक्रान्ता

भा. ३

जलधिपद्मगौम्भौ नतौ ताद्रुरु चेत् ॥ इति ॥ २८ ॥

आरामाधिपतिविवेकविकलो नूनं रसा नीरसा
वात्याभिः परुषीकृता दश दिशश्वण्डातपो दुःसहः ।
एवं धन्वन्तिः चम्पकस्य सकले संहारहेतावपि
त्वं सिञ्चनमृतेन तोयद कुतोऽप्याविष्टो वेघसा ॥ २९ ॥

१. बा०—युन्वति.

आरामेति ॥ आरामाधिपतिः आरामस्य अधिपतिः
पालकः । विवेकविकलः विचारशून्यः । नूनं निश्चितं अस्तीति शेषः ।
रसा पृथ्वी । नीरसा निर्गता: रसाः जलानि यस्याः सा शुष्का इत्यर्थः ।
वात्याभिः वातसमूहैः । दश दिशः । परुषीकृताः रुक्षीकृताः । चण्डातपः
चण्डः तीव्रः आतपः, अथवा चण्डः आतपो यस्य स सूर्यः । दुःसहः असद्यः
त्वम् । धन्वन्ति मरुपदेशो । चम्पकस्य तक्षामकवृक्षस्य । सकले समग्रे ।
संहारहेतौ नाशकारणे उपस्थिते इति शेषः । अपि । हे तोयद मेघ ।
अमृतेन अमृतरुपेण जलेन । सिंचन्, चम्पकमिति शेषः । वेघसा ब्रह्मणा,
त्वम् । कुतोऽपि । आविष्टः प्रकटीकृतः । मरुभूमौ चम्पकस्य सर्वाणि
नाशकारणान्युपस्थितानि—उद्यानपालकः विचारहीनः, पृथ्वी निर्जला,
प्रचण्डवातैः सर्वासु दिक्षु रुक्षत्वमापादितं, सूर्यस्यातपश्च असद्यः—एतदेशे
समये ब्रह्मणा जलवर्षणे चम्पकं प्रत्युज्जीवयन् दयालुमेघः समुत्पादितः—
इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—सकलेऽपि नाशहेतौ अतीव विपलं प्रति दयां
दर्शयसीति कंचिदुपकारिणं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।
अत्राप्रस्तुतेन मरुदेशस्थितेन चंपकेन प्रस्तुतः कश्चित् विपद्ग्रस्तः गम्यते,
तोयदेन च कश्चिद् दयालुः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २९ ॥

न यत्र स्थेमानं दधुरतिभयभ्रान्तनयना?

गलद्वानेऽद्रेकभ्रमदलिकदम्ब्याः करण्टिनः ।

लुठन्मुक्ताभारे^३ भवति परलोकं गतवते^४

हुरेरद्य द्वारे शिव शिव शिवानां कलकलः ॥ ३० ॥

^३ बा०—हृदयाः, ^३ बा०—स्खलन्मुक्ताभारे, ^४ बा०—गतवति.

नेति ॥ यत्र हरे: सिंहस्यद्वारे । अतिभयभ्रान्तनयनाः अतिभयेन

अतुलभीत्या आन्तानि धूर्णितानि नयनानि येषां ते । गलद्वानोद्रेकभ्रम-
दलिकदम्बाः गलत् स्ववत् यद्वानं गजमदः तस्य उदेकः बाहुल्यं तेन
अमन्तः अलीनां भ्रमरणां कदम्बाः समूहाः येषु ते । करटिनः गजाः ।
स्थेमानं स्थिरत्वं न दधुः धारयामासुः । तत्र । परलोकं गतवतः
मृतस्य । हरे: सिंहस्य । लुठन्मुक्ताभारे लुठन्तः मुक्तानां भाराः यस्मिन्
तस्मिन् । द्वारे । शिव शिवेति खेदे । शिवानां शृगालानां कलकलः
कोलाहलः । भवति । यस्मिन् सिंहद्वारे पुरा मत्ता अपि गजा भयेन स्थानुं
नाशकुवन् तत्रैवाच सिंहमरणानन्तरं शृगालानां हाहारवः श्रुयत इति-
मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—कस्यचित्पौरुषयुक्तस्य नरस्य मृत्योरनन्तरं तस्य
गृहे क्षुद्रा अपि जना आधिपत्यं लभन्ते । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्रा-
प्रस्तुतेन सिंहेन प्रस्तुतः कश्चिन्महासच्चो गम्यते, शृगालैश्च क्षुद्रा नराः ।
शिखरिणी वृत्तम् । लक्षणं तु प्रागुक्तमेव ॥ ३० ॥

दधानः प्रेमाणं तरुषु समभावेन विपुलां?

न मालाकारोऽसावकृत करुणां वालवकुले ।

अयं तु द्रागुदत्कुसुमनिकरणां परिमिलै-

दिग्नातानातेनैः मधुपकुलैङ्गङ्कारभरितान् ॥ ३१ ॥

^१ वा०-विपुलं. ^२ प०-Cनालेमे. ^३ प०-H०कल०.

दधान इति ॥ असौ मालाकारः उद्यानपालकः । तरुषु वृक्षेषु ।
समभावेन समदृष्ट्या । प्रेमाणं स्नेहं । दधानः धारयन् । वालवकुले
नवीने वकुलद्रुमे । विपुलां महतीं । करुणां दयां । न अकृत नाकरोत् ।
अयं वकुलः । तु । द्राक शीघ्रं । उद्यत्कुसुमनिकरणां उद्यन्ति आवि-
भवन्ति यानि कुसुमानि तेषां निकरणां समूहानां । परिमिलैः मनोहरगन्धैः ।
मधुपकुलङ्गङ्कारभरितान् मधुपानां भ्रमरणां कुलं समूहः तस्य झङ्करेण
गुञ्जितेन भरितान् पूर्णान् । दिग्नातान् दिग्विभागान् । आतेने चकार ।
मालाकारः सर्वेषु तरुषु समदृष्टिः, सचाधिकं प्रयत्नमपेक्षमाणे वालकेसरवृक्षे
न विशेषं यत्नमदर्शयत्, किन्तु वृक्षोऽयं तथापि स्वसारभैः सर्वाः दिशः
पूरयतीति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—समदृष्ट्यात् राजोपेक्षितः, किन्तु
मृदुव्वात्प्रयत्नाधिक्यमपेक्षमाणः गुणवान् सेवकः स्वगुणैर्दिशः पूरयत्येव ।

अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन मालाकरेण प्रस्तुतः कश्चिदाजा
गम्यते, वकुलेन च कश्चिद्गुणवान् सेवकः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ३१ ॥

मूलं स्थूलमतीव बन्धनदृढं शाखाः शतं मांसला
वासो दुर्गमहीधरे तरुपते कुचास्ति भीतिस्तव ।
एकः किंतु मनागयं जनयति स्वान्ते ममाधिज्वरं
ज्वालालीवलयीभवनकरुणो दावानलो घस्मरः ॥ ३२ ॥

मूलमिति ॥ हे तरुपते वृक्षराज । तव मूलं । अतीव अत्यन्तम् । स्थूलं
महत् । तथा बन्धनदृढं बन्धनेन वेष्टनेन दृढं अचलम् । शाखाः शतं शतशः
बहूय इत्यर्थः तथा मांसलाः पुष्टाः । दुर्गमहीधरे दुर्गः दुःखेन गन्तुं
शक्यः महीधरः पर्वतः, तस्मिन् । वासः स्थितिः इत्थम् । तव कुच कसात्
भीतिः भयम् । किंतु ज्वालालीवलयीभवन् ज्वालानां शिखानां आलीभिः
पङ्किभिः वलयीभवन् मण्डलीभवन् । अयं एकः । अकरुणः निर्दयः ।
घस्मरः भक्षकः । दावानलः वनवह्निः । मम स्वान्ते मानसे । आधिज्वरं
आधेः चिन्तायाः ज्वरं संतापम् । मनाकृ ईषत् । जनयति उत्पादयति । दृढ-
मूलस्य शाखापरिवृत्तस्य पर्वतोपरिस्थितस्य वृक्षस्य न किंचिद् भयकारणं पश्यामः
केवलं सर्वभक्षकोऽयं ज्वालामंडलैः सर्वतः परिवृष्टवन् वनवहिरस्माकं वेतसि
चिन्तामुखादयतीति—मुख्योक्ति । अन्योक्तिस्तु—सर्वथा सुरक्षितस्य सर्व-
सुखोपेतस्यापि नरस्य कुतोऽप्यकस्माद् भयमुत्पद्यते । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः
अत्राप्रस्तुतेन तस्यतिना प्रस्तुतः कश्चित्स्वर्वथा सुरक्षितो गम्यते, दावानलेन
चाकस्मिकी विपत्तिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३२ ॥

ग्रीष्मे भीष्मतरैः^१ करैर्दिनकृता दग्धोऽपि यश्चातक-
स्त्वां ध्यायन् धन वासरान् कथमपि द्राधीयसो नीतवान् ।
दैवाह्नोचनगोचरेण भवता तस्मिन्निदानो यदि^२

स्वीचक्रे करकानिपातन^३ कृपा तत्कं प्रति वूमहे ॥ ३३ ॥

^१. वा०—ग्रीष्मतरैः २. प०—A. F. अपि, ३. प०—A. F. भीष्मातनकृपा
ग्रीष्म इति ॥ हे धन मेघ । यः चातकः । ग्रीष्मे निदावे । भीष्मतरैः
शरदाद्यपेक्षया तीक्ष्णतरैः । करैः किरणैः कृत्वा । दिनकृता सूर्येण ।
दग्धोऽपि तसोपि । त्वां ध्यायन् चिन्तयन् । द्राधीयसः दीर्घतरान् ।

चासरान् दिवसान् । कथमपि अतिकाठिन्येन । नीतवान् गमितवान् ।
 तृष्णाव्याकुलोऽपि अन्यतो जलं न जग्राह, किंतु त्वय्येव बद्धाशक्तस्थौ—
 इत्यर्थः । तास्मिन् चातके । इदानीं दैवात् भाग्यात् । लोचनगोचरेण नयन-
 पथमागतेन । भवता । यदि । करकानिपातनकृपा करकाणां वर्षोपलानां
 निपातनस्य प्रक्षेपणस्य कृपेति सोल्लुण्ठम् । स्वीचके स्वीकृता । तत् तहि ।
 कं प्रति श्रूमहे वदामः । सूर्यस्य तीव्रिकरणीर्ग्रीष्मे संतापितोऽपि चातकोऽ-
 न्यसाजलमगृह्णन् त्वय्येव बद्धाशोऽतिष्ठत्—एतादशोऽपि त्वज्ञके, हे मेघ,
 यदि करकावर्णं कुरुये, तहि कोऽन्यश्चातकहितकारी अस्माभिरन्वेष्ट्य इति
 मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—अनन्यपरायणे सर्वथानुरक्ते भक्ते यदि कश्चि-
 त्समर्थः प्रभुः उपकारस्थानेऽनुपकारं करोति तद्येतदनुचितम् । अप्रस्तुतप्र-
 शांसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन मेघेन ग्रस्तुतः कश्चित्समर्थः प्रभुर्गम्भते, चातकेन
 चानन्यभक्तःसेवकः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥३३॥

द्वद्वहनजटालज्वालाहतानां
 परिगलितलतानां म्लायतां भूरुहाणाम् ।
 अयि जलधर शैलश्रेणिशृङ्गेषु तोयं
 वितरसि वहु कोऽयं श्रीमदस्तावकीनः ॥३४॥

द्वद्वहनेति ॥ अयि जलधर मेघ । द्वद्वहनजटालज्वालाहतानाम्
 द्वद्वहनस्य दावानलस्य जटालानां दीर्घाणां ज्वालानां शिखानां जालैः
 समूहैः आहतानाम् ताडितानाम् । परिगलितलतानां परिगलिताः लताः येव्यः
 तेषाम् । भूरुहाणां वृक्षाणाम् । म्लायतां ग्लानिं प्राप्नुवतां सताम् । अनादरे पही ।
 प्रतादशान् वृक्षान् अनाहत्येत्यर्थः । शैलश्रेणिशृङ्गेषु शैलानां पर्वतानां श्रेणिः
 पंक्तिः तस्याः शृङ्गेषु शिखरेषु वहु प्रभूतं तोयं जलम् । वितरसि वर्षसि
 अयं कः । तावकीनः त्वदीयः । श्रीमदःसंपदुन्मादः । अतीव निदनीयोऽयं
 तव विकारः । दावानलदग्धाः म्लायन्तो वृक्षाः जलमपेक्षन्ते, किन्तु तानना-
 दत्य यत् त्वं पर्वतशिखरेषु वर्षसि तन्महदनांचित्यं तवेति मेघं प्रति कस्यचि-
 दुक्तिरिति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—पात्रे दानमुचितम्, किन्तु सत्यपि
 विपद्ग्रस्ते अत एव सुतरां साहाय्ययोग्ये पात्रे यद्वनगर्वगर्विता अपात्रे धनं
 विसृजन्त तदतीवानुचितमिति । अप्रस्तुतप्रशांसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन

बृक्षेण प्रस्तुतः कश्चिदापज्ञो गम्यते, मेघेन च धनगर्वगविंतः । मालिनी
वृत्तम् ॥ ३४ ॥

शृण्वन् पुरं परुषगजिंतमस्य हन्त
रे पान्थ विहलमना न मनागपि स्याः ।
विश्वार्तिवारणसमर्पितजीविनोऽयं
नाकर्णितः किमु सखे भवताम्बुवाहः ॥३५॥

शृण्वश्चिति ॥ रे पान्थ पथिक । हन्तेति खेदे । अस्य मेघस्य । पुरः अग्रे
वत्तमानं । परुषगजिंतं दुःसहां गर्जनाम् । शृण्वन् । मनाकृहं पैषत । अपि ।
विहलमनाः व्याकुलचित्तः । न स्याः मा भुः । हे सखे । भवता । अयम् ।
विश्वार्तिवारणसमर्पितजीविनः विश्वस्य सर्वस्य जगतः आतेः पीडायाः
वारणाय अपहरणाय समर्पितं दत्तं जीवनं जलं पक्षे प्राणाः येन सः अम्बुवाहः
मेघः । न आकर्णितः न श्रुतः । किमु । अपि तु श्रुतं प्रवेल्यर्थः । हे पथिक
अस्य मेघस्य कठोरगर्जनां श्रुतवा व्याकुलचित्तो मा भुः, कि त्वया न श्रुतं
यदेष संसारसंतापहरणाय स्वजलं वर्षति—इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—
हे याचक, आपाततः कदुरप्ययं दयालुरेव दाता, असौ स्वप्राणदानेनापि
परसंतापहरणे सर्वदा प्रस्तुत इति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन
मेघेन प्रस्तुतः कश्चित् प्रत्यक्षकटुः किन्तु दयाद्वृद्धयो दाता गम्यते । वसंत-
तिलका वृत्तम् ॥ ३५ ॥

सौरभ्यं भुवनप्रयेऽपि विदितं शैत्यं तु^१ लोकोत्तरं
कीर्तिः किं च दिगङ्गनाङ्गणगता किं त्वेतदेकं शृणु ।
सर्वानेव गुणानियं निगिरति श्रीखण्ड ते सुन्दरान्
उज्ज्वल्ती खलु कोटरेषु गरलज्वालां द्विजिद्वावर्ली ॥३६॥

^१ वा—नु.

सौरभ्यमिति ॥ हे श्रीखण्ड चन्दन । ते सौरभ्यं परिमलः । भुवन-
ब्रये लोकत्रये । अपि । विदितं ज्ञातं प्रसिद्धमित्यर्थः । शैत्यं संतापहारकं
शीतलत्वं तु । लोकोत्तरं अलौकिकम् । किं च । ते कीर्तिः यशः ।
दिगङ्गनाङ्गणगता दिशः पूर्वाद्याः एव अङ्गनाः स्त्रियः तासां अङ्गणं चत्वरं
तत्र गता सर्वदिग्द्व्यापिनीत्यर्थः । किंतु । पतत् एकं दोषसूचकं वचः । शृणु ।

इयं ते कोटरेषु । गरलज्जवालां विषज्जवालां । उज्ज्वन्ती त्यजन्ती । द्विजिह्वा
वली द्विजिह्वानां सर्पणां अवली पंक्तिः । सर्वान् एव सुन्दरान् गुणान् ।
खलु निश्चयेन । निर्मिरति ग्रसति । हे चन्दन, त्वयि सौरम्यशैत्यादयो गुणा
विद्यन्ते, सर्वत्र च प्रसिद्धोऽसि, किन्तु येयं विषमुद्भवन्ती सर्पवली त्वया
स्वकोटे स्थापिता सा सर्वानपि ते गुणान् लोपयतीति—मुख्योक्तिः ।
अन्योक्तिस्तु—रम्यत्वादिगुणैः सर्वत्र ख्यातकीर्तिरपि दुष्टजनाश्रयदानेन
महदनौचित्यं करोपीति गुणवन्तं प्रति कस्यचिद्गुणिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्घारम्
अत्राप्रस्तुतेन चन्दनेन प्रस्तुतः कश्चिद्गुणवानपि खलजनाश्रयदाता गम्यते ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३६ ॥

नापेक्षा^१ न च दाक्षिण्यं न प्रीतिर्न च सङ्गतिः ।

तथापि हरते तापं लोकानामुन्नतो घनः ॥ ३७ ॥

^१ बा०—नापेक्ष्य.

नापेक्षति ॥ अपेक्षा प्रत्युपकारादिवांछा । न विद्यत इति शेषः । न च
दाक्षिण्यं परचित्तानुवर्तनम्—अच्युतरायस्तु ‘दाक्षिण्यं समुद्रोदकमादाय
दानुत्वाऽस्वतः सामर्थ्यमपि नास्तीत्यर्थः’ न प्रीतिः श्वेषः । न च संगतिः
सहवासश्चापि नास्ति । तथापि उच्चातः उच्चः, पक्षे उदारधीः । घनः मेघः ।
लोकानां तापम् । हरते अपाकरोति । योऽयं उच्चदेशस्थो मेघो जनानां
संतापमपहरति, न तस्य लोकैः सह कापि मैत्री न च तेभ्यः किमपि वांछति—इति
मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—उदाराः पुरुषाः विनापि प्रत्युपकारादिवांछां निस्वार्थं
मेव च परहितमाचरन्तीति । अत्र विभावनालङ्घारः, अप्रस्तुतप्रशंसा च ।
विनापि कारणं यत्र कायोत्पत्तिः सा विभावना—अत्रापि विनापि अपेक्षां मेघः
तापं हरति । विभावनालक्षणं च ‘क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलभ्यक्षिर्विभावना’
इति । अत्राप्रस्तुतेन मेघेन प्रस्तुतः कश्चिज्जिरपेक्षः परोपकारी गम्यते । उभयो-
शालङ्घारयोः संसृष्टिः । अनुष्टुभवृत्तम् ॥ ३७ ॥

^१समुत्पत्तिः स्वच्छे सरासि हरिहस्ते निवसनं

निवासः^२ पद्मायाः सुरहृदयहारी परिमलः ।

गुणेरतैरन्यैरपि च ललितस्याम्बुज तव

द्विजोत्तम्भेदे हंसे यदि रतिरतीवोन्नतिरियम् ॥ ३८ ॥

१. प०—F. reads the first line thus—समुत्पत्तिः पद्मारमणपदपद्म'
मलनखात् । २. प०—F. G. निवसति: । ३. प०—C. E. H. विलासः.

समुत्पत्तिरिति ॥ हे अम्बुज कमल तब स्वच्छे निर्मले । सरासि तडागे । समुत्पत्तिः उद्द्रवः । एतेन निर्मलकुलोत्पत्तिः सूर्यते । हरिहस्ते हरे: विष्णोः हस्ते । निवसनं निवासः । विष्णोः शङ्खचक्रगदापद्मधारित्वात् । यद्वा-हरे: सूर्यस्य हस्ते किरणे निवसनं विकासरूपा स्थितिः । सूर्योदये कमलानां विकसनात् । पद्मायाः लक्ष्म्याः निवासः वासस्थानम् । परिमलः मनोहरयन्धः । सुरहृदयहारी देवानां मनोहरणशीलः । एतेः पूर्वोक्तेः अन्यैरपि कामिनीमुखसादृश्यादिभिः गुणैः ललितस्य सुन्दरस्य । तब । यदि द्विजोत्तंसे पक्षिश्रेष्ठे हंसे—ब्राह्मणे च गम्यते । रतिः प्रीतिः । तहि इयं तब अतीव उच्चातिः उत्कृष्टता भवतीति शेषः । हे कमल, स्वच्छे तडागे समुत्पत्तिः, विष्णुहस्तनिवासी, लक्ष्मीनिवासस्थानं तथा देवानामपि मनो हरसि स्वगन्धेन—सत्स्वप्येतादेषु गुणेषु यदि हंसेष्वादरं दर्शयसि तहि सुतरां प्रशंसनीयस्वमिति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—श्रेष्ठकुलोत्पन्नत्वादिगुणविशेष्युक्तो नरो यदि ब्राह्मणभक्तोऽपि तहि सुगन्धयुक्तसुवर्णवत् सुतरां प्रशंसनीयः । अप्रस्तुप्रतशंसालङ्घारः । अत्राप्रस्तुतेन कमलेन प्रस्तुतः कश्चित् सद्गुणोपेतो नरो गम्यते । केचित्तु—‘समुत्पत्तिः पद्मारमणपदपद्मामलनखात्’ इति प्रथमं पादं पठन्ति । गंगालहरीस्थस्य (२१) ‘समुत्पत्तिः पद्मा’ इत्यादिपदस्य प्रथमपादविनिमयजन्या आन्तिरियम् । अस्य पाठस्यात्रासंगतत्वात् । । शिश्वरिणी बृत्तम् ॥३८॥

साकं ग्रावगणैर्लुठान्ति मणयस्तीरेऽर्कविम्बोपमा^१

नीरे नीरचरैः समं स भगवान्निद्राति नारायणः ।

एवं वीक्ष्य तवाविवेकमपि^२ च प्रौढं परामुन्नतेः

किं निंदान्यथवा स्तवानि^३ कथय क्षीरार्णव त्वामहम् ॥३९॥

१. बा०-वालार्कविम्बोपमा, २. प०-A. F. अथ, ३. प०-H. निन्दामि, ४. प०-A. स्तवीमि and H. स्तवामि

साकमिति ॥ हे क्षीरार्णव हे पयोधे । तब तीरे । ग्रावगणैः पावाणखण्डसमूहैः । साकं अर्कविम्बोपमा: अर्कस्य सूर्यस्य विवः मंडलः उपमा येषां ते सूर्यमंडलवहीसाः । मणयः लुठन्ति—इतस्ततो विकीर्णा इत्यर्थः । नीरे जले च । नीरचरैः मत्स्यादिभिर्नीचैः जलचरैः । समं सह । भगवान्

नारायणः विष्णुः । निद्राति शेते । एवं तव अविवेकं मणिपापाणयोरेकत्र विकीर्णत्वात् विचारराहित्यम् । अपि च उच्छ्रेते: महस्वस्य । परां उत्कृष्टां प्रौढं गुरुतां—नारायणाश्रयभूतत्वात् च वीक्ष्य दृष्ट्वा । अहं त्वां किं निन्दानि अथवा स्तवानि प्रशंसानि इति कथय ब्रूहि । हे समुद्र, तव तीरे मणयः पापाणखण्डात् एकत्रैव विकीर्णाः, वदन्तश्च सकललोकपूज्यो भगवान् शेते, एवं विवेकराहित्यं उप्रतत्वं चेष्युभयमपि त्वयि दृष्ट्वा—निन्दां करोमि सुति वेति न जानेऽहमिति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—नीचे महति च समदृष्टित्वात् त्वं वर्णनातीत इति सत्पुरुषं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्घारः । अग्राप्रस्तुतेन समुद्रेण प्रस्तुतः कश्चित्समदर्शी गम्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३९ ॥

किं खलु रत्नैरेतैः किं पुनरभ्रायितेनैः वपुषा ते ।

सलिलमपि यज्ञ तावकमर्णव वदनं प्रयाति तृष्णितानाम् ॥४०॥

१.प०—A. F. कि खलु रत्नायितेन.

किमिति ॥ हे अर्णव समुद्र । एतैः परिहृष्यमानैः रत्नैः कि फलम् । ते अभ्रायितेन अभ्रवन्मेघवदाचरितेन तदूत् स्तिष्ठेनेत्यर्थः वपुषा शर्वरेण । च कि फलम् । उभयमपि निष्प्रयोजनमेवेत्यर्थः । यत् यस्मात् तावकं तव । सलिलं जलं अपि । तृष्णितानां पिपासाकुलानाम् । वदनं सुखम् । न प्रयाति न गच्छति । हे समुद्र तव रत्नानि सुन्दरं शर्वरं चेष्युभयमपि निष्फलम्, यतस्तव जलं अपि लोकानां पिपासापहरणे असमर्थमिति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—यदि ते धनं अल्पमपि परोपकारं कर्तुमसमर्थं तर्हि महता ते धनेन सुन्दरेण च शर्वरेण कि फलमिति कंचित् धनिकं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्घारः । अग्राप्रस्तुतेन समुद्रेण प्रस्तुतः कश्चिदनुपयुक्तधनो गम्यते । गीतिवृत्तम् ॥ ४० ॥

इयत्यां संपत्तावपि च सलिलानां त्वमधुना

न तृष्णामार्तानां हरसि यदि॑ कासार सहसा ।

निदाघे चण्डांशौ॒ किरति परितोऽङ्गारनिकरा॑—

नृशीभूतः केषामहह परिहर्तासि खलु ताम् ॥४१॥

१ प०—A. यदि हरसि and F परिहरसि. २ प०—F. चण्डांशौः, ३ वा.—

४०—५निकर.

इयत्यामिति ॥ हे कासार तडाग । अधुना त्वं सालेलानां जलानां ।
 इयत्यां संपत्तो समृद्धौ । अपि । आर्तानां पीडितानां तृष्णयेति शेषः ।
 तृष्णां पिपासां । यदि सहस्रा न हरासे न निवारयसि । तदा । निदाधे
 ग्रीष्मे । चण्डांशौ सूर्ये । अङ्गारनिकरान् अङ्गारवत् दाहकान् किरण-
 समूहान् । पारितः सर्वतः । किराति क्षिपति सति । कृशीभूतः जलस्य
 शोषणेन कृशतामापनः । केषां खलु तां तृष्णां । परिहर्तासि अपनेष्यसि ।
 केषांचिदपि पिपासां परिहतुं न शक्षयसीति भावः । अहह इतिखेदे । प्रभूत-
 जलसंपूर्णोऽपि यदि पिपासाकुलानां पीडां न नाशयसि तर्हि ग्रीष्मे जलाभावात्
 शुष्कस्वं केषां तृष्णामपनेष्यसीति सरोवरं प्रति कस्यचिदुक्तिः—इति मुख्योक्तिः ।
 अन्योक्तिस्तु—प्रभूतधनधान्यसमृद्धोऽपि यदि त्वमधुना पीडितानां साहाय्यं
 नाचरसि, तर्हि दैवकोपात् क्षीणचित्तः कस्य सहायतां करिष्यसीति धनिकं
 प्रतिकस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्घारः । अत्राप्रस्तुतेन कासारेण
 प्रस्तुतः कश्चिद् व्ययमुकुवाणी धनवान् गमयते । शिखारिणी वृत्तम् ॥ ४१ ॥

अथ रोषमुरीकरोषि नो चे-

तिकमणि त्वां प्रति वारिधे वदामः ।

जलदेन तवार्थिना विमुक्ता^१—

न्यपि तोयानि महान्न हा जहासि ॥ ४२ ॥

१ च—अपिमुक्तानि.

अर्याति ॥ हे वारिधे समुद्र । रोषं क्रोधम् । नो उरीकरोषि न स्वीकरोषि
 कुपितो न भवसि । चेत् यदि । त्वां प्रति किमपि हितं किन्तु कटु ।
 वदामः उपदिशामः । तद अर्थिना याचकेन । जलदेन मेघेन । विमुक्तानि
 वृष्टानि तोयानि जलानि । महात् अपि सन् । न जहासि न त्यजसि । हा
 इति खेदे । त्वतो जलं गृहीत्वा मेघोऽन्येभ्यो ददाति, त्वं तु, हे समुद्र, तेभ्यः
 पुनर्गृह्णासि, अतीवानुचितमेतदिति समुद्रं प्रति कस्यचिदुक्तिरिति—मुख्यो-
 क्तिः । अन्योक्तिस्तु—याचकाय दत्तं धनं, तेन याचकेन अन्येभ्यः प्रतिपादितं
 त्वं पुनर्गृह्णासि—इति कृपणं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्घारः ।
 अत्राप्रस्तुतेन समुद्रेण प्रस्तुतः कश्चित् कृपणो गमयते । मालभारिणी-वृत्तम् ।
 तलक्षणं च—‘ससज्जाः प्रथमे पदे गुरु चेत् । सभरा येन च मालभारिणी स्यात्’
 इति ॥ ४२ ॥

न वारयामो भवतीं विशन्ती वर्षानदि स्नोतासि जहुजायाः ।

न युक्तमेतत् पुरो यदस्यास्तरङ्गभङ्गान् प्रकटीकरोषि ॥४३॥

१. प-६ तरंगलीलाम्.

नेति ॥ हे वर्षानदि—एतेन क्षणिकंशर्यत्वं सूचितं—ग्रीष्मे जलाभावात् । भवतीं त्वां । जहुजायाः जाहृयाः गङ्गायाः । स्नोतासि प्रवाहे । विशन्तीं प्रविशन्तीम् । वयं न वारयामः निषेधामः । पतत् वक्ष्यमाणम् । तु न युक्तं नोचितम् । यत् अस्या आश्रयदायिन्या भागीरथ्याः । पुरः अग्रे । तरङ्गभङ्गात् तरङ्गाणां भङ्गान् कौटिल्यानि—एतेन अहंकारजन्या भूमेदा खन्यन्ते प्रकटीकरोषि आविष्करोषि । हे वर्षाप्रवृद्धजले नदि गङ्गाया आश्रयं यदि गृह्णासि तर्हि नात्र कश्चिद्दोषः, किन्तु तत्र कुठिलतरंगाणामाविष्करणमयुक्तमिति नदीं प्रति कस्यचिद्दुक्तिरिति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—महतामाश्रयग्रहणे न कश्चिद्दोषः, किन्तु तेषामग्रेऽहंकारप्रदर्शनमनीवानुवितमिति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्घारः । अत्राप्रस्तुतया नद्या प्रस्तुतः कश्चिदाश्रयदातुः पुरतोऽहंकारदर्शयन् गम्यते । उपजातिवृत्तम् ॥ ४३ ॥

पौलोमीपतिकानने विलसतां गीर्वाणभूमीरुहां
येनाद्रातसमुज्जितानि कुसुमान्याजघ्रिरे निर्जरैः ।

तस्मिन्नद्य मधुवते विधिवशान्माध्वीकमाकाङ्क्षति

त्वं चेदञ्जसि लोभमम्बुज तदा किं त्वां प्रति ब्रूमहे ॥४४॥

पौलोमीति ॥ हे अम्बुज पौलोमीपतिकानने पौलोमी शर्ची तस्याः पतिः इन्द्रः तस्य कानने बने नन्दन इत्यर्थः । विलसतां शोभमानानाम् । गीर्वाणभूमीरुहां भूम्यां रोहन्तीति भूमीरुहाः वृक्षाः गीर्वाणानां देवानां भूमीरुहाः देववृक्षाः; कल्पवृक्षा इति यावत् । येन मधुवतेन अमरेण । आद्रातसमुज्जितानि पूर्वं आद्रातानि पश्चात् समुज्जितानि त्यक्तानि उच्छिष्टानीत्यर्थः कुसुमानि पुष्पाणि । निर्जरैः देवैः आजघ्रिरे द्रातानि आस्वादितानीत्यर्थः । अद्य विधिवशात् देवकोपवशात् । तब माध्वीकं मधु । आकाङ्क्षति वांछति सति । त्वं लोभं कृपणताम् । अञ्जसि गच्छसि । तदा त्वां प्रति किं द्यूमहे किं कथयामः । हे कमल, यद्भुक्तोज्जितानि कल्पतरुपुष्पाणि देवैरप्यास्वाद्यन्ते स अमरस्त्वां मधु याचते चेत्यया लोभो न कार्यं इति अमरं प्रति

कस्यचिदुक्तिरिति-मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु-दानयोग्ये सत्पात्रे धनलोभं
कुर्वन्तं कृपणं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन
भ्रमरेण प्रस्तुतः कश्चित् दानयोग्यो गम्यते, अम्बुजेन च कृपणः । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

भुक्ता मृणालपटली भवता निषीता-
न्यम्बूनि यव नलिनानि निषेवितानि ।
रे राजहंस वद् तस्य सरोवरस्य
कृत्येन केन भवितासि कृतोपकारः ॥ ४५ ॥

भुक्तेति ॥ रे राजहंस । यव सरोवरे । भवता मृणालपटली
मृणालस्य विसस्य पटली संधः । भुक्ता आस्वादिता । अम्बूनि जलानि
निषीतानि । तथा च नलिनानि पप्पानि । निषेवितानि उपभुक्तानि । तस्य
सरोवरस्य केन कृत्येन कर्मणा । कृतोपकारः कृतः उपकारः येन सः ।
भवितासि भवित्यसि । इति वद् वृहि । हे राजहंस यस्मात्सरोवरादुपकारशतं
प्राप्तवानसि तस्य कथं प्रत्युपकारं करिष्यसीति राजहंसं प्रति कस्यचिदुक्तिरिति
-मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु-कृतसहस्रोपकारस्य प्रत्युपकारं कर्तुमसमर्थं प्रति
कस्यचिदुक्तिरियम् । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन राजहंसेन
प्रस्तुतः कश्चिदुपकृतो गम्यते । वसंततिलका वृत्तम् ॥ ४५ ॥

प्रारंभे कुसुमाकरस्य परितो यस्योल्लासन्मज्जरी-
पुञ्जे मञ्जुलगुञ्जितानि रचयस्तानातनोरुत्सवान् ।
तस्मिन्नद्य रसालशाखिनि दशां दैवात्मकामञ्ज्ञति
त्वं चेन्मुञ्जासि चञ्चरीक विनयं नीचस्त्वदन्योऽस्ति कः ॥ ४६ ॥

प्रारंभ इति ॥ हे चञ्चरीक भ्रमर । कुसुमाकरस्य वसन्तस्य प्रारंभे ।
यस्य रसालशाखिनः आब्रवृक्षस्य । उल्लासन्मज्जरीपुञ्जे उल्लासन्यः विकसन्यः
या मञ्जर्यः कुसुमस्तवकाः तेषां पुञ्जे राशौ । परितः सर्वतः । मञ्जुलगुञ्जितानि
मञ्जुलानि मनोहराणि गुञ्जितानि । रचयत् कुर्वन् । तान् अवर्णनीयान् ।
उत्सवान् महान् । आतनोः व्यरचयः । अद्य । दैवात् प्रतिकूलभाग्यात् ।
तस्मिन् रसालशाखिनि आब्रवृक्षे । कृशां हीनाम् । दशां अवस्थां ।
अञ्जति गच्छति सति । त्वं विनयं दाक्षिण्यं । मुञ्जासि चेत् तर्हि त्वदन्यः

कः नीचः अस्ति । न कोऽपीत्यर्थः । हे अमर, समृद्धावस्थायां आत्मवक्षस्य
तत्र महान्तमुपभोगमकरोः, अथ दैवाहुर्दशामापञ्चे तस्मिन्नामे यदि त्वमनादरं
दर्शयसि तर्हि नीचतमोऽसीति अमरं प्रति कस्यचिदुक्तिरिति-मुख्योक्तिः ।
अन्योक्तिस्तु-यस्य संपज्ञावस्थायां आनन्दोपभोगः कृतस्तस्मिन् विपञ्चे अनादरं
दर्शयन्तं कंचित् कृतधनं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।
अत्राप्रस्तुतेन अमरेण प्रस्तुतः कश्चित्कृतधनो गम्यते । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ४६ ॥

एण्णगणेषु गुरुगर्वनिर्मालिताक्षः
किं कृष्णसार खलु खेलसि काननेऽस्मिन् ।
सीमामिमां^३ कलय भिन्नकर्णन्द्रकुम्भ-
मुक्तामर्यां हरिविहारवसुंधरायाः ॥४७॥

१.बा०—निर्मालिताक्ष । प०—H. निर्मितिताक्षम् । २.प० H. शोभामिमाम् ।

एण्णगणविति ॥ हे कृष्णसार गृहगविशेष । गुरुगर्वनिर्मालिताक्षः
गुरुणा महता गर्वेण कस्तूर्याद्यभिमानेन निर्मालिते अक्षिणी यस्य सः ।
आस्मिन् कानने वने । एण्णगणेषु एण्णिनां मृगीणां गणेषु समूहेषु । किं
खलु खेलसि । इमां स्वकीडाभूमिम् । हरिविहारवसुंधरायाः हरे: सिंहस्य
विहारस्य क्रीडायाः वसुंधरायाः भूमेः । भिन्नकर्णन्द्रकुम्भमुक्तामर्यां
भिन्नाः पाटिताः विदारिताः वा कर्णन्द्राणां गजेन्द्राणां कुम्भाः कपोलाः तेषां
याः मुक्ताः माँक्तिकानि तैः पूर्णाम् । सीमां मर्यादाम् । कलय अवधारय । हे
हरिण यत्र त्वमभिमानभरितो रक्षसे, सेयं हस्तिकपोलविदारणक्षमस्य सिंहस्य
क्रीडाभूमिरिति हरिणं प्रति कस्यचिदुक्तिरिति-मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु-
तेजस्त्रिविहारयोऽये स्थले न क्षुद्रैर्मदः कार्यं इति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः
अत्राप्रस्तुतेन मुगेण प्रस्तुतः कश्चित् क्षुद्रो गम्यते, सिंहेन च तेजस्वी,
वसंततिलका वृत्तम् ॥ ४७ ॥

जठरज्वलनज्वलताप्यपगतशङ्कुं समागतापि पुरः ।

करिणामरिणा हरिणा हरिणाली हन्त्यतां तु कथम् ॥४८॥

जठरेति ॥ करिणां गजानां । अरिणा शत्रुणा नाशकेनेति यावत् ।
साभिप्रायमिदं विशेषणम् । जठरज्वलनज्वलता जठरस्य ज्वलनः

अप्निः तेन ज्वलता दद्यामानेन । अपि—अत्यन्तबुभुक्षितेनापीत्यर्थः । अपगत-
शाङ्कुं अपगता शङ्का भीतिः यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा । पुरः अत्रतः ।
समागता समायाता । अपि । हरिणाली मृगपंक्तिः कथं हन्यताम् । तु
इति वितर्के । अतिबुभुक्षितोऽपि सिंहः पुर आगतान् मृगान्तुल्यबलतया
नैव हन्तीति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—व्यसनपतिता अपि तेजस्विनो हीन-
बलाश्चाकमन्त इति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन सिंहेन प्रस्तुतः
कश्चिदतुलपराक्रमः पुरुषो गम्यते, मृगेश्च हीनबला नराः । आर्या
वृत्तम् ॥ ४८ ॥

येन भिन्नकरिकुम्भैविस्खलन्मौक्तिकावालिभिरञ्जिता मही ।

अद्य तेन हरिणान्तिके कथं कथ्यतां तु हरिणा पराक्रमः ॥४९॥

१. वा०—“कुम्भविषयज्ञत्”

येनेति ॥ येन । हरिणा सिंहेन । भिन्नकरिकुम्भविस्खलन्मौक्तिकाव-
लिभिः भिन्नाः विषयाटिताः ये करिकुम्भाः गजकपोलाः तेभ्यो विस्खलन्ति
पतन्ति मौक्तिकानि तेषां अवलिभिः पंक्तिभिः । मही पृथ्वी । अञ्जितां
पूजिता अलंकृतेति यावत् । तेन हरिणा अद्य । हरिणान्तिके हरिणान
समीपे । स्वकीयः पराक्रमः शौर्य । कथं केन प्रकारेण । कथ्यतां तु
केनापि प्रकारेण वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । यः सिंहः पूर्वं गजकपोलान्विदाय
स्वपराक्रमं दर्शितवान्, अधुना दुर्देवात् स क्षुद्रमध्यपतितः स्वकीयं पूर्वपरा-
क्रमं असमेषु वर्णयितुमस्यसमर्थ इति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—महापराक्रम-
शाली क्षुद्रबलेषु स्वविक्रमं प्रकाशयितुमस्यसमर्थ इति । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः
अत्राप्रस्तुतेन सिंहेन प्रस्तुतः कश्चिन्महापराक्रमो गम्यते । रथोद्धता वृत्तम् ।
तलक्षणं च—‘रो नराविह रथोद्धता लग्ना’ इति ।

स्थितिं नो रे दध्याः क्षणमपि मदान्धेक्षण सर्वे

गजश्रेणीनाथ त्वमिह जटिलायां वनभुवि ।

असौ कुम्भभ्रान्त्या सरनवरविद्रावितमहा-

गुरुग्रावग्रामः स्वपिति मिरिगम्भे हरिपतिः ॥५०॥

स्थितिमिति ॥ रे मदान्धेक्षण मदेन गर्वेण अन्धे इक्षणे नयने यस्य
तस्संबुद्धौ । गजश्रेणीनाथ गजयूथपते । सर्वे मित्र । त्वं इह जटिलायां

लतादिवाहुल्येन निविदायां । वनभुवि काननप्रदेशो । क्षणमपि । स्तिर्थंति
अवस्थानम् । नो दध्याः मा कुरु । असौ कुम्भभ्रान्त्या कुम्भनाल करिणां
आन्त्या-गजोऽयमिति शङ्क्या । खरनखरविद्रावितमहागुरुग्रावद्रामः खराः
तीक्ष्णाः ये नखराः नखाः तैः विद्राविताः विदारिताः महान्तः गुरवः
अत्यन्तस्थूलाः ग्रावाणः पापाणस्पण्डाः तेपां ग्रामः समूहो येन ताठशः—
तीक्ष्णनखविपादितशिलाखण्डः । हरिपतिः सिंहराजः । गिरिगम्भे पर्वतकंद्रे
स्वपिति । निद्राभंगे सिंहोऽयं हनिष्यति त्वां, हस्तिशंक्या पर्वतानपि विद्र-
श्येपः, अतो गर्वं त्यस्त्वा क्षिप्रं दूरमितोद्वजेति करिणं प्रति कस्यचिद्दुक्तिरिति
मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—यावत् पराक्रमशाली शश्रुर्न पश्यति तावत् दुर्बलेन
नरेण तत्स्थानं गर्वं च पश्यत्यज्य दूरे पलायनं कर्तव्यम् । अप्रस्तुतप्रशासाल-
द्वारः । अत्राप्रस्तुतेन गजेन प्रस्तुतः कश्चिद् दुर्बलो नरो गम्यते, सिंहेन च
तेजस्वी रिपुः । शिरवरिणी वृत्तम् ॥ ५० ॥

गिरिगह्यरेषु गुरुगर्वगुम्फितो

गजराजपोत न कदापि संचरेः ।

यदि बुध्यते हागिशिशुः स्तनंधयो

भविता करेणुपरिशेषिता मही ॥ ५१ ॥

गिरीति ॥ हे गजराजपोत करीन्द्रविशिशो । गुरुगर्वगुम्फितः गुरुणा
गर्वेण अभिमानेन गुम्फितः वेष्टितः, पूरित यति यावत् । गिरिगह्यरेषु
पर्वतकन्द्रेरेषु । कदापि न संचरेः अमणं मा कुरु । यदि स्तनंधयः स्तनं
धयते पिबति इति स्तनंधयः स्तनपायी अपि । हागिशिशुः सिंहशावः ।
बुध्यते जागर्ति । तर्हि । मही पृथ्वी । करेणु परिशेषिता करेणवः
हस्तिन्यः एव परिशेषिता हननादवशेषिताः यस्यां सा । शूरैः स्त्रीणामवध्य-
त्वात्—गजांसु सर्वनिव हनिष्यत्यसौ सिंहशिशुः । भविता भविष्यति । हे
हस्तिकलभ, पर्वतकंद्रासु निर्भीकेण न अभितव्यम्, अन्यथा अत्यल्पवया अपि
सिंहशिशुः अखिलान् गजानुन्मूलयिष्यति—इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—
तेजस्वी शशुः बालोऽपि सर्वलान् शश्रून् उन्मूलयितुं समर्थः । अप्रस्तुतप्रशास-
सालद्वारः । अत्राप्रस्तुतेन सिंहशिशुना प्रस्तुतस्तेजस्वी बालो गम्यते ।
मञ्जुभाषिणी वृत्तम् । तलक्षणं च—‘ सजसा जगौ भवति मञ्जुभाषिणी ’
इति ॥ ५१ ॥

निसर्गादारामे तरुकुलसमारोपसुकृता
कृती मालाकारो बकुलमपि कुब्रापि निदधे ।

इदं को जानीते यद्यमिह कोणान्तरगतो
जगज्जालं कर्ता कुसुमभरैसौरभ्यभरितम् ॥५२॥

^३ प०-H. कुसुमताति ॥

निसर्गादिति ॥ निसर्गात् स्वभावात् । आरामे उपवने । तरुकुल-
समारोपसुकृती तरुणां वृक्षाणां कुलस्य समूहस्य समारोपः संरोपणं तेन
सुकृतं पुण्यं अस्यास्तीति । कृती कुशलः । अपि । मालाकारः उद्यान-
पालकः । कुब्रापि उपवनस्य यस्मिन् कस्मिन्नपि प्रदेशो । बकुलं तज्जामकं
वृक्षं । निदधे स्थापितवान् । कुशलोऽपि बकुलवृक्षमितरवृक्षवद्यत्र कुलापि
चिक्षेपेत्यर्थः । एतेनास्य विवेकराहित्यं सूचितम् । इदं पुनः को जानीते यत्
कोणान्तरगतः उद्यानैकदेशे स्थितः । अपि । अयं बकुलः । इह ।
जगज्जालं विश्वमंडलं । कुसुमभरसौरभ्यभरितं कुसुमानां यो भरः
अतिशयः तस्य सौरभ्येन सुरान्धेन भरितं पूर्णम् । कर्ता करिष्यति । यद्यपि
विवेकशून्यो मालाकार उद्यानस्य कोणे बकुलं विहितवान्, तथाप्यसौ बकुलः
स्वपुण्यपरिमलैः जगत्पूरयति—इति । मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—विवेकहीनै-
रविशिष्टस्थाने स्थापितोऽपि गुणवान्नरः स्वगुणैरात्मसौभाग्यं प्रकटयति ।
अप्रस्तुतप्रशंसालङ्घारः । अत्राप्रस्तुतेन बकुलेन प्रस्तुतः कश्चिद् गुणवान्
गम्यते । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ५२ ॥

यस्मिन् खेलतिैः सर्वतः परिचलत्कल्पोलकोलाहलै-

मन्थाद्रिभ्रमणभ्रमं हृदि हरिदन्तावलाः पेदिरे ।

सोऽयं तुङ्गतिमिङ्गलाङ्गकवलीकारक्रियाकोविदः

क्रोडे क्रोडतु कस्य केलिकलहत्यकार्णवो राघवः ॥५३॥

^{३.} प०, वै०, वा०—बेलति which means चलति.

यस्मिन्निति ॥ यस्मिन् राघवे । खेलति कीडति सति । हरिदन्तावलाः
हरितां दिग्गां दन्तावलाः गजाः दिग्गजा इति यावत् । सर्वतः समन्तात् ।
परिचलत्कल्पोलकोलाहलैः परिचलन्तः प्रसरन्तः कल्पोलाः तरङ्गाः तेषां
कोलाहलैः । हृदि मनसि । मन्थाद्रिभ्रमणभ्रमं मन्थाद्रिः मंदरपर्वतस्य भ्रमणं

विलोडनं तस्य अमं शङ्काम् । पेदिरे प्रापुः । सः अयं । तुङ्गतिमेङ्गलाङ्गक-
वलीकाराक्रेयाकोविदः तुङ्गानां महतां तिमिगलानां मत्स्यविशेषाणां अङ्गानां
गात्राणां कवलीकारे ग्रासीकरणे या क्रिया तस्यां कोविदः इतुरः । ‘अस्ति
मत्स्यस्तिमिनर्म शतयोजनमायतः । तिमिगिलगिलोऽप्यस्ति तद्विलोऽप्यस्ति
राघवः’ इति वचनात् । राघवः मत्स्यभेदः । केलिकलहत्यकार्णवः केलौ
क्रीडायां कलहः विरोधः तेन त्यक्तः अर्णवः समुद्रः येन । कस्य ओडे
भुजमध्ये । क्रीडतु । न कस्याप्यन्यस्य क्रोडो राघवाश्रयदाने समर्थः । यस्य
महामत्स्यस्य क्रीडनमात्रेण पुनः समुद्रमथनभ्रमो जायते, स मदि कौतुकेन
समुद्रदंतजेच्छहि कोऽन्यस्तदाश्रयदाता भवितुं योग्य इति-सुख्योक्तिः ।
अन्योक्तिस्तु-महानेव महते आश्रयं दातुं समर्थो भवति, नान्यः । अप्रस्तुत-
प्रशंसालंकारः । अत्राप्रस्तुतेन राघवेण प्रस्तुतः कश्चिन्महापुरुषो गमयते ।
पद्ममिदं रमगङ्गाधरे (पृ० ४०३) अप्रस्तुतप्रशंसालायामुदाहृतम् । तत्र
‘हरिदृन्तावलाः’ । इत्यस्य स्थाने ‘हरिश्चथाधिपाः’ इति पृष्ठते । ‘तुङ्ग-
तिमिगिल’ इत्यादिस्थाने च ‘तुङ्गतिमिगिलाङ्गगिलनत्यापारकौतहलः’ इति
पाठभेदः । अस्यार्थश्च-गिलनं ग्रासः तस्य व्यापारे कर्मणि कौतहलं परिश्रमा-
भावो यस्य । ‘केलिकलह’ इत्यादिस्थाने च ‘केलिरभस’ इत्यादि पृष्ठते ।
रभसेन वेगेनेवर्थः । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥ ५३ ॥

लूनं मत्तगजैः कियत्कियदण्डि चिछिञ्चं तुपारादितैः

शिष्टं श्रीप्मजभीप्मभानुकिरणं भस्मीकृतं काननम् ।

एषा कोणगता मुहुः परिमलैरामोदयन्तीः दिशो

हा कष्टं ललिता लवङ्गलतिका दावाश्चिना दह्यते ॥५४॥

५०-मत्तमत्तर्ज्जः कियदण्डि. ५०-H. आनन्दयन्ती.

लूनमिति ॥ काननं वनं । मत्तगजैः कियत् किंचिदित्यर्थः । लूनं
छिञ्च । तथा तुपारादितैः तुपारेण हिमेन अदितैः पीडितैः लोकैरिति शेषः ।
कियत् अपि इन्धनार्थं छिञ्चं खण्डितम् । शिष्टं अवशिष्टं च । श्रीप्मज-
भीप्मभानुकिरणः श्रीप्मजः निदावोज्जवः अतएव भीप्मः भयानकः भानः
सूर्यः तस्य किरणैः । भस्मीकृतं नीरसतामापादितं हा कष्टं । एषा
कोणगता यथाकथंचिदवशिष्टा । परिमलैः गन्धैः । दिशाः सुहुः वारंवारम् ।
भा. ३

अमोदयन्ती सुरभयन्ती । ललिता शोभना । लब्ज्ञलतिका । दावाभिनना
वनवहिना । दह्यते । अनेकाभिर्विपत्तिभिर्ग्रस्यमाने वने यथाकर्थंचिदवशिष्टा
लब्ज्ञलता आध्मनो गन्धैः सर्वा दिशः सुरभयति-परन्तु दुर्देववशात् ।
दावाभिनस्तामपि भस्मसाकुरुत इति-मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—आध्मरक्षा-
समयों गुणवानपि दुर्देववशाद्विषयत एव । अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः ।
अत्राप्रस्तुतया लब्ज्ञलतिक्या प्रस्तुतः कश्चिदापद्धतो गुणवान् गमयते ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५४ ॥

स्वलोकस्य शिखामणिः सुरतरुग्रामस्य धामादभुतं
पौलोमीपुरुहृतयोः परिणतिः पुण्यावलीनामसि ।
सत्यं नन्दन किं त्विदं सहदैयनित्यं विधिः प्रार्थ्यते
त्वच्चः खाण्डवरङ्गताण्डवनटो दुरेऽस्तु वैश्वानरः ॥ ५५ ॥

स्वलोकस्येति ॥ हेनन्दन देवोद्यान । एवं स्वलोकस्य स्वर्गस्य । शिखामणिः चूडामणिः तद्वत् शिरोधार्यः अर्थुकृष्ट इति यावत् । तथा । सुरतरुग्रामस्य कल्पवृक्षसमूहस्य । अद्भुतं चिचित्रं । धाम स्थानं । असि तथा ।
पौलोमीपुरुहृतयोः पौलोमी इन्द्राणी शर्ची पुरुहृतः इन्द्रः तयोः । पुण्यावलीनां बहूनां पुण्यानां । परिणतिः परिपाकः फलं इति यावत् । आसि ।
इति सर्वं सत्यम् । किंतु तथापि । सहदैयः सदाशयैः । विधिः ब्रह्मा ।
नित्यं । इदं प्रार्थ्यते याच्यते । यत् खाण्डवरङ्गताण्डवनटः खाण्डवः
वनविशेषः स एव रङ्गः नर्तनस्थानं तत्र ताण्डवे उद्धतनृत्ये नदः नर्तकः-
खाण्डववन भर्मकारी । वैश्वानरः अग्निः । त्वच्चः दुरे अस्तु । सर्वप्रकारा-
दभुतगुणसामग्रीविभूयितमपि नन्दनं वनं दावानलाद्विभेत्येवेति-मुख्योक्तिः ।
अन्योक्तिस्तु—सर्वं सुखोपेतस्यापि भयस्थानानि विद्यन्त एवेति । अप्रस्तुत-
प्रशंसालंकारः । अत्राप्रस्तुतेन नन्दनेन प्रस्तुतः कश्चिद् गुणवान् गमयते ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५५ ॥

स्वस्वव्यापृतिमग्रमानसतया मत्तो निवृत्ते जने
चञ्चकोटिविपाटितारपुटोः यास्याम्यहं पञ्चरात् ।
एवं कीरवरे मनोरथमयं पीयूषमास्वादय-
त्यन्तः संप्रविवेश वारणकराकारः फणिग्रामणीः ॥ ५६ ॥

^१.२० चञ्चूकोटिनिराकृतार्गलः । वा०-^०कोटिविपाटितायसपुटः । नि०-
०विपाटितारलकुटः । प०-A. ^०विधाटिताचिरपुटः, C. ^०विपाटितारकपुटः ।
^२.१० A. इथैं.

स्वस्वेति ॥ स्वस्वव्यापृतिमश्मानसतया स्वस्य स्वस्य निजस्य व्यापृतिः
व्यापारः तस्मिन् मध्ये समासकं मानसं मनः तस्य भावः तया-निजकर्मा-
सन्कचित्ततया । जने मन्त्रिकटस्थे लोके । मन्तः मत्सकाशात् । निवृत्ते परावृत्ते
अपक्रान्ते इत्यर्थः सति । चञ्चूकोटिविपाटिताररपुटः चञ्चवाः कोठ्या
अग्रभागेन विपाटितं विदारितं अररपुटं कपाटयुगलं, पञ्चरद्वारमित्यर्थः, येन
सः । अहं पञ्चरात् बहिः । यास्यामि गमिष्यामि-उहीयेति शेषः । पर्व
जनेन प्रकारेण । कीरवरे शुकश्रेष्ठे । मनोरथमयं साकल्पिकं न हु वास्तवं ।
पीछूपं असृतं । आस्याद्यति सति । वारणकराकारः वारणस्य गजस्त्र करः
शुण्डादण्डः तस्य आकारः इव आकारो यस्य सः । फणिग्रामणीः फणिनां
सर्पाणां ग्रामणीः नायकः श्रेष्ठ इति यावत् । अन्तः पञ्चरस्येति शेषः ।
संप्रविवेश मत्संनिकृष्टा जना यदा असावधाना भविष्यन्ति तदैव पञ्चरं
त्रोटयित्वा बहिर्भविष्यामि-इति यावच्छुको विचिन्तयति तावद् भीमकायः
सर्पः पञ्चराम्यन्तरं प्रविष्टवानिति-मुख्योऽन्तिः । अन्योक्तिस्तु-इह जगति
लोका भावनामयानि भवनानि निर्माय सुखनिभग्ना भवन्ति किन्तु बहुशः
आकस्मिका वत्रोपमा दुर्देवविपाकास्तान् मध्य एव नाशयन्ति । अप्रस्तुत-
प्रश्नांसालंकारः । अत्राप्रस्तुतेन कीरवृत्तान्तेन प्रस्तुतः कश्चित्संसारी गम्यते ।
अलंकारश्चायं विपादनाख्येन अलंकारेण अनुप्राणितः । तलक्षणं च ‘अभी-
ष्टार्थविरुद्धलाभो विपादनम्’ रसगंगाधरे (पृ. ५०६) । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥५६॥

रे चाञ्चल्यजुषो मृगाः श्रितनगाः कल्लोलमालाकुला-

मेतामस्म्बुधिकामिनां व्यवसिताः संगाहितुं वा कथम् ।

अबैवोच्छलदस्म्बुनिर्भरमहावर्तेः समावर्तितो

यद्ग्रावेव^१ रसातलं पुनरसो यातो गजग्रामणीः ॥५७॥

^१ वा०-ग्राहैचे । प०-AF. ग्राहणे । C. ग्रावेण । ^२ प०-E. सरभसं.

रे इति ॥ रे चाञ्चल्यजुषः चाञ्चल्यं चपलत्वं जुपन्ते सेवन्ते इति ।

थ्रितनगा: थ्रितः आश्रितः नगः पर्वतः यैः ते-पर्वतवासिन् इत्यर्थः । मृगाः । कल्होलमालाकुलां कलोलानां महोर्मणां मालाभिः पंक्तिभिः आकुलां व्यासां । एतां पुरतो दृश्यमानां अम्बुधिकामिनां अम्बुधेः समुद्रस्य कामिनीं ग्रिवां नदीमित्यर्थः । संगाहितुं प्रवेष्टुं । कथं वा केन कारणेन । व्यवसिताः उद्युक्ताः । यत् यस्मात् कारणात् । अबैव । उच्छ्वलदस्युनिर्भरमहावर्तैः उच्छ्वलद् उद्युक्तल अम्बुजलं तस्य निर्भरः आधिक्यं तेन महान्तः आवर्ताः जलभ्रमाः तैः । समावर्तितः इतः ततः आमितः । असौ गजग्रामणीः गजश्रेष्ठः । पुनः । ग्रावा पापाण इव । रसातलं पातालं । यातः-मग्न इत्यर्थः । अस्यां नद्यां करीन्द्रोऽपि जले मग्नः, अतश्चपलतया युध्माभिरत्रावहागहनचेष्टा न कार्येति मृगान् प्रति कस्यचिदुक्तिरिति-मुख्योऽक्तिः । अन्योक्तिस्तु-महद्विरप्यसाध्ये कर्मणि क्षुद्रश्चेष्टा न कार्या । अप्रस्तुतप्रशंसालंकारः । अत्राप्रस्तुतैर्मृगैः प्रस्तुताः केचनासमर्था नरा गम्यन्ते, करीन्द्रेण च कश्चित्समर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृच्छम् ॥ ५७ ॥

पिव स्तन्यं पोत त्वमिह मदैदन्तावलिधिया
द्वगन्तानाधत्से किमिति हरिदन्तेषु परष्पान् ।
त्रयाणां लोकानामपि हृदयतापं परिहर-
क्षयं धीरं धीरं ध्वनति नवनीलो जलधरः ॥५८॥

^१ वा० किल.

पिवति ॥ हे पोत शिशो सिंहस्येति शेषः । त्वं इह मदीयं स्तन्यं दुम्हं । पिव । इति सिंहिन्याः स्वशिशुं प्रत्युक्तिः । मददन्तावलिधिया मदोविकारः तद्गृह्णतः ये दन्तावलाः गजाः तेषां धिया बुद्ध्या-इमे मत्ता गजा इति मन्यमानः । हरिदन्तेषु हरितां दिशां अन्तेषु भागेषु । किमिति कथं । परुषान् क्रोधेन तीक्ष्णान् । द्वगन्तान् दशोः नेत्रयोः अन्तान् कोणान्-कटाक्षानिति यावत् । आधत्से क्षिपसि । ननु । अर्थं । त्रयाणां लोकानां । हृदयपरितापं हृदयस्य ग्रीष्मादिजन्यं परितापं हुःखं । परिहरन् निवारयन् । नवनीलः नवश्रासी नीलश्च । जलधरः मेघः । धीरं धीरं गम्भीरं यथा स्यात्तथा । ध्वनति गर्जति । हे शिशो क्रोधं मा कुरु, नेमे ते स्वभाववैरिणो गजा अपि तु लोकत्रयतापहारी मेघोऽयं गर्जतोति सिंहिन्याः स्वशिशुं प्रत्युक्तिरिति-

मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—तेजस्वी शैशवेऽपि स्वशशोराभासं न सहते । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्घारः । अत्राप्रस्तुतेन सिंहशिङ्गुना प्रस्तुतः कथितिशु-स्तेजस्वी गम्यते । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ५८ ॥

धीरध्वनिभिरलं ते नीरद मे मासिको गर्भः ।
उन्मदवारणवुद्धया मध्येजठरं समुच्छलति ॥५९॥

धीरेति ॥ हे नीरद मेघ । ते तव । धीरध्वनिभिः धीराः गर्भीराः ध्वनयः गर्जितानि तैः । अलं । गर्जनां मा कुरु—इत्यर्थः । यतः मे मासिकः मासैकमात्रः । गर्भः । उन्मदवारणवुद्धया उन्मदाः मत्ताः ये वारणाः गजाः तेषां बुद्धया आन्त्या । मध्येजठरं जठरस्य उदरस्य मध्ये । ‘पारे मध्ये पष्ठया वा’ इति समासः । समुच्छलति बहिरागमनाय समुच्छलति । रसगङ्गाधरे (पृ० ३११) अतिशयोक्तेहाहरणमेतत् । तथा चोक्तं तत्र—‘यत्रासंबन्धेऽपि संबन्धो वर्णोत्कर्यार्थः । अत्र सिंहीवचने समुच्छलनासंबन्धेऽपि समुच्छलनसंबन्धोक्तिः शौर्यातिशायिका’ । केचित्त्वत्राप्रत्यक्षात् अन्यन्ते । उपगीति वृत्तम् ॥ ५९ ॥

वेतण्डगण्डकण्डूतिपांडित्यपरिपन्थिना ।

हरिणा हरिणालीषु कथ्यतां कः पराक्रमः ॥६०॥

वेतण्डेति ॥ वेतण्डगण्डकण्डूतिपाण्डित्यपरिपन्थिना वेतण्डानां गजानां गण्डाः कपोलाः तेषां कण्डूतिः घर्षणं तत्र यत्पाण्डित्यं नैपुण्यं तस्य परिपन्थिना विरोधिना । हरिणा सिंहेन । सिंहो हि गजानां हननेन न केवलं तेषां विरोधी अपितु कण्डूतियुक्तानां तेषां कपोलानामपि । हरिणालीषु मृगपंक्तिषु । कः पराक्रमः शौर्य । कथ्यतां वर्णताम् । पद्यमेतत् ४९ पद्येन समानार्थम् । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्घारः । अनुघुभृ वृत्तम् ॥ ६० ॥

नीरान्निर्मलतो जनिर्भुरुता रामामुखस्पर्धिनीः

वासो यस्य हरे करे परिमलो गीर्वाणचेतोहरः ।

सर्वस्वं तदहो महाकविगिरां कामस्य चाभ्मोरुह

त्वं चेत्रीतिमुरीकरोषि मधुपे तत्वां किमाचक्षमहे ॥६१॥

^{१.} वै०—वामा०.

नीरादिति ॥ हे अंभोरुह कमल । यस्य ते तव । निर्मलतः निर्मलात् ।

नीरात् जलात् । जनिः उत्पत्तिः । मधुरता मनोहरता । रामामुखस्पर्धिनी
रामाणां छीणां मुखेन सह स्पर्धितुं शीलमस्याः रमणीमुखसदशीत्यर्थः । तथा
हरे: विष्णोः । करे हस्ते । वासः वसतिः । परिमलः गन्धः च । गीर्वाण-
चेतोहरः गीर्वाणानां देवानां चेतसः हरः अपहारकः—देवानामपि मनांसि
हरतीत्यर्थः । महाकविगिरां महाकवीनां गिरां वाणीनां । सर्वस्वं सर्वधन-
स्वरूपं । कविभिः सर्वत्र कमलमुपमानतयाङ्गीक्रियते । तथा कामस्य च
सर्वस्वं-पञ्चसु अखेषु कमलस्य परिगणितत्वात् । तदहो त्वं । मधुये अमरे,
मदये इत्यपि धन्यते । प्रीर्ति स्नेहं । उरीकरोषि स्वीकरोषि । चेत् । त्वां
किं । आचक्षमहे कथयामः । सर्वथा निन्दनीयमेतदित्यर्थः । हे कमल,
उदात्तं ते कुलं निवासश्च ते श्रेष्ठः, देवानां मनोमोहकस्तथा महाकवीनां
कामदेवस्य च सन्मानपात्रमसि तथापि यत्वं अमरे स्निद्यसि तदतीवानु-
चितमिति कमलं प्रति कस्यचिदुक्तिरिति-मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु-अखिलो-
स्कृष्टगुणोपेतं किन्तु नीचसहवासकारिणं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसा-
लङ्घारः । अत्राप्रस्तुतेन कमलेन प्रस्तुतः कश्चिद्गुणवान् किन्तु नीचसहचारी
गम्यते । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥ ६१ ॥

लीलामुकुलितनयनं किं सुखशयनं समातनुषे ।
परिणामविषमहरिणा करिनायकः वर्धते वैरम् ॥६२॥

१. प० C. करिणायक.

लीलेति ॥ हे करिनायक गजेन्द्र । लीलामुकुलितनयनं लीलया
विलासेन मुकुलिते अर्धनिमीलिते नयने यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा ।
सुखशयनं सुखं आनन्दं शयनं निद्राम् । किं कथम् । समातनुषे करोपि ।
परिणामविषमहरिणा परिणामे अन्ते विषमः दुःसहः हरिः सिंहः तेन सह ।
वैरं वर्धते । हे गजेन्द्र किमिति सुखनिद्रामनुभवसि, निकटे प्रबलशत्रुः
सिंहो जगतीति-मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु-प्रबलः शत्रुनिकटे वर्तते, अतोऽसाव-
धानेन न स्यात्तब्यमन्यथा महाभयशङ्केति कंचित् प्रति हितोपदेष्टुरुक्तिः ।
अप्रस्तुतप्रशंसालङ्घारः । अत्राप्रस्तुतेन करिनायकेन प्रस्तुतः कश्चित्प्रमत्तो
नरो गम्यते । उपगीतिवृत्तम् ॥ ६२ ॥

विदुपां वदनाद्वाचः सहसा यान्ति नो वहिः ।

याताश्चेन पराञ्चन्ति द्विरदानां रदा इव ॥ ६३ ॥

विदुपामिति ॥ विदुपां पण्डितानां, न तु मूर्खाणां । वदनात् मुखात् ।
वाचः वचनानि । सहसा एकपदे । वहिः नो यान्ति गच्छन्ति । अविमृश्य
न ते वदन्तीत्यर्थः । याताः बहिर्निर्गताः । चेत् । न पराञ्चन्ति परावर्तन्ते
द्विरदानां द्वाँ रदाँ दन्तौ यस्य सः द्विरदः गजः । तेषां रदाः दन्ताः ।
गजानां बहुत्वात् बहुवचनम् । इव । पण्डिता अविमृश्य न किंचिद्ददन्ति,
यत्किंचिच गदन्ति तत् सर्वथा परिपालयन्तीत्यर्थः । उपमालङ्कारः ।
तलक्षणं च—‘ साधर्म्य—सुपमा भेदे ’ इति । अनूष्टुभृत्तम् ॥ ६३ ॥

ओदार्थं भुवनब्रयेऽपि विदितं संभूतिरम्भोनिधे-

र्वासो नन्दनकानने परिमलो गीर्वाणचेतोहरः ।

एवं दातुगुरुर्गुणाः सुरतरोः सर्वेऽपि लोकोन्तराः^३

स्यादर्थिप्रवरार्थितार्पणविधावेको^३ विवेको यदि ॥ ६४ ॥

^१.प०—A. F. गुणः... सर्वेऽपि लोकोन्तरः ^२.बा०—स्यादर्थिप्रकरार्थतर्पणविधौ चैको,

ओदार्थमिति ॥ ओदार्थं बहुप्रदर्शनं । भुवनब्रये लोकत्रये । अपि विदितं
प्रसिद्धं । अम्भोनिधेः समुद्रात् । संभूतिः उत्पत्तिः । अपि विदिता । एवं
नन्दनकानने नन्दनवने । वासः स्थितिः । तथा च । गीर्वाणचेतोहरः
देवानां मनोमोहकः । परिमलः गन्धः । अपि विदित एव । एवं दातुगुरुरोः
दातुपु वदन्येपु गुरुः श्रेष्ठः तस्य सुरतरोः कल्पवृक्षस्य । सर्वे अपि गुणाः ।
लोकोन्तराः अलौकिकाः । स्युः । यदि । अर्थिप्रवरार्थितार्पणविधौ
अर्थिषु याचकेषु प्रवराः श्रेष्ठाः तेषां यत् अर्थितं, याचितं अथवा अर्थिनां प्रवरं
उत्कृष्टं यत् अर्थितं, तस्य अर्पणविधी दानप्रकारे । एकः विवेकः योग्यायोग्य-
विचारः । स्यात् । कल्पवृक्षस्य जन्मनिवासादयः सर्वेऽपि गुणा उत्कृष्टा
भवेयुर्यदि योग्यायोग्यविवेकेन याचकानां मनोरथान् पूर्येदयमिति—मुख्योक्तिः ।
अन्योक्तिस्तु—नरस्य सखुलोपत्यादयोः गुणास्तदैव शोभन्ते यदा याचक-
मनोरथपूरणादौ योग्यायोग्यविचारोऽपि तस्य स्यात् । अप्रस्तुतप्रशंसाल-
ङ्कारः । अत्राप्रस्तुतेन सुरतरणा प्रस्तुतः कश्चित्सर्वगुणसंपज्ञः किन्तु विवेकहीनो
नरो गम्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६४ ॥

एको विश्वसतां हरास्यपद्मृणः प्राणानहं प्राणिना-

मित्येवं परिचिन्त्य मात्ममनसि॑ व्याधानुतापं कृथाः ।

भूपानां भवनेषु किं च विमलक्षेषेषु गृदाशयाः

साधूनामरयो वसन्ति कति न त्वचुल्यकक्षा नराः ॥६५॥

^१.२०—मा स्म मनसि ^२.२०—खला:

एक इति ॥ व्याध लुभधक । अपद्मृणः अपगता द्मृणा करुणा यस्य सः, निर्देयः इत्यर्थः अहं एकः । विश्वसतां विश्वासशालिनाम् । प्राणिनां मृगादीनां जीवनाम् । प्राणान् अपहरामि । इति एवम् परिचिन्त्य । आत्ममनसि स्वचित्ते । अनुतापं पश्चात्तापं । मा कृथाः मा कुरु । यतः—भूपानां राजां भवनेषु गृहेषु । तथा विमलक्षेषेषु विमलानि शुद्धानि क्षेत्राणि प्रयागाद्यानि तीर्थानि तेषु । गृदाशयाः गृदः पराहितरूपः गुप्तः आशयः अभिप्रायः येषां ते । साधूनां सत्पुरुषाणां च । अरयः शत्रवः । त्वचुल्यकक्षा॒ः त्वया तुल्या कक्षा अवस्था येषां ते । नराः कति न वसन्ति अपि तु बहव एतादशा निवसन्तीत्यर्थः । राजभवनेषु तथा पुण्यक्षेत्रेषु कपटेन विश्वस्तानां सज्जनानां अपकारं कुर्वन्तो बहवः खला विद्यन्ते—अतो न केवलं त्वं विश्वासघातक इति व्याधं प्रति कस्यचिदुक्तिः । पश्चमेतत् रसगङ्गाधरे (४० ४९७) प्रतीपालंकार उदाहतम् । तल्लक्षणं च—‘ उपमानोपमेययो-स्म्यतरस्य किंचिद्दुणप्रयुक्तमद्वितीयतोक्त्वं परिहतुं द्वितीयप्रदर्शनेनोल्लास्यमानं सादृश्यमपरं (प्रतीपं) द्विविधम्’। अत्र व्याध उपमेयः खलानामुपभानत्वम् । विश्वासघातकता च साधारणो धर्मः । तस्या विश्वासघातकतया व्याधगत उत्कर्षः खलगतविश्वासघातकतया परिहतः । एतम्भूलमेव च व्याधखलयोः सादृश्यम् । अत्रौपम्यस्य व्याधानुतापनाशः फलम् । शार्दूलविक्रीडितं कृतम् ॥ ६५ ॥

विश्वास्य मधुरवचनैः साधून्ये वञ्चयन्ति नम्रतमाः^१ ।

तानपि दधासि मातः काश्यपि यातस्तवापि च विवेकः ॥६६॥

^१. १०—नम्रतरा: २०—नम्रतया

विश्वास्येति ॥ हे मातः काश्यपि पृथिवि । ये नम्रतमाः अत्यन्तं विनीताः सन्तः । साधून् सज्जनान् । मधुरवचनैः मिष्टवचोभिः ।

विश्वास्य । तान् बद्धयन्ति प्रतारयन्ति तान् पृतादशान् खलान् अपि ।
दधासि धारयसि । अतः । तत्र अपि च । विवेकः सदसद्विचारः । यातः
गतः । पद्यमेतद्रसगङ्गाधरे (पृ० ४६८) काव्यलिङ्गा उदाहृतम् । तलक्षणं
च काव्यग्रकाशे—‘ काव्यलिङ्गं हेतोवांक्यपदार्थता ।’ अत्र पृथिवी विवेकनाशस्य
बद्धकपुरुषाणां धारणं वाक्याणां हेतुः । गीतिवृत्तम् ॥ ६६ ॥

अन्या जगद्वितमयी मनसः प्रवृत्तिः-
रन्यैव कापि रचना वचनावलीनाम् ।
लोकोत्तरा च कृतिराकृतिरार्थहृद्या ।

विद्यावतां सकलमेव गिरां द्वीयः ॥ ६७ ॥
१.श०, व३०-०रार्थहृद्या २.र०सकलमेव चरित्रमन्यत् ।

अन्येति ॥ विद्यावतां विदुपां । जगद्वितमयी संसारोपकारिणी ।
मनसः प्रवृत्तिः व्यापारः । अन्या विलक्षणा । का अपि वचनावलीनां
वचनसरणीनां । रचना । अन्यैव अद्भुतैव । कृतिः आचारः । च । लोको-
त्तरा अलौकिकी । आकृतिः स्वरूपं च । आर्थहृद्या आर्तानां पंडितानां
हृद्या मनोहारिणी । किं बहुना विदुपां सकलं एव । गिरां वार्णीनां ।
द्वीयः दूरतरम् । अतिशयोक्तिरलङ्घारः । तलक्षणं च—‘ प्रस्तुतस्य
यदन्यत्वम् ’ इत्यादि । पद्यमेतद्रसगङ्गाधरेऽतिशयोक्तौ (पृ० ३११)
उदाहृतम् । अत्र विदुपां वाण्यादीनां अभेदे अपि लोकोत्तरप्रतिपत्त्यये भेदो
विवक्षितः । वसन्तातिलका वृत्तम् ॥ ६७ ॥

आपद्रूतः खलु महाशयचक्रवर्ती
विस्तारयत्यकृतपूर्वमुदारभावम् ।

कालागुरुर्दहनमध्यगतः समन्ता-
लोकोत्तरं परिमिलं प्रकटीकरोति ॥ ६८ ॥

आपद्रूतहति ॥ महाशयचक्रवर्ती महान् उदारः आशयः स्वभावः
स्य सः, तेषु चक्रवर्ती चक्रवर्तिनृपवत् श्रेष्ठः । आपद्रूतः विपत्तिग्रस्तः ।
अपि । खलु निश्चयेन । अकृतपूर्वं पूर्वं कृतः कृतपूर्वः, न कृतपूर्वः अकृतपूर्वः
तं । उदारभावं महत्त्वं । विस्तारयति प्रकट्यति । दहनमध्यगतः अस्ति-
मध्यगतः, उवलक्षित्यर्थः । कालागुरुः कृष्णचन्दनः । समन्तात् सर्वतः

लोकोत्तरं अलौकिकं । परिमिलं गन्धं । प्रकटीकरोति दर्शयति । अत्र
प्रतिवस्तुप्तमालङ्कारः । तलक्षणं च—‘ वस्तुप्रतिवस्तुभावापञ्चसाधारणधर्मक-
वाक्यार्थयोरार्थमौपम्यं प्रतिवस्तुप्तमा’ (रसगङ्गाधर—पृ० ३३०-१) ।
आपद्रतः सप्तपुरुषो दहनमध्यगतकालागुरुसदृशः । अपूर्वौदार्थविस्तारणं च
लोकोत्तरपरिमिलप्रकटनम् । उभयोश्च वस्तुप्रतिवस्तुभावः । वसन्ततिलका
बृत्तम् ॥ ६८ ॥

विश्वाभिरामगुणगौरवगुम्फितानां
रोपोऽपि निर्मलधियां रमणीय एव ।
लोकंपृष्णः परिमिलैः परिपूरितस्य
काश्मीरजस्य कटुतापि॑ नितान्तरम्या ॥ ६९ ॥

^१, २०-कालागुणोः कठिनतापि ।

विश्वेति ॥ विश्वाभिरामगुणगौरवगुम्फितानां विश्वस्य जगतः अभि-
रामाः मनोहराः ये गुणाः तेषां गौरवेण महत्त्वेन, आधिक्येन वा, गुम्फितानां
युक्तानामित्यर्थः । निर्मलधियां शुद्धबुद्धीनां । रोषः क्रोधः । अपि ।
रमणीयः सुन्दरः । एव । लोकंपृष्णः लोकं जनं पृणन्ति तर्पयन्तीति लोकं-
पृष्णाः तैः । अलुक् समासः । परिमिलैः गन्धैः । परिपूरितस्य । काश्मीर-
जस्य कुमस्य । कटुता अपि । नितान्तरम्या अतीव मनोहारिणी । पद्म-
मिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ३११) प्रतिवस्तुप्तमायां उदाहृतम् । वसन्त-
तिलका बृत्तम् ६९ ॥

लीलालुण्ठितशारदापुरमहासंपद्मराणां॑ पुरो
विद्यासद्विनिर्गलत्कणमुषो वलान्ति चेत्पामराः॑ १।
अद्य श्वः फणिनां शाकुन्तशिशावो दन्तावलानां शशाः
सिंहानां च सुखेन मूर्धसु पदं धास्यान्ति शालाबृकाः॑ ॥७०॥

^१, २०-०पुरधियामस्माहशानां—^१, २०-चेद्वालिशाः—^१, २०-सालाबृकाः

लीलेति ॥ विद्यासद्विनिर्गलत्कणमुषः विद्याश्वाः सद्य गृहं तस्मात्
विनिर्गलन्तः भ्रश्यमानाः ये कणाः लेशाः तान् मुषान्ति चोरयन्तीति-यथा-
कथंचिद्विद्यालयादिभ्यो लघ्वज्ञानलवाः पामराः नीचाः । लीलालुण्ठित-
शारदापुरमहासंपद्मराणां लीलया अनायासेन लुण्ठिताः प्रसभं गृहीताः

शारदायाः सरस्वत्याः पुरात् महान्तः संपद्मराः उक्ष्य भारा यैः ते-
अस्माद्दशाः-तेषाम् । अनायासाधिगतागाधपाणित्यानाम् । पुरः अग्ने । वल्गन्ति
विकल्पन्ते । चेत् । तहि । अद्य अधुनैव । श्वः वा । अतिशीघ्रमेवेष्यर्थः ।
शकुन्तशिशब्दः शकुन्तानां पक्षिणां शावकाः । फणिनां सर्पणां । मूर्धसु
शिरःसु । सुखेन पदं । धास्यन्ति स्थापयिष्यन्ति । एवमेव-शशाः शशाकाः ।
दन्तावलानां गजानां मूर्धसु । तथा । शालावृकाः श्वानः-तेषां शालासु
गृहेष्वेव न तु बनादिपु वृक्तुल्यत्वात् । सिंहानां मूर्धसु पदं धास्यन्ति । अत्र
पूर्वार्थं बहुजालपश्योर्थतिरेको गमयते । पद्मिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ४८५)
अर्थापत्तावुदाहृतम् । तलक्षणं च-केनचिद्धर्थेन तुल्यन्यायत्वादर्थान्तरस्या-
पत्तिरथापत्तिः । हति । (अत्र प्रकृतं) महापणितानां पुरतोऽल्पज्ञानां
वल्मी-तुल्यन्यायेन—शुनां सिंहमस्तकेषु चरणाधानम्- (एतचाप्रकृतम्)
गमयति । शादूलविक्रीडितम् वृत्तम् ॥ ७० ॥

गीर्भिर्गुरुणां परुषाक्षराभि-

स्तिरस्कृता यान्ति नरा महत्वम् ।

अलब्धशाणोत्कषणा नृपाणां

न जातु मौलौ मणयो वसान्ति ॥ ७१ ॥

गीर्भिरिति ॥ नराः । गुरुणां वृद्धानां शिक्षकाणां वा । परुषाक्षराभिः
कठोराभिः । गीर्भिः वाणीभिः । तिरस्कृताः भस्तिराः । सन्तः । महत्वं
गौरवम् । यान्ति । अलब्धशाणोत्कषणाः न लब्धं शाणे रत्नादिपर्वणपापाणे
कषणं वर्षणं यैः ते । मणयः । जातु कदाचिदपि । नृपाणां राजाम् । मौलौ
शिरसि । वसान्ति । पद्मिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ३३२) वैधम्येण प्रति-
पादितायां प्रतिवस्तूपमायामुदाहृतम् । उपजातिवृत्तम् ॥ ७१ ॥

वहति विषधरान्पटीरजन्मा शिरासि मर्षीपटलं दधाति दीपः ।

विषुरपि भजतेतरां कलङ्कं पिशुनजनं खलु विभ्रति क्षितीन्द्राः ॥ ७२ ॥

?०, श., वै०- मसीपटलं.

वहतीति ॥ पटीरजन्मा चन्दनः । विषधरान् धरन्तीति धरा: विषस्य
धरा: विषधरा: सर्पाः तान् । वहति धरयति । दीपः शिरासि मर्षीपटलं
अंजनस्य, कउजलस्येष्यर्थः, पटलं समूहं । दधाति । विषुः चन्दः । अपि ।

इत्यत्र 'राजन्' शब्दः 'पुरुष'शब्दश्च उभावपि स्वार्थं त्यजतः—अर्थात् 'राज-
पुरुषः' न स्वयं राजा न वा साधारणः पुरुषः, अपि तु राजसेवानिरतः पुरुषः ।
अतोऽत्र राजसेवानिरतपुरुषरूपः परार्थः, अभेदैकत्वं अभेदैकत्वसंख्या—अर्थात्
यत्र भिन्नाः संख्या अभेदेन वर्तन्ते । यथा अस्मिन् राजपुरुषशब्दे—राजः
पुरुषः, राजोः पुरुषः, राजां पुरुषः, इति त्रयमपि संभाव्यते । सर्वाश्रेताः
संख्या एकस्मिन् राजपदे संनिविष्टाः । स चायं राजशब्दः समासेऽस्मिन्
विशेषणत्वात् गुणभूतः । तत्पुरुषे हि परः शब्दः ग्रधानो भवति । अतो
गुणभूते । राजशब्दे अभेदैकत्वसंख्या वर्तते । यस्यान्तः उदात्तमहिमा
स्फुरति । सर्वेषां शब्दानां उदात्तानुदात्तस्वरितादिस्वराणामेकतमः स्वरो
भवति । किन्तु समासे 'समासस्य' इति पाणिनिसूत्रेण अन्तोदात्तत्वं भवति ।
यः नित्यं समर्थः । अन्वययोग्यः शब्दः समर्थः—राजपुरुषः इत्यत्र राज-
शब्दस्य पुरुषशब्देन अन्वयः सम्बन्धो भवितुमर्हति, किन्तु 'राजः अव-
लोकयति पुरुषः' इत्यत्र राजशब्दस्य अवलोकयति पदेन अन्वयोऽशक्यः,
एवमेव च अवलोकयतिपदस्य पुरुषपदेन । अतः 'समर्थः पदविधिः' इति
सूत्रानुसारं समर्थानां परस्परमन्वययोग्यानामेव पदानां समासो भवति—
अर्थात् समर्थाश्रित एव समासः । एवमत्र लौकिके वृत्तान्ते शार्णीयव्यवहार-
समारोपः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ७४ ॥

वंशभवो गुणवानपि सङ्घविशेषेण पूज्यते पुरुषः ।

न हि तु स्थीफलविकलो वीणादण्डः प्रयाति महिमानम् ॥ ७५ ॥

वंशभव इति ॥ वंशभवः सर्वलोक्यतः । गुणवान् दक्षिणादिगुणयुक्तः ।
अपि । पुरुषः सङ्घविशेषेण विशिष्टसहवासेन । पूज्यते आदित्यते ।
वीणादण्डः—वंशभवः वेणुजन्मा । गुणवान् तन्त्रीयुक्तः । अपि । तु स्थी-
फलं 'तुंबा' इति प्रसिद्धं, तेन विकलः हीनः । महिमानं महस्वं । न
प्रयाति न प्राप्नोति । तुम्बीयुक्त एव वीणादण्डो वादयितुं शक्यते । पथमिदं
रसगङ्गाधरे (पृ० ३३२) वैधर्म्यप्रयुक्तायां प्रतिवस्तूपमायामुदाहतम् ।
गीतिवृत्तम् ॥ ७५ ॥

अमितगुणोऽपि पदार्थो दोषेणिकेनैः निन्दितो भवतिैः ।

निखिलरसायनमाहितो गन्धेनोत्रेण लशुन इवैः ॥ ७६ ॥

३.प०—H. लाकेदोषेण । ३.प० F. निश्चतां याति । ३.प०—F. लशुनेन ।
 अमितेति ॥ अमितगुणः अमिताः असंख्याः गुणाः यस्मिन् सः ।
 अपि । पदार्थः । एकेन दोषेण निन्दितः भवति । निखिलरसायनम-
 हितः निखिलेषु समग्रेषु रसायनेषु पारदाविशोधनेषु महितः पूजितः । लशुनः ।
 उत्त्रेण तीव्रेण, उद्वेजकेन्त्यर्थः । गन्धेन निन्दितः भवति । पूर्वाधमत्र
 सामान्यवचनं, उत्तराधं च विशेषवचनम् । अत एव नाश्रोपमा, किन्तु-
 उदाहरणालङ्कारः । पद्यमेतद्रसग्राघरे (पृ० २३३) उदाहरणालङ्कार
 उदाहतम् । तलुक्षणं च— ‘सामान्येन निरूपितस्यार्थस्य सुखप्रतिपत्तये
 तदेकदेशं निरूप्य तयोरवयवावयविभाव उच्यमान उदाहरणम्’ । आर्या-
 वृत्तम् ॥ ७६ ॥

उपकारमेव तनुते विपद्रतः सद्गुणो नितराम् ।

मूर्ढ्णा गतो मृतो वा निर्दर्शनं पारदोऽव रसः ॥ ७७ ॥

उपकारमेति ॥ सद्गुणः शोभनाः गुणाः यस्य सः । एतादृशो नरः ।
 विपद्रतः आपत्तिग्रस्तः । अपि । उपकारं हितं । एव । तनुते विस्तार-
 यति । मूर्ढ्णा गतः मृतः वा पारदः रसः मूर्ढ्णामृती वैद्यशास्त्रांकौ
 संस्कारविशेषौ । अव । निर्दर्शनं उदाहरणम् । पद्यमेतद्रसग्राघरे
 (पृ० २१४) उदाहरणालङ्कार उदाहतम् । उपर्गातिवृत्तम् ॥ ७७ ॥

वनान्ते^१ खेलन्ती शशकशिशुमालोक्य चकिता

भुजप्रान्तं भर्तुभजति^२ भयहृतुः सपदि या ।

अहो सेयं सीता दशवदननीता हृलरदैः^३

परीता रक्षोभिः अयति विवशा कामपि दशाम्^४ ॥ ७८ ॥

३. २०—वनान्तः । ३. २०—अयति । ३. २०—शिव शिव परीताश्रुतिचलत्^५
 ३. २०—करोटीकोटीभिर्वसति खलु रक्षोयुवतिभिः ।

वनान्त इति ॥ या वनान्ते वनस्य अन्ते दण्डकारणस्य षुकदेशे । खेलन्ती
 कीडन्ती । शशकशिशुं । आलोक्य दृष्टा । चकिता त्रस्ता सती ।
 सपदि तत्कालं । भयहृतुः भयपहारकस्य । भर्तुः स्वामिनः रामस्य
 भुजप्रान्तं बाहुमध्यभागं । भजति सेवते । अहो । दशवदननीता
 रावणापहृता । सा इयं सीता हृलरदैः हृलसद्वशाः रदाः दन्ताः येषां ताः

रक्षोभिः राक्षसैः । परीता वेष्टिता । पुनश्च । विवशा पराधीना सती । कामपि दशां अनिर्वचनीयां दुःखप्रदां अवस्थां । श्रयति अवलम्बते । पद्मिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ४४८) विषमालङ्कार उदाहतम् । तल्लक्षणं च-
‘अननुरूपसंसर्गो विषमम्’ । उक्तं च तत्रैव जगच्छाथेन— “अत्र सती-
शिखामणेभंगवत्या राघवघर्मपत्न्याः परमप्रभावयुक्तरवादाक्षसीभिरनादयवेऽपि
रक्षःकर्तुकनाशस्वरूपयोग्यतावच्छेदकमनुष्यतवजातियोगेन स्वरूपस्य रक्षो-
दर्शनेन सौन्दर्यसौक्रमायांदीनां गुणानां च नाइयत्वेन विरुद्धत्वात् समानाधि-
करणन्येयोगरूपः संसर्गोऽननुरूपः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ७८ ॥

पुरो गीर्वाणानां निजभुजवलाहोपुरुषिकाः—

महो कारंकारं पुरभिदि शरं संमुख्यतः ।

स्मरस्य स्वर्वालानयनसुममालार्चनपदं ।

वपुः सद्यो भालानलभसितजालास्पदमभूत् ॥ ७९ ॥

१. २०—पुलकितकपोलं प्रथयतो । २. ३०—भुजप्रौढिंसाक्षाद्गवति शरं
संमुख्यितुम् । ३. २०—मालार्चितमहो ।

पुर इति ॥ गीर्वाणानां देवानाम् । पुरः अये । निजभुजवलाहोपुरुषिकां
निजभुजयोः बलं स्वबाहोः वायं तेन आहोपुरुषिकां अहंमन्यतां । अहो अहं
पुरुपः, समर्थः, इत्यहंकारवान् अहोपुरुपः, तस्य भावः आहोपुरुषिका ।
‘आहोपुरुषिका दर्पाद्या स्यात्संभावनामनि’ इत्यमरः । कारंकारं कृत्वा
कृत्वा । अहमेव समर्थ इति वारं वारं देवानामग्रतः स्वाभिमानं प्रदद्येत्यर्थः
पुरभिदि त्रिपुरदाहके अपि । शरं वाणं । संमुख्यतः अभिमुखं संदधतः
सतः । स्मरस्य कामदेवस्य । स्वर्वालानयनसुममालार्चनपदं स्वर्वालाः
देवाङ्गानाः तासां नयनानि एव सुमानि पुष्पाणि तेषां माला पङ्क्तिः तया यत्
अर्चनं पूजनं तस्य पदं स्थानम् । वपुः शरीरं । सद्यः तत्कालम् । भालानल-
भसितजालास्पदं भालस्य ललाटस्य यः तृतोयनेत्रोत्थितः अनलः अग्निः तेन
यत् भसितजालं भस्मसमूहः तस्य आस्पदं स्थानं । अभूत् जगत्रयविजेता
मदनः यदा परमाराध्ये शङ्करे शरं दधौ तदा तत्त्वायनेत्रोत्थानलेन भस्मा-
वशेषो बभूव । शङ्करभगवतस्तु नाभूत् कोऽप्यपकारः प्रत्युत स्वयं मदनस्यैव
दुःखप्राप्तिरभूत् । पद्मिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ४४६) विषमालङ्कार उदा-

हृतम् । उक्तं च तत्र जगन्नाथेन—‘परस्य दुःखसाधनानवासिः स्वस्य दुःखसाधनप्राप्तिस्तियुभयं’ अननुरूपं संसर्गं घोतयति । शिखरिणी वृत्तम् ॥७९॥

युक्तं सभायां खलु मर्कटानां शाखास्तरूणां मृदुलासनानि ।

सुभाषितं चीत्कृतिरातिथेयी दन्तैर्नखायैश्च विपाटितानि? ॥८०॥

? . २०—विपाटनानि । पद्यमिदं वा० पुस्तके टिपण्यां पद्यते ।

युक्तमिति ॥ मर्कटानां वानराणां । सभायां खलु । तरूणां बृक्षाणां शाखाः । मृदुलासनानि मृदुलानि कोमलानि आसनानि । चीत्कृतिः चीत्कारः । सुभाषितं शोभनालापः । दन्तैः नखायैश्च । विपाटितानि विदारणानि । आतिथेयी अतिथिसक्तिया । युक्तं—अनुरूपाणि । सामान्ये नपुंसकम् । अब्रानुरूपाणां वस्त्रामेकत्र संसर्गः समालङ्घारप्रयोजकः । तल्लक्षणं च—‘अनुरूपसंसर्गः समम्’ । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ४५२) समालङ्घार उदाहृतम् । उपजातिवृत्तम् ॥ ८० ॥

किं तीर्थं हरिपादपद्मभजनं किं रत्नमच्छा मतिः

किं शास्त्रं अवणेन यस्य गलति द्वैतान्धकारोदयः ।

किं मिदं सततोपकाररसिकं तत्त्वावबोधः सखे

कः शश्रुर्वदं खेददानकुशलो दुर्वासनानां चयः? ॥ ८१॥

? . २०—दुर्वासनासंचयः ।

किमिति ॥ हे सखे । तीर्थं पवित्रस्थानं किम्?—हरिपादपद्मभजनं हरे: विष्णोः पादपद्मस्य चरणकम्लस्य भजनं सेवनम् । रत्नं किम्?—अच्छा स्वच्छा । मतिः बुद्धिः । शास्त्रं किम्? यस्य अवणेन द्वैतान्धकारोदयः द्वतं जीवब्रह्मणोः भेदबुद्धिः, एव अन्धकारः अज्ञानं तस्य उदयः उद्भवः । गलति नाशं प्राप्नोति । सततोपकाररसिकं सततः निरन्तरः यः उपकारः तस्मिन् रसिकं तरपरं । मिदं किम्?—तत्त्वावबोधः तत्त्वज्ञानम् । खेददानकुशलः खेदस्य दुःखस्य दाने कुशलः चतुरः । शब्दः कः? इति वद कथय । दुर्वासनानां दुष्टाः वासनाः इच्छाः तासां चयः समूहः शत्रुः । प्रश्न परिसंख्या । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ४८३) परिसंख्यायामुदाहृतम् । तल्लक्षणं च—‘सामान्यतः प्राप्तस्यार्थस्य कस्माच्चिद्विशेषाद्व्यावृत्तिः परिसंख्या ।’ अत्र हरिपादपद्मभजनादिकमेव तीर्थादि नान्यत्

इत्यर्थः तात्पर्यमर्यादयावसोयते शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

निष्णातोऽपि च वेदान्ते साधुत्वं नैति दुर्जनः ।
चिरं जलनिधौ मग्ने मैनाक इव मार्दवम् ॥ ८२ ॥

निष्णात ॥ इति दुर्जनः खलः । वेदान्ते । निष्णातः पारंगतः । अपि च । साधुत्वं सज्जनत्वं । न एति न प्राप्नोति । जलनिधौ समुद्रे । चिरं बहुकालपर्यन्तं । मग्नः मैनाकः पर्वतः इव । मार्दवं कोमलतां । न एति न प्राप्नोति । पद्ममिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ५०९) अवश्वालङ्कार उदाहृतम् । तल्लक्षणम्—‘ तद्विपर्ययोऽवज्ञा ’ । विशदीकृतं चैतल्लक्षणं जगान्नाथेन—‘ तस्यो-लासस्य विपर्ययोऽभावः । अन्यस्यान्यदीयगुणदोषप्रयुक्तगुणदोषाधानाभाव इति पर्यवसितोऽर्थः । अत्र पूर्वार्थे प्रपञ्चानित्यत्वबोधकतारूपवेदान्तशास्त्र-गुणप्रयुक्तस्य खले वैराग्यरूपगुणाधानस्य, उत्तरार्थे द्रवत्वरूपजलनिधिगुण-प्रयुक्तस्य मैनाके मार्दवरूपगुणाधानस्य च विपर्ययो वर्णितः ।’ अनुष्टुभ्वृत्तम् ॥ ८२ ॥

नैर्गुण्यमेव साधीयो धिगस्तु गुणगौरवम् ।

शास्त्रिनोऽन्ये विराजन्ते खण्डयन्ते चन्दनद्रुमाः ॥ ८३ ॥

नैर्गुण्यमिति ॥ नैर्गुण्यं गुणहीनता । एव । साधीयः साधुतरम् । गुणगौरवं गुणमहत्वं । ध्रिक अस्तु । अन्ये गुणहीनाः । शास्त्रिनः वृक्षाः । विराजन्ते अनभिभूताः तिष्ठन्ति । किन्तु । चन्दनद्रुमाः । खण्डयन्ते छिद्यन्ते । पद्ममिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ५१२) लेशालङ्कार उदाहृतम् । तल्लक्षणं च—‘ गुणस्यानिष्टसाधनतया दोषत्वेन, दोषस्येष्टसाधनतया गुणत्वेन च वर्णनं लेशः ।’ अयं चालंकारः अर्थान्तरं न्यासेनानुविद्धः । अनुष्टुभ्वृत्तम् ॥ ८३ ॥

परोपसर्पणानन्तं चिन्तानलशिखाशतैः ।

अचुम्बितान्तःकरणाः साधु जीवन्ति पादपाः ॥ ८४ ॥

^{१.} प० ५—परोपतर्पणाः सन्तः ।

परोपसर्पणेति ॥ परोपसर्पणानन्तचिन्तानलशिखाशतैः परेषां अन्येषां चत् उपसर्पणं याज्ञायथं अनुवर्तनं तेन अनन्ताः असंख्याः चिन्तानलस्य चिन्ताम्भेः शिखाः ज्वालाः तासां शतैः । अचुम्बितान्तःकरणः न चुम्बि-

तानि स्पृष्टानि अन्तःकरणानि चेतांसि येषां ते । पादयाः वृक्षाः । साधु
शोभनं यथा स्थात्तथा, सुखेनेत्यर्थः । जीवान्ति । पथमेतद्वस्तगङ्गाधरे (पृ. ४११)
पञ्चते । अप्रस्तुतप्रशंसेयम् । अत्राप्रस्तुतानां पादपानां स्तुतिः प्रस्तुतानां
केषां चित्सांसारिकजनानां निन्दायां पर्यवस्थति । अनुष्टुभू वृत्तम् ॥ ८४ ॥

शून्येऽपि च गुणवत्तामातन्वानः? स्वकीयगुणजालैः ।

विवराणि मुद्रयन् द्रागूर्णायुरिव सज्जनो जयति ॥ ८५ ॥

*४०—शून्येऽपि च गुणवास्तमातन्वानः ।

शून्य इति ॥ सज्जनः । शून्ये शून्यहृदये पुरुषे । अपि । स्वकीय-
गुणजालैः निजगुणसमूहैः । गुणवत्तां विनयादिगुणशालित्वं । आतन्वानः
विस्तारयन् । तथा । विवराणि छिद्राणि दोषान् इत्यर्थः । द्राक् झटिति
मुद्रयन् आच्छादयन्, परेषां इति शेषः । जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तने ।
ऊणियुः लूताकीटः । इव । स यथा शून्ये गृहकोणे । स्वकीयगुणजालैः निज-
तन्तुसमूहैः । गुणवत्तां तन्तुमच्चां । आतन्वानः विस्तारयन् । तथा । विवराणि
छिद्राणि । मुद्रयन् आच्छादयन् । भवति । क्षिण्ठेषापमालङ्कारः । अत्र
शून्य-गुण-विवर-मुद्रण-पदंः श्लिष्टेः (इत्यर्थके:) उर्णायुसज्जनयोः सादृश्यं
उपस्थाप्यते । आर्यावृत्तम् ॥ ८५ ॥

खलः? सज्जनकार्पासरक्षणैकहुताशनः ।

परदुःखाग्निशमनो मारुतः? केन वर्ण्यताम् ॥ ८६ ॥

*४०—अयं । २०—परदुःखाग्निशमनमारुतः ।

खल इति ॥ सज्जनकार्पासरक्षणैकहुताशनः सज्जना एव कार्पासाः,
शुद्धत्वकोमलत्वादिगुणैस्तूलरूपाः, तेषां रक्षणे, विपरीतलक्षणया नाशने, एकः
मुख्यः हुताशनः अग्निः । खलः दुष्टः । भवतीति शेषः । परदुःखाग्निशमनः
परेषां दुःखं एव अग्निः तस्य शमनः विपरीतलक्षणया दीपकः । मारुतः वायुः ।
केन वर्ण्यताम् वर्णनातीतः इत्यर्थः । दुष्टायेक्षया वायुर्नीचतर इत्यर्थः ।
रूपकमलङ्कारः तलक्षणं च काव्यप्रकाशे—‘तद्वपकमभेदो य उपमानोपमेययोः’
अत्र पूर्वार्थे खलसज्जनावृपमेयौ, अग्निकार्पासां चोषमाने । उदाहृतं पद्यमिदं
रसगङ्गाधरे (पृ. २३८) रूपकाङ्क्लारे । अनुष्टुभू वृत्तम् ॥ ८६ ॥

परगुह्यगुस्तिनिपुणं गुणमयमाखिलैः समीहितं^३ नितराम् ।

ललिताम्बरमिव सज्जनमाखव इव दूषयन्ति खलाः^२ ॥ ८७ ॥

^१ निं०-समीरितं । ^२ प. L. C. खरा:

परगुह्येति ॥ खलाः दुर्जनाः । आखवः मूर्पिकाः । इव । परगुह्यगुस्ति निपुणं परेषां गुह्यानां गोपनीयानां दोपाणां गुप्तौ रक्षणे निपुणं चतुरं-सज्जनं । पक्षे-परेषां गुह्यानां गोपनीयानां अंगानां गुप्तौ आच्छादने निपुणं समर्थं-ललिताम्बरं शोभनवस्त्रं इव । गुणमयं दयादाक्षिण्यादिगुणैः पूर्णं । वस्त्रपक्षे—तन्तुमयं । आखिलैः सर्वेः । नितरां अत्यर्थं वाङ्मित्रं । एतादृशं सज्जनं ललिताम्बरं इव शोभेनवस्त्रतुल्यम् । दूषयन्ति निन्दन्ति । पक्षे-खण्डयन्ति । यथा मूर्पिकाः वस्त्रं खण्डयन्ति तथा खलाः सज्जनं दोपारोपयुक्तं कुर्वन्ति । श्लिष्टेषापमालङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ ८७ ॥

यशःसौरभ्यलशुनः शान्तिशैत्यहुताशनः ।

कारुण्यकुसुमाकाशः खलः सज्जनदुःखदः^३ ॥ ८८ ॥

^१, २०-पिशुनः केन वर्णते ।

यशा इति ॥ खलः दुष्टः । यशसौरभ्यलशुनः यशसः कीर्तेः यत् सौरभ्यं तस्य लशुनः, लशुन इव निजदुर्गन्धेन सर्वसुगन्धनाशकः । शान्तिशैत्यहुताशनः शान्तिरेव शैत्यं तस्य हुताशनः वह्निः अग्निवद्वाहक इत्यर्थः । कारुण्यकुसुमाकाशः कारुण्यं दया एव कुसुमानि तेषां आकाशः शून्यभागः, यथाऽकाशो कुसुमानामुत्तिरसंभवा तथा खले दयोत्पत्तिरसंभवा । खलः दुर्जनः । सज्जनदुःखदः सज्जनानां पीडकः । भवतीति शेषः । पद्मभिदं रसगङ्गाधरे (पृ० २४५) रूपकालङ्कार उदाहृतम् । अनुष्टुभू वृत्तम् ॥ ८८ ॥

धर्त्ते भरं कुसुमपत्रफलावलीनां

धर्मव्यथां वहति शीतभवां रुजं च ।

यो देहमर्पयति चान्यसुखस्य हेतो-

स्तस्मै वदान्यगुरवे तरवे नमोऽस्तु ॥ ८९ ॥

धर्त्त इति ॥ यः वृक्षः । कुसुमपत्रफलावलीनां कुसुमानां पत्राणां फलानां अवलीनां पंक्तीनां । भरं अतिशयं, भारमित्यर्थः । धर्त्ते धारयति । धर्मव्यथां निदाघकालोत्पन्नां आतपपीडां । वहति सहते । शीतभवां

शीतकालोष्पन्नाम् । रुजं पीडाम् । च वहति । यश्च । अन्यसुखस्य हेतोः
परेभ्यः सुखं दातुम् । देहं शरीरं । अपि इति शेषः । अर्पयति ददाति । तस्मै
वदान्यगुरवे वदान्यानां दानशौण्डानां गुरवे शिरोमणये । तरवे वृक्षाय ।
नमः अस्तु । अत्र तरुवृत्तान्तेन परोपकाराय स्वदेहार्पणमपि कुर्वतां सज्ज-
नानां वृत्तान्तो गम्यते । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्घारः । सज्जनोऽपि दयादाक्षि-
ण्यादिगुणभारयुक्तः शीतोष्णवर्षांदिदुःखसहिष्णुः परोपकाराय स्वदेहमपि
तृणवर्षप्रियजति । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ८९ ॥

हालाहलं खलु पिपासति कौतुकेन
कालानल परिच्छुच्छिष्पति प्रकामम् ।

व्यालाधिपं च यतते परिरध्युमद्धा
यो दुर्जनं वशयितुं तनुते मनीषाम् ॥ ९० ॥

हालाहलमिति ॥ यः नरः । दुर्जनं खलं । वशयितुं स्ववशमानेतुं ।
मनीषां दुर्दिं । तनुते करोति । स खलु । कौतुकेन हेलया न तु मरणे-
च्छया । हालाहलं कालकूटं विपं । पिपासति पातुं इच्छति । कालानलं
प्रलयकालीनं अग्निम् । प्रकामं अत्युक्तं नतु यक्किचित् । परिच्छुच्छिष्पति
परिच्छुमितुं इच्छति । व्यालाधिपं सर्पराजम् । च । अद्धा हठात् । परिरध्युं
आलिङ्गितुं । यतते यत्नं करोति । अत्र विपं पातुमिच्छति, प्रलयाग्निं चुम्बितुं
इच्छति, तथा सर्पश्चेष्टमालिंगितुमिच्छतीति वाक्यत्रयस्यासंबद्धार्थकतया
विषयानादिवत् दुर्जनवशीकरणमित्युपमायाः कल्पनम् । अतोऽत्र माला-
निदर्शनालङ्घारः । तलक्षणं च काव्यप्रकाशो—‘ अभवन्वस्तुसंबन्ध उपमा-
परिकल्पकः ’ इति । पद्यं चेदं रसगङ्गाधरे (पृ० ३४६) निदर्शनालङ्घार
उदाहृतम् । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ ९० ॥

दीनानामिहै परिहाय शुक्सस्यां—

न्योदार्यं प्रकटयतोऽ महीधरेषु ।

औज्जल्यं परममवाप्यै दुर्मदस्यै

शातोऽयं जलधर तावको विवेकः ॥ ९१ ॥

१. प० A. अथ । २. प० L. C. °सस्यान् । ३. प०—L. C. प्रकटयसे । ४. प०—
L. C. विषुले । ५. प०—L. C. धर्मदस्य जातः.

दीनानामिति ॥ हे जलधर । दीनानं अनन्यगतीनां वराकाणां कृषकणां ।
 शुक्षसस्यानि शुक्षधान्यानि । इह जगति परिहाय त्यक्त्वा । महीधरेषु
 पर्वतेषु । औदार्यं दातृत्वम् । प्रकटयतः दर्शयतः । तव । अतः परं उत्कृष्टम् ।
 औचर्त्यं महात्म्यं, उच्चपदं इत्यर्थः । अवाप्य प्राप्य । दुर्मदस्य दुष्टः मदः
 गर्वः यस्य तस्य । तावकः तव । विवेकः योग्यायोग्यविचारः ज्ञातः ।
 अस्माभिरिति शेषः । हे मेघ, त्वं पर्वतेषु वर्षसि किन्तु यैः कृषीवलैरपेक्ष्यसे न
 तेषां शस्येषु-त्वं खलु स्वोच्चपदाद्वेतोः गर्वितः, अतो विवेकशून्यः-इति
 मुख्योक्तिः । अन्योक्तिमत्तु-हे दुर्मद, यैः प्रार्थ्यसे तेष्यो न ददासि, ये च
 नेच्छन्ति तेषु बद्धान्यत्वं दर्शयसि, अतस्ते विवेकराहित्यं स्फुटमेवेति कस्य-
 चित्कंचिप्रथ्युक्तिः । अत्राप्रस्तुतेन जलधरवृत्तान्तेन प्रस्तुतः कश्चिद्विवेकशून्यो
 गर्वितश्च नरो गम्यते । अतः । प्रस्तुतप्रशंसालंकारः । रसगङ्गाधरे च पद्य-
 मिदं-(पृ० ४७३) ‘दीनानामथ परिहाय शुक्षसस्यान्यौदार्यं वहति पद्यो-
 धरो हिमाद्रौ । औचर्त्यं विपुलमवाप्य दुर्मदानां ज्ञातोऽयं क्षितिप भवा-
 दशां विवेकः ॥’ इति पाठभेदेन अर्थान्तरन्यासोदाहरणे पञ्चते । उक्तं च
 जगन्नाथेन-‘अत्र दानेनासंभावितस्य विदुयो राजानं प्रति कोपवचने पूर्वार्थ-
 गतो विशेषः उत्तरार्थगतः सामान्ये प्रस्तुते समर्थकः । एवमप्रकृते प्रकृतस्य
 समर्थनमुदाहतम् ।’ प्रहर्षिणी वृत्तम् । तलक्षणं च-‘मौत्रोंगस्त्रिदशायतिः
 प्रहर्षिणीयम् ॥ ९१ ॥

गिरयो गुरवस्तेभ्योऽप्युर्वीं गुर्वीं ततोऽपि जगदण्डम् ।

तस्मादप्यतिगुरवः^१ प्रलयेऽप्यचला महात्मानः ॥ ९२ ॥

^१ ४०—जगदण्डादपि गुरवः

गिरय इति ॥ गिरयः पर्वताः । गुरवः महान्तः । तेभ्यः गिरिभ्यः
 अपि । गुर्वीं गुरुत्तरा । उर्वीं उर्ध्वी । ततः पृथिव्याः अपि । गुरुतरं ।
 जगदण्ड ब्रह्माण्डं । तस्मात् ब्रह्माण्डात् । अपि । अतिगुरवः गरिष्ठा
 इत्यर्थः प्रलये जगन्नाशकाले । अपि । अचलाः निविकाराः । महात्मानः ।
 सारालंकारः । तलक्षणं काव्यप्रकाशे ‘उत्तरोत्तरमुष्कपौ भवेत्सारः पराबधिः’ ।
 पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ४६५) सारालंकार उदाहतम् ॥ आर्या
 वृत्तम् ॥ ९२ ॥

व्योमनि बीजाकुरुते^१ चित्रं निर्माति सुन्दरे पवने^२ ।

रचयति रेखाः सालिले^३ यस्तु खले^४ चरति सत्कारम् ॥९३॥

१. नि०-वासं कुरुते । २०-शब्दां कुरुते । २. नि० प०-यत्नतः सलिले ।

३. नि०, प०-क्षपयति पवनं सलिलं । ४. नि० यः क्षुद्रे ।

व्योमनीति ॥ यः तु । खले हुए । सत्कारं आदरं । चरति दर्शयति । स । व्योमनि आकाशो । बीजाकुरुते बीजानि प्रक्षिप्य क्षेत्रकर्पणं कुरुते । पवने वायां । सुन्दरं चित्रं निर्माति रचयति । तथा । सलिले जले । रेखाः रचयति । आकाशो बीजारोपणं, वायौ चित्रनिर्माणं तथां जले रेखारचनं यथा निष्फलानि तथा खले सत्कारः । निर्दर्शनालङ्कारः । पद्यमिदं रस-गङ्गाधरे (प० ३४६) निर्दर्शनायामुदाहृतम् । आर्या वृत्तम् ॥ ९३ ॥

हारं वक्षसि केनापि दत्तमङ्गेन मर्कटः ।

लेहि जिग्रति संक्षिप्य करोत्युन्नतमासनम्^१ ॥ ९४ ॥

१. र०-०माननम् ।

हारमिति ॥ मर्कटः वानरः । केन अपि । अङ्गेन मुखेण । वक्षसि । दत्तं अपितम् । हारं । लेहि जिह्वा स्पृशति । जिग्रति । संक्षिप्य एकी-कृत्य आसनं स्वकीयमित्यर्थः । उन्नतं उच्चं । करोति तस्योपरि तिष्ठतो-स्थर्थः । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (प० ४०६) अप्रस्तुतप्रशंसायामुदाहृतम् । उक्तं च तत्र जगत्ताथेन-‘अत्र मर्कटवृत्तान्तेनाप्रस्तुतेन प्रस्तुतमनभिज्ञेषु रमणीयवस्तुसमर्पणं नाशाय भवतीति सामान्यं गम्यते ।’ अनुष्टुभू वृत्तम् ॥ ९४ ॥

मलिनेऽपि रागपूर्णां^२ विकसितवदनामनल्पजल्पेऽपि^३ ।

त्वयि चपलेऽपि च सरसां भ्रमर कथं वा सरोजिनीं, त्वजासि ॥९५॥

१. प०-C. परागपूर्णां । २. नि०-०ममन्दजले ।

—मलिनेऽपीति ॥ हे भ्रमर । मलिने कृष्णवर्णं, पक्षे कपटयुक्ते नाथके । अपि रागपूर्णां रागाः रक्तिमा तेन पूर्णां, पक्षे प्रेमपूर्णां । अनल्पजल्पे अनल्पः अधिकः जल्पः भाषणं यस्य तस्मिन् निरंतरं गुंजारां कुर्वति, पक्षे बहसंबद्ध-प्रलापिनि । अपि विकसितवदनां विकसितं प्रफुल्लं वदनं मुखं यस्याः तां । प्रफुल्लसरोजां, पक्षे सहासमुखां । चपले चंचले । अपि । त्वयि ।

सरसां सेन मधुना, पक्षे प्रीत्या, युक्तां । सरोजिनीं पद्मिनीं, पक्षे नायिकां । वा कथं त्यजासि । तस्यास्त्यागो नितरामनुचित इत्यर्थः । है अमर त्वं मलिनोऽसि, वाचादोऽसि तथा चपलोऽप्यसि, एवं गतेऽपीयं पद्मिनी त्वयि नितरामनुरक्ता, नातस्याद्येयं त्वयेति—मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—हे नायक त्वं बेण कृष्णः, बहुभाषी तथा चंचलचित्तोऽसि, एवं गतेऽपि येयं त्वयि सर्वभावेनानुरक्ता कामिनी तस्यास्त्यागो नितरामनुचितः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्घारः । अत्राप्रस्तुतेन अमरसरोजिन्योर्वृत्तान्तेन प्रस्तुतः कश्चिचपलनायकानुरक्ताकामिन्योर्बर्यवहारो गम्यते । उदाहृतं चेदं पद्मं रसगङ्गाधरे (पृ० ३६७) अप्रस्तुतप्रशंसालङ्घारोदाहरणे । गीति वृत्तम् ॥ ९५ ॥

स्वार्थं धनानि धनिकात्प्रतिगृह्णतो यः—

दास्यं भजेन्मालिनतां किमिदं विचिच्चम् ।

गृह्णत् परार्थमपि वारिनिधेः पयोऽपि

मेघोऽयमेति^१ सकलोऽपि च^२ कालिमानम् ॥ ९६ ॥

^१ नि—अपि स्वास्यं । ^२ प. F मेघो यदेति । ^३ प.—किल for अपि च ।

स्वार्थमिति ॥ स्वार्थं स्वप्रयोजनार्थं । धनिकात् धनानि प्रतिगृह्णतः दानेन स्वीकुर्वतः । यत् । आस्यं मुखम् । मालिनतां मालिन्यम्, तेजोराहित्यमित्यर्थः । भजेत् श्रयेत् । इदं किम् । विचिच्चं आश्रयकरम् । वारिनिधेः समुद्रात् । परार्थम् अपि परप्रयोजनाय अपि, न तु स्वार्थं साधयितुं । पयः जलं । अपि, न तु धनादिकं । गृह्णत् । अयं । सकलः समग्रः । अपि मेघः । न तु केवलं मुखमेव । कालिमानं कृणवर्णत्वं । एति प्राप्नोति । धिक् याचनमित्यभिप्रायः । अत्र पूर्वार्धं गता सामान्योक्तिरुत्तरार्धं गतया विशेषोक्तया समर्थ्यते । अतोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्घारः । तलक्षणं काव्यग्रकाशे—‘सामान्यं वा विशेषेण तदन्येन समर्थ्यते । ज्ञेयः सोऽर्थान्तरन्यासः साधम्येणेतरेण वा’ इति । वसंततिलका वृत्तम् ॥ ९६ ॥

जनकः सान्^१ विशेषो जातिः काष्ठं भुजङ्गमैः सङ्घः ।

स्वगुणैरेव पटीरज यातोऽसि तथापि महिमानम् ॥ ९७ ॥

^१ नि०—स्थाणु०

जनक इति ॥ हे पटीरज चन्दन । तव जनकः तातः, उसत्ति-

स्थानमिति यावत् । सानुविशेषः पर्वतविशेषः, मलयाचलः इत्यर्थः । जातिः कुलं । काष्ठुः । सङ्घः सहवासः । भूजङ्गैः सपः । पूर्वं जन्मजातिसहवाद्यैः सुतरां नीचोऽपि त्वं । स्वगुणैः शैत्यसुरभित्वादिभिः । तथापि । महिमानं महत्वं । यातः प्राप्तः । असि । हे चन्दन, जन्म जडान् पदार्थात् पर्वतादित्यर्थैः, कुलमपि ते काष्ठं, अतिनीचं, पूर्वं सहवासोऽपि सपैः, तथापि शैत्यसुरभित्वादिभिर्गुणैः कृत्वा त्वं सर्वैः पूज्यस इति—मुख्योऽन्तिः । अन्योन्तिस्तु जन्मजातिसङ्घा न सतामुच्छती कारणानि किन्तु स्वगुणा एव । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्घारः । अन्नाप्रस्तुतेन चन्दनेन प्रस्तुतः कश्चिद्गुणवान् गम्यते । आर्या वृत्तम् ॥ ९३ ॥

कस्मै हृन्त फलाय सज्जन गुणग्रामार्जने सज्जसि
स्वात्मोपस्करणाय चेन्मम वचः पथ्यं समाकर्णय ।

ये भावा हृदयं हरन्ति नितरां शोभाभरैः^३ संभृता-
स्तैरेवास्य कलेः कलेवरपुषोः दैनंदिनं वर्तनम् ॥ ९८ ॥

^१ प०—इ तंस्तर्गुणैः । ^२ प.—A कलेवरजुओ । ^३ प.—H दैनं दिने वर्तते ।

कस्मा इति ॥ हे सज्जन सधो । हृन्त इति खेदे । कस्मै फलाय कि फलं प्राप्नु । गुणग्रामार्जने गुणानां ग्रामः समूहः तस्य अर्जने प्राप्तां । त्वं । सज्जसि युक्तो भवसि । चेत् यदि व्रवीपि । स्वात्मोपस्करणाय स्वत्य आत्मनः उपस्करणाय भूपणाय—इति । तहि मम । पथ्यं हितं । वचः समाकर्णय । शोभाभरैः शोभातिशयैः । संभृताः पूर्णाः । ये भावाः पदार्थाः । हृदयं नितरां हरन्ति । तैः एव पदार्थैः । अस्य । कलेवरपुषः कलेवरं स्वशरीरं पुण्णाति इति तस्य । कलेः कलियुगस्य । दैनंदिनं दिने दिने भवं । वर्तनं जीवनं । सर्वेऽपि ते रमणीयाः पदार्थाः कले नित्यं भक्ष्या इत्यर्थः ।

पद्ममिदं रमगङ्गाधरे (पृ० १३६) पठ्यते । तत्रोक्तं जगज्ञाथेन—‘इह यद्यपि रमणीयाः पदार्थाः कलेनित्यमदनीया इति वस्तुना प्रौढोन्तिसिद्धेन—मतुं कामयसे चेद्गुणग्रासौ यतस्य—इति वस्तु व्यञ्यते, तथापि तस्य पर्यायोक्तात्मनो वाच्यपेक्षया सुन्दरताविरहाद् गुणीभूतत्वमेव । अलङ्घारा हि वाच्यसौदर्यसाराः प्रायशः स्वान्तगतं प्रतीयमानं पृष्ठतः कुर्वन्ति ।’ अत्र पर्यायोक्तालङ्घारः ।

तल्लक्षणं च—‘विवक्षितार्थस्य भज्जयन्तरेण प्रतिपादनं पर्यायोक्तम्’ (२० गं०, पृ० ४०५) । अत्र विवक्षितोऽर्थः—‘मतुं कायमसे चेद् गुणप्राप्तौ यतस्व’ इति । स चायं प्रतीयमानः, व्यज्ञय इत्यर्थः । तस्य च भग्यन्तरेण श्लोके प्रतिपादनम् । शार्दुलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९८ ॥

धूमायिता दश दिशो दलितारविन्दा
देहं दहन्ति दहना इव गन्धवाहा: ।
त्वामन्तरेण मृदुताम्रदलाम्रमञ्जु-
गुञ्जन्मधुवत मधोऽ किल कोकिलस्य ॥ ९९ ॥

^{१.} नि. ललिता^० ^{२.} नि.—मृदुजालकलाम्र । ^{३.} नि.—‘मधो’ । अन्युत-
राय suggests. मधो^१ प.—H. मृदुलाम्र^० A. मृदुताम्र-दलाम्र^२

धूमायिता इति ॥ हे मृदुताम्रदलाम्रमञ्जुगुञ्जन्मधुवत मृदुनि कोम-
लानि ताम्राणि रक्तानि दलानि पर्णानि यस्य सः एतादशः आम्रः आम्रवृक्षः
तस्मिन् मञ्जु मनोज्जं गुञ्जन्तः मधुवताः अमराः यस्मिन् तादशः । मधो
वसन्त । त्वां । अन्तरेण विना । कोकिलस्य किल । दलितारविन्दाः
दलितानि विकसितानि अरविन्दानि यासु ताः । दश दिशः । धुमायिता:
धूमपूणाः । गन्धवाहा: सुरभिवायवः । दहना: वहयः । इव । देहं शरीरम् ।
दहन्ति तापयन्ति । अत्र पूर्वार्थे उपमालंकारः । श्लोके चास्मिच्च प्रस्तुत-
प्रशंसालङ्कारः । उभयोश्च संसृष्टिः । प्रियविरहे सुखकराण्यपि वस्तुनि भृशं
तापयन्तीति तापर्यम् । अत्राप्रस्तुतेन कोकिलवृत्तान्तेन प्रस्तुतः कश्चित्प्रिया-
नुरक्तोजनो गम्यते । वसंततिलका वृत्तम् ॥ ९९ ॥

भिन्ना महागिरिशिलाः करजाग्रजाग्र-
दुहामशौर्यनिकरैः करटिभ्रमेण ।
दैवे पराचि करिणामरिणा तथापि
कुचापि नापि खलु हा^१ पिशितस्य लेशः ॥ १०० ॥

^{१.} प.—A. बत हा । H. लिलहे ।

भिन्ना इति ॥ दैवे भास्ये । पराचि पराहमुखे सति । करिणां गजानां ।
अरिणा शत्रुणा, सिंहेनेत्यर्थः । करटिभ्रमेण हस्तिभ्रमेण । करजाग्रजाग्र-
दुहामशौर्यनिकरैः करजाः नखाः तेषां अग्राणां कोटीनां जाग्रन्तः अतन्द्राः

अत एव उद्धामाः उत्कटाः ये शौर्यनिकराः पराक्रमसमूहाः तैः । महागिरि-
शिलाः महान्तः पापाणखण्डाः । भिन्नाः विदारिताः । हा इति खेदे ।
तथापि तेन कुचापि । पिशितस्य मांसस्य । क्लेशः स्वल्पांशः अपि । न
आपि प्राप्तः । खलु । सिंहो महान्तं पराक्रमं कृत्वा गजभ्रमेण बृहत्पापाण-
खण्डान् विदारितवान्—किन्तु दैवप्रातिकुल्यात् तेन मांसस्य लेशोऽपि न प्राप्त
इति मुख्योक्तिः । अन्योक्तिस्तु—भाग्यविपर्यये सकलमपि वीर्यं वृथा
अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥ १०० ॥

गर्जितमाकर्ण्य मनागङ्के मातुनिंशार्थजातोऽपि ।

हरिशिशुरूरूपतितुं द्रागङ्गान्याकुञ्च्य लीयते निभृतम् ॥ १०१ ॥

^{१.} प.—A. हरिपतिः । ^{२.} नि.—अतिभृतः ।

इति श्रीपण्डितराजजगत्राथनिमिते भासिनीविलासे

प्रास्ताविक विलासः ॥

गर्जितमिति ॥ हरिशिशुरू: सिंहशावकः । निशार्थजातः अपि निशा-
या: रात्रेरधं निशार्थं जातं वयः यस्य सः । अर्थरात्रिप्रसूतोऽपि । मनाकृ-
भल्प । गर्जितं मेघशब्दं । आकर्ण्य श्रुत्वा । द्राकृ झटिसि । उत्पत्तितुं
आक्रमणं कर्तुं । अङ्गानि । आकुञ्च्य संकुच्य । मातुः । अंके क्रोडे ।
निभृतं निश्चलं यथा स्यात्तथा । लीयते प्रच्छन्नस्तिष्ठति । तेजस्विनः शैशवेऽपि
स्वभावं न त्यजन्तीति भावः । अत्र सिंहशिशोः स्वभाववर्णनात् स्वभावो-
क्तिरलङ्कारः । तलक्षणं च काव्यप्रकाशे—‘स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रिया-
रूपवर्णनम्’ गीतिवृत्तम् ॥ १०१ ॥

इति चपक टीकायां प्रास्ताविकविलासः ॥

t

z

PANDIT JAGANNATH'S

BHĀMINIVILĀSA

(*A Collection of Stray Verses in Sanskrit*)

ENGLISH TRANSLATION

I. PRĀSTĀVIKA (ANYOKTI) VILĀSA

1. The elephants, whose temples are sullied with rut, are heard (to have run away) to the end of the quarters; the female elephants are an object of pity; while the deer are indeed not a match. Where then in this world should this lord of the beasts exhibit the skill of his nails, the ends of which are incomparable?

2. Tell (me) how the best of the race of swans, who had passed his former days on the Mānasa Lake in the water, made fragrant by the pollens falling from the rows of full blown lotuses, should now dwell in the water of a puddle full of frogs, gathered together?

3. When the female chakora birds, with their eyes unsteady on account of thirst, are looking towards the East; when the Moon-lotuses are giving up their silence (are blowing open); when cupid is twanging his bow and when the anger of proud women is on the point of giving way; is it, O Creator, proper for you to spread a cluster of clouds over the Moon?

4. O blooming lotus, let the bees tasting your sweet juice, dripping downwards, hum agreeably. (But) this breeze, spreading your fragrance in every direction, without any self-interest, is a friend of yours of quite a different type.

5. O Kuṭaja, when the bee by chance approaches (thee) do not show disrespect to him; (for) he is held in high respect by lotuses laden with honey.

6. O Cuckoo, pass away the dull days by resorting to any other forest, until there appears a mango tree, surrounded by rows of bees.

7. O well, never give yourself up to sorrow with the thought "I am exceedingly low (नीच)" since you have your bottom (हृदय) full of very sweet water (रस) and you take the string (गुण) of others to help it up.

(Taking the words नीच, हृदय, रस, घटीत् and गुण to mean poor, heart, love, appreciator, and merit respectively, the version would stand thus:—O man, never give yourself up to sorrow with the thought, "I am exceedingly poor (नीच)" since thy heart (हृदय) is full of love (रस) and thou art the appreciator of merits (गुण) in others.)

8. O lotus plant! Why do you distress your mind when you are disregarded by ignorant cranes? May the bees, the appreciators of your fully developed honey, live long on earth.

9. Alas! How indeed did the bee, who passed his days in the full-blown lotus, containing abundant honey entertain a desire for Kūṭaja tree?

10. O sandal-tree! For whose power of description can this greatness of yours be a subject (who can describe your greatness)? Since, by emitting fragrance you feed the snakes (though) vomiting poison.

11. O sandalwood! What intelligent (sensible) person can imitate this action (manner) of yours since though powdered you give delight by means of your fragrance even to those who reduce you to atoms.

12. O swan! If you even are disposed to be idle in separating milk from water, who else on earth will fulfil (adhere to) your family vow?

13. Glory to the persons of indescribable greatness whose exterior is like the edge of a sword and who are

more ferocious than the most frightful snakes but who are at heart so mild as evidently to become preceptors for teaching mildness to grapes.

14. O full-blown lotus! Let the bees, enjoying your honey at their own pleasure, produce humming; but none else in this world than the wind is well versed in spreading your fragrance in all directions.

15. Blessed is the existence of this lake on the road whose body is reduced every day by such constant distressing thoughts, "When I shall be soon after dried up by hundreds of scorching rays of the Summer-sun, whom will this crowd of travellers go to, when oppressed with excessive heat?" Fie upon the existence of the oceans.

16. O tank! When you are reduced (dried up) the birds around might take to the path of the sky, the bees might resort to the blossom of mango trees; but alas! What state would the most miserable fish be reduced to?

17. O lotus! Don't think that the desire for fragrance in this wind is like that of the bee; (for) though high minded, he has stooped to beg only for the pleasure of the people.

18. O Mālatī! Don't remain silent (shut) when the bee is sweetly humming; (for) even the trees of heaven, the foremost among the charitable, bear him on their heads with profound respect.

19. O sandal-tree! How can we describe this magnanimity of yours since you bear (on your body) those very serpents by whom you, though possessed of many good qualities, are made unfit to be served by the good.

20. O bee! What a sensible creature must you be, if you desire to fly to yet another flower, after having once sat (enjoyed) on a flower of the trees of heaven, before which no mention of any other fragrance can be made (which defies any other fragrance).

21. O river, holy because of taking your source from the Vindhya Mountains, think well if it be proper for you to accept of the gutter water, even though you be dried up.

22. Tell us, O Barbur tree, attracted by what should we approach you; (for) you are never seen with the charms of leaves, fruits or flowers, but on the contrary are covered with thorns.

23. O cuckoo, while alone, in this forest, you should never utter sweet tunes; for these cruel crows do not kill you mistaking you to be one of their own kind.

24. O Father of Pārvatī, for what attraction, do you sustain (the weight of) this snow drift, which on earth, destroys the beauty of a number of trees and causes affliction to many living beings?

25. O young one of an elephant, never show any disrespect to this bee, coming to thee; for he is welcome to take his seat upon the head of even the best of elephants, who appear charming on account of (flowing) rut.

26. This fondness for other flowers, in a bee all of whose desires are fully gratified by the enjoyment of the fragrance of flowers of the celestial trees, is a matter of great ridiculousness.

27. Indeed cuckoos have been questioned, all trees around are examined; but O mango tree! no equal to thee has been found in this world by the bee.

28. O gardener! Is it possible for the clouds of rainy season which pour down heavy showers of water from all sides, to work that development in this tree, which is effected with tenderness by you with little water in the summer when the sun is very hot?

29. The lord of the garden is destitute of discretion, indeed the soil is devoid of water, the ten quarters are made dusty by the tempestuous winds and the sun is unbearable, thus when everything in the desert is about to cause destruction of चक्र tree. O cloud! The Creator has fortunately sent thee forth from somewhere sprinkling असृत (water and nectar).

30. Alas ! There in the cave—where collection of pearls are rolling on the ground—of the lion, is heard a confused noise of she-jackals when he is dead, where formerly elephants, with a collection of bees hovering about the flow of excessive rut and with their eyes unsteady through fear, could not take their stand.

31. The gardener feeling equal regard to all of the trees does not show great compassion for young चक्र tree; this चक्र tree however, has filled all the quarters with the humming of hosts of bees by means of the fragrance of its flowers speedily blooming forth.

32. O lord of the trees, your root is stout and firmly fixed in the ground, your branches are strong and many, and your situation is on an inaccessible mountain, what have you to fear then (i. e. you have nothing to fear). But this voracious and relentless wild fire alone, forming a circle of flames creates a little anxiety in my mind.

33. O cloud, the चातक bird, though scorched by the terribly hot rays of the sun in summer, passed the long days with great difficulty calling thee to mind;

and now when happily thou art in the range of his sight if thou art pleased to favour him with a shower of hail whom are we to blame? (*तुमि* this word is ironical.)

34. O cloud, what sort of pride of prosperity is this of thine? Thou pourest down great quantity of water on the peaks of mountains though the trees which are attacked by a number of flames of wild fire, are fading and losing creepers encircling them.

35. O traveller, do not be disquieted in mind even in the least at hearing the harsh thunder of cloud here. O friend, hast thou not heard of this cloud who has devoted all his जीवन (water or life) to the removal of the universal distress?

36. O sandal tree, thy fragrance is known even to three worlds, thy power of cooling is uncommon and thy fame has reached the court-yards of women in form of quarters; but listen to this one thing, this collection of serpents vomitting the flames of poison in thy hollow trunks swallow up all the good qualities of thine.

37. There is no desire of reciprocal kindness, no courtesy, no affection, no companionship. Still the high (fig.) cloud removes the distresses of the people.

38. Pure lake is thy birth-place, hand of Viṣṇu is thy abode, Laksmī has her residence in thee and thy fragrance is attractive to the hearts of gods; with these and such other qualities, O lotus, had thy love turned towards a swan, the best of birds, thy dignity would have been very great.

39. On thy shores jewels brilliant like the disc of the sun roll along with stones, and in thy water along with aquatic animals God Nārāyaṇa takes his sleep; having seen thus, on one hand, thy indiscretion and

great height of dignity, on the other, tell me, O ocean, whether I should censure thee or praise thee ?

40. O ocean, what with these jewels and what with thy body resembling a cloud (in dark blue colour), when thy water does not reach the mouth of the thirsty?

41. O lake, if thou dost not immediately quench the thirst of those that are distressed by it even now when there is such abundance of water, in summer, when the sun will be spreading fire everywhere, whose thirst wilt thou satisfy, being almost empty?

42. O ocean, we have to say something to thee if thou wilt have no recourse to anger. "Thou, though great, alas dost not refuse the waters poured down by a cloud who is but thy suppliant."

43. O monsoon-rivulet, we do not object to your entering the stream of the daughter of Jahnu (Bhāgīrathī); but it is not proper that you manifest your waves to her face. (It is ignoble to quarrel with the person resorted to.)

44. O lotus, if thou hast recourse to greediness, when through misfortune that bee longs for honey, which first smells and then quits the flowers of celestial trees shining in the garden of Indra so that they should be again smelt, by gods, what should we say to thee?

45. O swan, by what action of thine wilt thou repay the favours of the lake from which, lotus-stalks are eaten, water is drunk and lotuses are used as seats by thee?

46. If thou givest up the feeling of gratitude towards the mango tree which, now through misfortune, is reduced to miserable state, the same mango-tree about which at the advent of the spring thou didst

enjoy many pleasures amongst the collection of blowing blossoms, producing sweet humming, then who else is baser than thee?

47. O black antelope, why dost thou indulge in sport with the female deer in this forest with thy eyes shut through great pride? Know that this place full of pearls dropped down from the broken temples of elephants is the boundary of pleasure-district of a lion.

48. How a herd of deer should be killed by (lion) the deadly enemy of elephants (not of poor little animals) though they (deer) come before him without any fear and though he (lion) is distressed by the digestive fire in the stomach?

49. How, that lion should now show his prowess to the deer, who had formerly graced the earth with lines of pearls dropping down from the broken temples of elephants?

50. O leader of the herd of elephants blind through intoxication, my friend, thou shouldst not make a stay in this dense forest even for a moment, because here in the cave sleeps the best of lions, who has broken asunder the collection of great rocks by his sharp nails mistaking them for elephants.

51. O young cub of the king of elephants, never enter the caves of the mountain, being puffed up with great pride; if the cub of a lion sucking breast is awakened, there will remain only female elephants on the earth.

52. The gardener successful in the plantation of a number of trees, though skilful, planted even a वृक्ष tree somewhere in a corner as usual; but who knows the fact that it will fill the whole world with fragrance of flower (even) from the corner?

53. Now that Rāghava fish has abandoned the ocean on account of amorous quarrel, in the interior of what (lake) should this Rāghava sport, that is skilful in swallowing the large Timiṅgala fish and at the time of whose sporting the elephants of quarters mistake the noise of rolling waves for the revolutions of the churning mountain Meru?

54. Some part of forest was destroyed by intoxicated elephants, some part was cut down by people distressed with cold, the remainder of the forest was reduced to ashes by the rays of the hot summer-sun; alas! this tender तक्षा creeper standing in the corner and giving fragrance to the quarters is also burnt by wild fire.

55. O Nandana forest, thou art a crest-jewel of celestial world, a wonderful abode of the collection of celestial trees, the fulfilment of the virtuous or meritorious acts of Indra and Paulomi (his wife); but indeed the prayer of the compassionate, to the Creator or fate runs as follows: "Let fire, the skilful dancer on the stage of Khāṇḍava forest, be away from thee."

56. "When all men are away from me being engaged in their respective business I will fly away from this cage by breaking open the door with the end of my beak;" while thus a parrot was drinking nectar in form of desires, there came in a large serpent like the trunk of an elephant.

57. O active or unsteady deer residing in a mountain, how have you determined to plunge into this river, the beloved of ocean, full of series of waves? Even the biggest of elephants went down to the bottom like a large stone, being turned round and round in the eddies throwing up great quantity of water.

58. A lioness addresses her young when it casts a stern look at a cloud thinking it to be an elephant :—

O young one, drink milk; why dost thou cast severe glances at these quarters under the misapprehension of an intoxicated elephant there? It is but a dark-blue fresh cloud which removes the distresses from the hearts of three worlds, that thunders gravely.

59. A lioness addresses a cloud :—

O cloud, enough of your grave thunders, the young in my womb which is but a month old, moves about in the womb taking thee to be an intoxicated elephant.

60. What exploits should be described to the deer by the lion who is an enemy of the skill of the elephants in scratching their temples?

61. O lotus, thy birth is from pure water, thy loveliness rivals with the face of a lovely woman, thy abode is the hand of Hari, thy fragrance attracts the hearts of gods, thou art the whole essence of (chief object of description for) poets and (a principal arrow for) a cupid; with all these qualities thou shovest love for मधुष (drunkard or bee); what should we say to thee?

62. Why dost thou enjoy comfortable sleep gracefully shutting thy eyes? O lord of elephants, the enmity with the lion, dangerous in the end, gains ground.

63. From the lips of the wise words do not come out rashly, but if once they come out, they are never retracted like tusks of elephants.

64. Generosity well known to the three worlds, birth in great store of water, abode in the Nandana forest and fragrance attracting the hearts of gods, all these qualities of the celestial tree would have been uncommon, if there be discretion in granting requests of only the best of the supplicants.

65. 'I alone, being relentless, kill animals having confidence', with this idea, O fowler, do not you have recourse to remorse at heart; in palaces of kings and in holy places there are many villains like you who are the enemies of the good and who keep their motives concealed.

66. O mother earth, thou bearest even those who pretending to be the humblest, cheat the good, creating confidence in them by agreeable speeches; hast thou also lost thy discretion?

67. Unusual is the universally beneficial inclination of mind, extraordinary is the process of discourse, uncommon are the deeds and agreeable is the appearance to the afflicted. In short every thing of the learned is far above description.

68. Indeed, the foremost amongst the noble minded, when fallen into misfortune, extends his generosity more than before. Kālagaru (sandle wood) when thrown in fire spreads its peculiar fragrance all around.

69. Even the rage of the pure-hearted men endowed with great many qualities agreeable to the world, is pleasant as even bitterness of saffron full of fragrance pleasing to the people, is delightful.

70. If foolish persons, stealing particles (of knowledge) coming out from the abode of learning, swagger before those who have easily snatched away immense wealth from the residence of the goddess of learning; in a day or two young birds will easily set their foot on the head of serpents, hare on the head of elephants, and dogs on the head of lions.

71. Men scolded with harsh words by the elders or teachers rise to greatness; precious stones are never

placed on the head of a king unless they are rubbed against stones (touch stones, &c.)

72. A sandal tree bears serpents, a lamp has on its top a coating of soot, even the moon possesses a blot, so also lords of the earth patronise the wicked.

73. Indeed a noble man gives great pleasure to all people by his benevolent actions without being asked; by whom is the moon requested to cause the beds of the night lotuses to blow by his gentle ray?

74. Ever victorious is that wonderful man who abandoning self-interest, is ever engaged in doing good to others, who without distinction, has a feeling of equality even towards inferior beings in whose mind charming and elevated goodness shines naturally and who is able (to perform good actions).

(The other sense of the verse has relation to grammar, the wonderful man there in that sense is तत्पुरुषसमासः. For that, see notes and the Commentary.)

75. A man, though born of high family and possessing merits, is revered only when in association of some special thing. वीणादण्ड (the neck of the lute) though वैशभव (made up of bamboo) and गुणवान् (consisting of strings) does not rise to greatness when without a gourd.

76. An object, though endowed with innumerable good qualities is disregarded owing to a single bad quality, as garlic, on account of its strongly bad odour, though it stands high in the list of medicines.

77. A man of good qualities though fallen into misfortune extends certainly his generosity; here a calcined and purified quicksilver serves as an illustration.

78. Also that Sītā, who, being terrified at the sight of a young hare while playing in the forest, used

to enter into the arms of her husband, the destroyer of her fears, when carried away by रावण and surrounded by demons having teeth as large as ploughs, being helpless, is reduced to some indescribable state.

79. The body of cupid fit to be worshipped with the collection of flowers in form of eyes of the celestial women, became at once reduced to a heap of ashes by the fire from the head of the God Śiva; the cupid—who was aiming his arrow at God Śiva, having boasted often of his muscular strength before gods.

80. In the assembly of monkeys the branches of trees serve well for the soft seats, the chattering for the excellent speeches and the scratchings by teeth and ends of the nails for hospitality.

81. What is a holy place? Devotion for the lotus-like feet of Hari. What is a jewel? Pure heart. What is a science? At the hearing of which disappears the darkness of dualism in philosophy. What is a friend always taking pleasure in obliging? Knowledge of reality. What is an enemy clever in giving pain? A store of evil desires.

82. A wicked man though well-versed in Vedānta does not attain goodness. As Maināka Mountain does not become soft though plunged in the ocean for a long time.

83. Absence of good qualities, is better; fie upon the collection of good qualities, since all other trees thrive but sandal tree is cut.

84. Trees only live happily because their hearts are never attacked by a number of flames of fire in form of endless anxiety, while approaching others (for begging).

85. Victorious is a virtuous man who, just like spider, is able to produce गुण (virtues or fibers) where there is absence of them and to conceal the विषय (defects or holes) by his own गुण (virtues or fibers).

86. By whom a wicked man can be described (fully)? a wicked man—who is fire for the cotton-heap in form of virtuous men, and wind to allay the fire in form of afflictions of others. (The word रक्षण & शमन are ironical here).

87. Wicked men spoil noble men as mice spoil fine garments, though both of them (noble men and garments) are skilful in concealing परामृश (secrets or private parts of others), full of गुण (good qualities or fibers), and are very much liked by all.

88. A wicked man, troublesome to the virtuous, is garlic to fragrance in form of fame, fire to the cold, in form of peace, a sky with regard to flowers in form of kindness.

89. A bow to the tree, first among the generous, which for the happiness of others, offers its own body, bears the burden of flowers, leaves and fruits and suffers afflictions of heat and evil of cold.

90. That man who entertains a desire of persuading a wicked man wishes as if to drink हालाहल poison with curiosity or to kiss closely the fire of destruction or tries to embrace actually the lord of serpents.

91. O cloud, thy power of discrimination is known to me now, since thou, being proud of thy high position, shovest thy generosity towards mountains, leaving these dry corn fields of the poor.

92.. Mountains are reckoned as great things, but the earth is greater than mountains; further universe is greater than the earth, yet the virtuous who are

undaunted even at the time of universal destruction, are the greatest.

93. That man, who treats the wicked with respect as if sows seed in the sky, draws a good picture in the wind, draws lines in water.

94. A monkey first licks the necklace placed round his neck by some ignorant person, then smells it and having compressed it, makes a high seat (out of it) for himself.

95. O bee, how dost thou abandon the lotus which is रागपूर्ण (full of love or of red colour) though thou art मलिन (black or deceitful), विकसितवदन (having cheerful face or blown) though thou art अनश्वजल्प talkative or constantly humming) and सत्रस (full of affection or full of honey) though thou art चपल (unsteady or hovering)?

96. What wonder is there if the face be blackened of the man who takes wealth for himself from a wealthy man, when this cloud though it absorbes water from the ocean for others becomes black on all sides?

97. O sandal tree, thou hast risen to greatness only by thy own good qualities (and not through the influence of thy father, class or company) since some particular mountain is thy progenitor, wood is thy class and serpents are thy companions.

98. O virtuous man, for what end art thou so eager to acquire a number of good qualities? If it be for raising thyself to dignity, listen to my salutary advice; those very objects which are attractive to the heart, because full of many beauties, serve as daily food to Kali who is very careful for nourishing his body. (If thou triest to make thyself great there is a great probability of thy becoming a victim to his cruelty).

99. O spring, having bees, producing sweet hum-ming in mango-trees full of tender and therefore red-dish foliage, without thee, ten quarters (even) with the blooming lotuses are filled with smoke to the cuckoo and winds burn its body like fires.

100. Rocks from high mountains are broken asun-der with great strength lying at the ends of the nails, mistaking them (rocks) for elephants, but fortune be-ing adverse, the lion did not obtain even a little quan-tity of flesh.

101. Having faintly heard the thunder, while in the lap of the mother, the young of a lion though half a night old, having contracted his limbs lies motionless, as if to pounce (mistaking the thunder for the voice of an elephant).

BHĀMINĪVILĀSA

NOTES

VILĀSA I

Prāstāvika (Anyokti)

1. Most of the verses of the first Vilāsa, are *anyoktis*; they have invariably two senses, one apparent and the other concealed. The former is, however, unreal, while the latter is the only meaning that the poet chiefly wants to convey to his reader's mind. The one is a mere external garb, while the other is the real body of the poet's idea. Technically speaking, these *anyokti* verses are so many instances of the *alānkāra* known as अप्रस्तुतप्रवर्णता, where the thing in hand (प्रस्तुत) is described by a reference to what is not in hand (अप्रस्तुत). Thus in this first stanza the incident that is प्रस्तुत is, that the poet has no opponent left. This is not said in so many plain words, but the poet takes recourse to the creation of the imagery of a lion being in want of a fit object for the exercise of his nails, a circumstance which, it is easy to see, is quite अप्रस्तुत. In similar case, therefore, that will follow, the student will find the concealed meaning stated in sanskrit commentary.

The compound दिग्नन्ते is understood in its literal sense by the commentators. And in keeping with this meaning of दिग्नन्ते they take लोकेऽस्मिन् to refer to the *whole* of this world, which is, no doubt, the literal meaning of the expression. But this will hardly be correct. For can it ever be true that a certain lion should have killed all the elephants in this world, those stationed

in the eight quarters only being left alive? It is equally untrue in the case of the poet that he should have vanquished all the *pandits* of the world. Besides, if in the अप्रस्तुतव्यवहार the elephants of the quarters are meant, what are we to understand as corresponding to them in the प्रस्तुतव्यवहार? There are no *pandits* similarly stationed in the quarters. If to obviate this difficulty it is said that in the case of the प्रस्तुतव्यवहार the expression दिगन्ते may be understood in its लाक्षणिक sense, viz. 'at a great distance,' it is not better, it may be asked, that the same लाक्षणिक sense should be resorted to even in the case of the अप्रस्तुतव्यवहार to remove other objections that are stated above? Lastly, if दिगन्ते were intended to refer to the eight quarters, the word would have been used in the plural as दिगन्तेः. But it is not so used. Hence too it appears that दिगन्ते and consequently लोकेऽस्मिन् also are to be taken in the figurative sense. For दिगन्त used in the sense of 'remote distance' the student should compare expressions like नानादिगन्तागता राजानः and शूयन्ते may be interpreted in two ways, 'it is heard that the elephants etc.' or 'the roaring of the elephants is heard etc.' The former, however, seems preferable. The व्यङ्ग्य (the suggested sense) of the first line is that the elephants have run away to the farthest regions through the fear of the lion. The करिण्यः are shown to be unfit owing to their belonging to the female sex.

The reading बनमृगाः is not good; the word बन is redundant, the whole scene described being that of forest. The reading पाटिन्य has been explained as पाटनं विद्वारणं, तस्यकर्म. This is not so suggestive as पाणिहत्यं which seems to be the original reading, being found in R. G. Similarly प्रकट्यति, not found in R. G., does not bring forth the force of expression which is done by प्रकट्यतु.

With this verse Cf. येन शर्ववपदे मदेभराङ्गणहसीम नद्वैरविलिप्तिम् । यावनोत्सवमवाच्य केसरी केषु दर्शयतु सोऽयं पाठ्यम् ॥ भावविलास, 194 K. M. II. p. 124. The metre of the verse is विष्वरिणी.

2. This verse indirectly reflects on the difficulty that a great man, who has passed his days in delight in a happy place, meets with when he is obliged to spend the remainder of his life in a wretched place and in the company of babblers. If we adopt the reading विकचसारशान्ति then there will be no word to express the sense of lotus. The explanation of महांद्रव as विकचं कचरहितं सारं तेन शालि शोभमानं has no sense. With this verse cf. आस्ते रोहत्कनकमले केलिपात्रे मृदान्या: खेलन्हेलोन्मदमधुकरी-मानसे यः । भेकोद्रेकप्रणायिनि बलद्वालजंचालजाले स स्थादुकः परिमितजले पल्लवे किं मरालः अन्योक्तिमुक्तालता 14, K. M. II. p. 63. The metre is पृथ्वी.

3. Although it is true that even the male Chakoras are equally anxious for the moonlight, still the females only are referred to here as they are more fitted to excite compassion. An explanation of such a sort is given by two of the commentators. Even elsewhere we find reference to female चकोर birds drinking moonlight cf. ज्योत्स्नापानमदालसेन वपुषा मत्ता चकोरांगना-विद्धशालमंजिका I. 11. The reading किंतु, in place of किंनु, does not bring forth the काञ्ज; hence it is rejected. But the reading in R. G. is चकोरवजे,, मौनं सुच्चतिः—in this expression मौन is explained to be the budded condition of a lotus. But another explanation also is possible. मौन originally means silence and that is possible in the case of a lotus when the bees are not humming over it, which takes place while the lotus is closed. Thus, then giving up silence, which is effected by the humming of the bees, may ultimately refer to the opening of the lotus. माने प्रस्थानुकामे:—the latter word is ex-

plained thus: प्रस्थातुं कामः यत्प. 'who has a desire to depart. But no desire can be had by मात् which is not a sentient object. And hence, like कृते पिपातिष्ठति 'the bank of a rive desires to fall down, i.e. is about to fall down,' the above phrase also means by लक्षणा the pride is about to depart. जगत्नाथ gives this verse as an illustration of the घनि (suggestion) of the व्यभिचारिभाव named अस्या which is defined as परोत्कर्षदर्शनादिजन्यः परनिन्दादिकारणीभूत वित्तवृत्तिवशया स्या. Here the poet feels अस्या towards the creator. It is created by seeing the creator's power to act as he chooses and it causes the poet to censure the impropriety of his action. Here the suggestion of प्रस्तुत राजकुमारादिवृत्तान्त does not exclude the अस्याघनि but both are simultaneously present. The metre is जार्दूलविकीर्णित.

It is not proper to paraphrase इत् present participle by विकसित showing the past time as some do स्यंदमाने मर्द लिङ्गतः indirectly hints at parasites who live on the affluence of rich people. The reading स्यंदमान् is evidently a scribe's mistake. कमपि cannot be supported by grammar. The reading वितन्वन् is as good as विवृत्त्वन्. The central idea of the verse is that a man should distinguish between self-seekers and self-less helpers. The metre is मालिनी.

5. कुट्ज, commonly known as कुडा, giving a bitter taste and having no honey, there is very little chance of the bee coming to it; and hence the word देवात्, तुन्दिल, from तुन्दि, the belly, originally means 'having a big belly'. With this verse cf. I. 25, which contains exactly the same idea in different garbs. The metre is a kind of Āryā called गीति.

6. The cuckoo wants a blossoming mango tree, which is indicated by मिलदलिमालः रसालः, and consequently समुद्धसति should not be taken to refer to the blossoming

of the tree. विरसान् means gloomy. वनान्तर stands for some obscure place. The metre is भार्या,

7. The words नीच, सरसहृष्ट, and गुण are खिड. The कृप is called गुणगदीता with reference to the rope, that, being fastened round the neck of a jar is thrown into it. The metre is गीति.

8. As opposed to the use of मलिन in मलिनीकरोपि चेतः the student should compare that of प्रसन्न in गंभीरायाः प्यसि सरितश्चेतसीव प्रसन्ने etc. Me. 40, and similar other places. The expression कमलिनि मलिनीकरोपि occurs also in कमलिनि मलिनीकरोपि कल्पान्मुखमिदमिन्दुमुदीक्ष्य लोककान्तम्, भावविलास 56, K. M. II. p. 118. The epithet परिणतमकरन्दमार्मिका : incidentally also indicates that the lotus plant is rich in the परिणतमकरन्द. Cf. with the last two lines मार्मिकः को मरन्दानामररेण मधुबत्तम्. r. g. The reading of चाऽ—अवता is explained by महादेव as पक्षिविशेषवैकरास्वादिता. Of course, अवलेहितां is evidently a mistake. But it is not a happy reading as licking by चक्ष does not only never take place, but can also not be regarded as insulting जयन्तु=सर्वोत्कृष्टाभवन्तु is also a good reading. The metre is पुणितापा.

9. Mr. Paranjpe indulges in hyper criticism in the following lines : “ दलत्, adjective of अरविन्द, seems to be improper here. If no adjective were used, nobody would have thought of asking the question whether the lotus was open or shut. But the adj. दलत् being used, the question naturally arises if the lotus was for ever open. And it will not do to answer this question by saying that it was open during the day time and that hence it is that the word दिनानि is used afterwards. For दिनानि refers to time in general and the poet's cause is in no way served by taking दिनानि to mean the days only. Besides it is well known that bees reside in a lotus even during the night time.” तेनेहा=तेन रुद्धा. तेन, 3rd pers.

sing. pass. voice of the Perfect of तन् to spread. Cf. नीरजान्यपि निषेद्य निर्भरं नीरसानि कुटजानि वांच्छासि । चक्षुलत्वमिह चञ्चरीक ते साहजं कथमिदै विमोक्षयसि ॥ भावविद्याल K. M. II. p. 116 The metre is आर्या.

10. कस्य गिराम् &c. ' who can describe it ? It is impossible to do so.' Cf. सकलवचनानामविषयः Mal. I. The two facts that the fragrant breeze of the sandal trees is the food of serpents and that the air evolved by their belching is poisonous are involved in the second line. The greatness of the sandal tree consists in doing good even to those that do an injury to it. Here the idea is अंगीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति. The word कस्य is explained by महादेव as standing for ' head ' or ब्रह्म also. The reading अस्ति is not supported by any other ms. nor does it improve the sense; The metre is गीति.

11. अच्युतराय gives the following explanation of the word पाटीरः—पटाः सन्ति यस्य स पटी तनुवायः । तद्वीरयीत । स्वगुणानन्यत्रपटादौ स यथा प्रेरयति तद्वत्स्वनिदसौरभ्यादिधर्मान्वदनद्वुमादौ प्रेरयतीतिपटीरोमलयाच्छः । तत्र भवः पाटीरः पटीयान्, although comparative of पट, has no comparative sense here. उरी, like उरी, is a particle implying consent and is generally used with the root कृ, meaning ' to accept ' to admit '. पिषतान् is from पिष of the 7th conjugation, while पिषताम् of the reading of G. is from the same root of the 1st conjugation. With the sense of this verse चेषादि Compares शृंष्टै शृंष्टै पुनरपि पुनश्चन्दनं चारुगन्धं, छिन्नं छिन्नं पुनरपि पुनः स्वादुचैवेतुं कांडम्, दग्धं दग्धं पुनरपि पुनः कांचनं कांतवर्णं, प्राणान्तेऽपि प्रकृतिविकृतिजीयते नोत्तमानाम् । शृंगार 84. The metre is गीति.

12. स्वमेव. You alone are competent to draw the required distinction : no other person is able to do so ; and hence एव विभस्मिन्, in all (this world). With the moral of these two verses compare उपकारिषु यः साधु साधु साधुत्वे तस्य को गुणः । अपकारिषु यः साधुः स साधुः सान्निरुच्चते ॥ Pt. iv Cf.

हंसः भेतो चकः भेतः को भेदो चकहंसयोः। नीरक्षीरविभागेन हंसो हंसो चकः।
For कुलवृत्तं, ct. रथवंश 111. 70, गणितवयसामिक्षाकृणाभिंदं हि कुलवृत्तम् ॥
(शेषादि). The metre is आर्या.

13. According to Mr. Paranjpe, the first objection to the reading भुजंगमपुंगवात् is that although the ablative in "पुंगवात्" indicates a comparison to be meant, still the comparative affix तर् is not added on to the adjective कृत्. But it may be said that in वजादपि कठोराणि मृदुनि कुसुमादपि । लोकोत्तराणां चेतांसि को हि विशानुमर्हति ॥ U. II Also no comparative adjective is used., although a comparision is meant. And the second objection is that of the metre. The following foot-note of the editor of the Rasagangādhara on भुजङ्गमपुङ्गवात् : आर्यापूर्वार्थं 'नेह भवति विषमे जः' इति नियमादत्र च विषमे सप्तमस्थाने जगणस्य सत्त्वाछान्दोभङ्गदूषितमेतदार्यापूर्वार्थं मिति ज्ञेयम् has already been quoted in the Commentary. The reading भुजङ्गपुङ्गवत् is, of course, wrong. We cannot adopt. The reading भुजङ्गपुङ्गवत् as it is given in only one ms. and is not supported by either जगन्नाथ's रसगङ्गाधर or नागेश's Commentary. It seems to be an improvement made by some later redactor. The metre is गीति.

14. This verse has the same import as अयि दद्दरविन्द etc. H. 4. The only difference, however, is that the former verse had the adjective निरपेक्षः—showing absence of self interest on the part of the wind has no counterpart in the present verse. The metre is प्रहर्षिणी.

15. गन्ता, future 3rd pers.sing. of गम् with पान्यसंततिः for its subject. This reading is better than "संहतिः". संततिः means a continuons stream, while संहतिः means collection. Travellers will not come in a Collection, but they are expected to come in a Stream. The birth of oceans is useless since they cannot quench the thirst of any person on account of their salt water. The metre is शार्दूलविकीर्णित.

16. The idea is that in adversity all forsake a man. मुकुल means a bud, which is more appropriate than कुसुम-flower. समाभ्यन्ते as good as समाध्यन्ति। अयन्तः is wrong. The metre is वसन्ततिलका.

18. With मा मौनमुपयासीः cf. मौनं मुच्चति किं च करवकुले. I. 3. supra. मौनम् and शिरसा are both श्लिष्ट words. वदान्यगुरुवः The foremost amongst charitable—cf. गतोवदान्यांतरमित्यर्थं मे मा भृत् परीवादनवावतारः—रघुवंश—V. 24. The metre is उद्गीति.

19. With the first line cf. कांतिर्लोचनवतिरद्भुतमयी मूर्तिमं-इत्सौररमं निष्पन्नोऽथ मुषाकरादपि मुषास्यन्दादपि लहादकः। सर्वोऽयं विरलो जंगत्यपि गुणामोऽभिरामो हहा पश्योत्तंसमुज्जंगसंगमज्ञापः श्रीखण्ड ते खण्डितः॥ अन्योक्तिमुक्तालता—72. असि for अपि gives no force. If we adopt तव for त्वदीय then the metre would be आर्या. It is a sort of rebuke administered to चन्दन, hence शेषादि is wrong when he understands from this verse—The good never forsake those whom once they call their own on any account.” K. M. II. 73 and I, 36, infra.

20. अपि would have grinded greater force if it had been used after देवतरुकुमुमे instead of after उप्पान्तरे. The reading मुरतह would violate the metre. अमर धन्योऽसि. These words are ironical. With this and 26 infra cf. येनामः कमलाविलासकमले किंजलकपानोत्सवो यो लीलां वितनोति नाभिनलिनोत्संगे तथा शार्ङ्गिणः। तस्य त्यात्कुसुमान्तरे मधुउडिः कुत्राप्यहो न स्थितिर्नं प्रीतिर्नं रस्तिर्नं केलिसमयो नो विस्मयो न स्मयः॥ अन्योक्तिमुक्तालता, 26 K. M. II 65 The metre is आर्या.

21. विन्ध्यभुवः विन्ध्याद्वतीत्यस्याः The holiness of the river is due to its having taken rise in the Vindhya. The rain water that flows into a river from the gutters of the streets is like receiving favours from low-born people. The metre is उपगीति.

22. बँडर is the Marathi बाबुळ or Hindi बबूर. The metre is आर्या.

25. The whole of this verse compares very closely with the fifth above, and the second line of it with विरसा वदान्यगुरवः सादरमेन वहन्ति मुरतरवः I. 18. supra. But अच्युतराय is thinks that कृष्ण in the former verse is an inanimate being, but कलभ animate being; hence there is no repetition. The metre is गीति.

26. With this compare I. 20 supra. The metre is आर्या.

27. For the explanation of the word परपुष्ट cf. प्रागन्तरिक्षगमनात्समपत्यजातमन्यैद्विजे: परभूताः स्वल्प पोषयान्ति. शाकुन्तल. अच्युतराय gives another sense of this verse—माकन्द=चतुर्वर्गं—प्रदसद्वरो । मधुपेन=कमसुमधुणा । परपुष्टः=परेण परमात्मना पुष्टाः पूर्णाः । ... शान्त एव रसः । गुरुविषयकरतिभावो वा । The metre is आर्या.

29. आरामाधिष्ठिति may also mean 'the master of the garden.' नीरसा, निर्गता: रसा: उद्कानि यस्याः सा. Mark the alliteration रसा नीरसा. The metre is शार्दूलविशीदित.

30. स्थेमन्=firmness, is an abstract noun derived from स्थिर by the addition of a Taddhita affix इमनिच्च, by पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा. (कौ. १७८४) लविमन्, गरिमन् etc. The epithet छठन्मुकाभारे shows that several elephants were killed before the entrance of the cave, with pearls from whose temples it was that the ground was strewn. Mark the alliteration in शिव शिव शिवानाम्. शिवा = a female jackal. The metre is शिखरिणी.

32. अच्युतराय explains चन्दनद्रुटम् thus : चन्दनं भूमेरन्तर्गते महापाषाणादौ वेणुनं तेन द्रुटमचलम्. वासो दुर्गमहीघरे. This is intended to show that there is no fear even of being felled down. Paranjpe remarks “ज्वाळा...भचन्. Those who have seen a wild fire will perceive that sometimes this is actually the case. For at times it does so happen that the flames either spread naturally or are purposely caused to spread all around a certain tract of land at first, and then the fire forms

a ring as it were, and consumes at leisure whatever is within it. This epithet, therefore, seems to be intended to preclude the possibility of escaping from one side or the other, as the fire is to spread on all sides." The metre is शार्दूलविकीर्णित.

33. Mr. Paranjpe indulges in hyper-criticism in the following lines. " I have preferred the reading धीमतरैः For with भीमतरैः—I am unable to understand the force of the comparative termination. Here it may be said that just as द्राघीयसः in the second line has reference to the short days of the winter, so also भीमतरैः may have reference to the comparatively less hot rays of the same season. And this is true, and I would have been satisfied with such a comparison of भीमतरैः rays with the *less hot rays of the winter understood*, if the comparison were not possible with *something expressed in the verse*. What is it then that is expressed in the verse? It is धीम. But again, it may be asked, how can a comparison be instituted between the summer and the rays? The answer is that धीम has two senses, one यौगिक (प्रस्ते रसानिति, and hence hot) and the other ऋद्ध (the summer). Thus both the senses being combined in the word, a comparison is quite possible between धीम and the rays with regard to their heat. Nor can there be any कथितपद्धोष in such places. Again, although it was admitted above for the sake of argument that the comparative in भीमतरैः may be possible with reference to the less hot rays of the winter, such a supposition also will not do. For a comparison wants some common property, which in the present case must be admitted to be nothing else but भीमत्व. But who has ever found the quality of भीमत्व in point of heat to be present in the rays of the winter sun? For all these reasons धीमतरैः is preferable." Why should the comparison be with

the rays of winter? It should be with the rays of Autumn when they are indeed unbearable. I, therefore, prefer भीष्मतरैः: Moreover we thus escape the combining of यांगिक and रुद्र senses. कृपा is used ironically. The metre is शादूलविकीर्ति. The reading अपि for यदि is not good. This word is already repeated twice in the first two feet. As regards the reading करकाभिषातनकृपा found in *Mss.* A. and F., it can be explained as करकाभिः अभिषातनं ताहनं तस्य कृपा. But as it neither improves the sense nor is found in other *Mss.* it is rejected.

34. 'जटाल originally means 'having matted hair,' and secondarily 'mixed together etc. like the matted hair;' and hence 'thick etc.' ज्वाल. The external barks, branches, leaves etc. of the trees are burned and not the whole trees, for in that case there would have been no necessity of the rain water for them. परिगणितलतानाम्. In the other application of the verse, लता is evidently to refer to the dependants, wife, children etc. The genitive in the first two lines is absolute and hence it expresses अनादर. Thus the meaning is that although rain water is much needed by the trees, still disregarding their need, water is poured by the cloud elsewhere.' The metre is मालिनी.

35. 'The Ānandāśrama commentary says thus on this verse: अस्योपकृतय एव गर्जितत्वम्। न तु व्यर्थम् न वा भयाशुपदवकरमिति भावः' The metre is वसन्ततिलका. Cf.—आपशार्तिप्रशमनफलाः संपदो श्रुतमानाम्—Me. 53. The word जीवन means life as well as water.

36. अच्युतराय gives an interesting note on श्रीखंड—श्रीः स्वाण्डेषु यस्य तत्संबुद्धा। चन्दनस्य हि यादृशी काटखण्डशावच्छेदेन सारभ्यशोभोपलभ्यते न ताहन्द्रुमादिशशावच्छेदेन इति सुप्रसिद्धमेव। अतो युक्तिवोक्त व्युत्पत्तिः।

37. The four possible causes of the cloud removing the heat of the world are denied in the first line and

the effect of it is that the goodness of the cloud is the more prominently set off. ताप and उत्त are लिङ् words. Cf. कस्माद्दुरसौ धुनोति जगतीं पीयूषगर्भेः करैः कस्माद्वा जलधारयैव धरणि धाराधरः सिद्धति । भामं भाममयं च नन्दयति वा कस्मात्रिलोकीं रविः साधूनां हि परोपकारकरणे नोपद्येष्वं मनः ॥ भावविलास, 26, k. MII. p. 115 and अपेक्षन्ते न च स्नेहं न पात्रं न दशान्तरम् । सदा लोकहिते युक्ता इत्यापां इवोत्तमाः॥ Subhāśitāvalī 224. The metre is अद्वृष्ट. The alaṅkāra is विभावना, where an effect takes place inspite of a cause, or where a cause is denied. The reading नापेक्ष्यं is grammatically untenable here. Cf.—

कि चंद्रमाः प्रत्युपकारलिप्सया करोति गोभिः कुसुमावबोधनम् ।

स्वभाव एवोऽन्तर्बेतसां सतां परोपकारव्यसनं हि जीवितम् ॥

38. ‘The lucid lake that is meant is evidently the Mānasa.’ हरिहस्ते निवसनम्. The reading of F., given in the foot-note for समुत्पत्तिः...निवसनम्, is the first line of a verse from the Gangālahari and most probably seems to have been borrowed from there. It has no connection here and cannot be justified. The complete verse in the Gangālahari is समुत्पत्तिं पद्मारणपद्मामलनखाभिवासः कंदर्प-ग्रीतिभट्टानुभवने । अथायं व्यासंगः पतितजननिस्तारणाविवेन कस्मादुत्कर्षतव जननि जागर्त जगतः ॥ This occurs also in R. G. p. 491. The reading निवसति: is as good as निवसनम्. The reading विलासः for निवासः will mean ‘the sport’. By adopting it we shall have to resort to लक्षण—विलासः विलासस्थानम् ।

39. ‘Mark how the order is preserved throughout the verse is using आवगणैः, नीरचरैः, आविवेकम्, and निन्दानि before मणयः, नारायणः, उत्रते: परं प्रौढिम्, and स्तवानि.’ The regarding वालाकविम्बोपमा: has this fault that it omits तीरे which is very important.

40. ‘अन्युतराय explains अन्नायितेन by अन्नवन्मेषवदाचरितेन ।’ महत्वनीलत्वादिनाभ्यसामयं चोद्यम्. ‘There is a taunt intended, I think, in this expression, otherwise it was not so very necessary to compare the ocean with a cloud, especially

when the latter was not the usual उपमान. The body of the ocean is like that of the cloud but still the water of the one is not sweet like that of the other; and hence the taunt lies in implying that an external and unessential imitation is of no use.' कि खदु रत्नायितेन repeats the idea of the first foot.

41. 'अपि with च added on to it loses all its sense of opposition and simply means 'moreover,' with meaning, however, will not do here. And if अपि is taken separately and construed with संपत्ती, च becomes redundant. इत्यां संपत्ती is opposed to कृशीभूतः, अधुना (i. e. winter etc.) to निशाधे; and आर्तानाम् to चंद्राशो किरति परितोऽगार-निकरान् केषाम्. The possibility of the lake quenching the thirst afterwards is to be shown to be very little. How this is, is clearly seen in the first two cases. Now with regard to the last, the number of thirsty persons is increased immeasurably by the hot rays of the sun and hence too there is very little possibility. This would have gained force if the order were यथासंख्य. And therefore it is preferable to suppose that only इत्यां संपत्ती is opposed to कृशीभूतः and that the rest are subordinate to these two.' The reading परिहरसि omits यदि, hence it is not good. As regards चण्डाशोः, it is ungrammatical, since किरति is in locative.

42. The reading अपि मुक्तानि repeats अपि unnecessarily.

43. अद्युतराय observes thus on तरंगभंगान्: यथपि 'भगस्त-रंग ऊर्मिवा वियां वीचिः' इत्यमराङ्गपदं द्विरुक्तमिवाभीत तथापि 'यः सर्वजः सर्ववित्' इत्यादिवत्सामान्यविशेषभावं परिकल्प्य व्यवस्थापनीयम्। यद्वा अस्या इति पटी तरंगेत्यनेन संबन्ध्य भंगपदेन व्यसा एव यात्रा:। पुरःपदे त्वर्मासिद्धेवेति न देषः। There is another interpretation also—

अस्याः गङ्गायाः तरङ्गेषु स्वस्याः भङ्गान् तरङ्गान्.

The reading तरङ्गलीलां does away with the fault of repetition, but it is found in only one *Ms.*

44. पौलोमी = पुलोमजा, daughter of the demon पुलोमन् who was killed by Indra. His daughter was subsequently married by Indra.

47. Cf. अद्रिदोष्यां निवस द्विवसं जातलीलानुपंगेरगैर्मा स्म समयतर-
लितैरंग सारंग रंगः । इपंद्वारं द्विरदकदनोदध्यपाणियेदये प्रत्यासनो वनविहरण-
कीहया कुञ्जरारीः ॥ अन्योक्तिमुक्तालता 12 K. M. II p. 63 and लीनः
क्षमाधरकन्दरासु रचयन्कापि स्थितिं भंगुररंगैरंग कुरंग रंगासि कर्थकारं विकाराकुलः
प्राप्तः पश्य विचेतुमुद्राटसटाशोपः सक्रोपः स्वयं गर्जत्कुञ्जरपुञ्जभंजनपदुः पञ्चाननः
काननम् ॥ *ibid.* 34 K. M. II p. 66. The reading "निर्मालिताक्षं" will make the word an adjective of कुण्णसार in the vocative case. But "निर्मालिताक्षं" would become an adverb and agree with खेलसि. शोभमिमां is unjustifiable, for शोभा cannot stand for सीमा.

48. करिणामरिणा is a देतुर्गर्भविशेषण. Cf.—सिंहो जंहुकम्कमा-
गतमपि त्यक्त्वा निहंति द्विपं । सर्वे कुच्छ्रगतोऽपि वांछति जनः सत्त्वानुरूपं कलम् ।

49. The reading विष्वत् is not good, as it means attached. विस्वलत् gives the proper sense. Pearls must fall upon the earth in order to decorate it.

50. जटिलायाम्, crowded with creepers etc. The adjective simply describes the usual characteristic of the forest. But it may also help the general meaning of the verse by suggesting that it will be impossible for the elephant to escape through the forest owing to the creepers being entangled together etc. in case the lion happens to attack him.' Cf. with it भिक्षा महागिरिशिला:
करजापनायदुरामशार्यनिकरैः करटिप्रमेण. I, 100, *infra*.

51. The females will be left alive only because it is not proper to kill them; while the males are sure to be killed without exception.

52. Mr. Paranjpe observes. "There seems to be no special propriety in the word कृती. Nay, to a certain

extent the word even goes against the general sense of the verse. For, if the gardener was कृती, how was it that instead of planting the Bakula tree, that was to fill the whole world with its fragrance, in a prominent place, he planted it only in a certain corner of the garden, his कृतित्व, therefore seems to lie only in introducing the plant into the garden." But the word अपि ought to be construed after कृती. कृती अपि will then mean, although clever. By doing this Mr. Paranjape's criticism falls to the ground. With this verse cf. I, 31 supra. निसर्गात् means 'through nature', the sense adopted here is 'as usual', 'as was his wont'. The reading कुसुमततिसौरभ्यभरितं will mean कुसुमानां ततिः सम्भः तत्सौरभ्यपूर्णम्.

53. The mention of even the elephants of the quarters fearing the churning of the ocean tends to show the great intensity of the noise of the waves and hence also reflects on the hugeness of the Rāghava fish. On the propriety of the word किया in °कवलीकारकियाकोविदः अच्युतराय observes : कियाकोविदो व्यापारेण कुशलः न तु ज्ञानमात्र-निषुण इत्यर्थः । एवं च कवलीकारकोविद इत्येतावतैव साध्यक्ये कियापदानर्थक्यं परास्तम् । कालिकलहत्यकार्णवः does not, like other epithets, show the greatness of the Rāghava, but the cause why the fish is in want of a lake. Mr. शेषादि observes in his notes—" कालकलहत्यकार्णवः gives better sense. This reading again is possible of two interpretations—(1) कालेन कालवशात् केनचिकारणेन यः कलः सागरेण सहेति भावः । disagreement with the sea on some account. (2) कालेनांतकेन सहयः कलहस्तेन मरणाते इति भावः । In his struggle with the God of death, i. e., after death. Of these second appears more natural.

54. 'Mr. Vaidya explains तुपाराद्दितः by हिमपीडाभिः. If this be not a mistake in printing, he must have taken

आर्द्धत् as an abstract noun, equivalent in meaning to अर्द्धक just as गत् in गतं गजेत् etc. Mäl. ix. means गमन्. But it is decidedly far better and simpler to take आर्द्धते: as a p. p. participial adjective qualifying जनैः: understood, since अर्द्धनैः: i. e. पीडाभिः:, cannot be well construed with छिन्नम्. योष्मज and भीष्म may go either with भावु or with किरणैः: भस्मीकृतम् should not be supposed to mean 'burned to ashes. For the rays by themselves cannot do that, and again if the rest of the forest is actually burnt to ashes, how is any one to think it possible that the Lavanga creeper alone should remain untouched by the flames? Nor should the कोणगतत्व of the creeper be brought forward as the cause of escape from the general conflagration. For such a case does not seem to be possible. And besides कोणगता is intended to show the secluded character of the creeper (and of a person in the अप्रकृत-व्यवहार) and seems to be used purposely to give effect to the *universal* diffusion of the fragrance. And even if it be supposed that the creeper is saved on account of its being situated in a corner, is it likely that a दावापि should arise when there is only one creeper left, the rest of the forest being according to the supposition, already burnt to ashes? But when भस्मीकृतम् means 'rendered sapless like the ashes, no inconsistencies of the above sort occur. For it is but in conformity with the very law of nature that the Lavanga creeper should be in its full bloom while other trees grow dry in summer and thus when all the trees are dry, they are invitingly favourable for a wild fire which burns even the said creeper along with other trees. For these reasons भस्मीकृतम् must be understood in the लाइणिक sense, (to quote the words of अच्युतराय) नीरसतापादनेन भस्मतां नीतमिव.' Mr. Paranjape's reading is मत्तमतङ्गतैः: कियदपि for मत्तगजैः कियत्कियदपि. The latter has this advan-

tage that one कियत् goes with the first clause and the second कियत् goes with the second clause. आपोदयन्ती is decidedly superior to आनन्दयन्ती, for लब्धकृता spreads fragrance first and then ultimately it pleases the people residing in the quarters.

55. 'With the second line cf. अस्मद्दुष्पानां फलमिव च तदुपमनश्च. S. II, आर्विर्भूय स्थित इव जगत्पुण्यनिर्माणराशि: U. VI; and एवां परिणता सेर्वं तपस्येति मतं मम. Appendix, p. 6; I. 24. सत्यम् is equivalent to इत्येतत्सत्यमस्ति. सहस्रैः may also mean 'by persons having a heart, i. e. a kind heart,' 'by kind persons.' The kind persons make their prayers because they are moved to think that even such a forest may, one day fall a prey to the flames of fire. These feel for the person while the appreciators for the qualities of the person. The root अर्ष with प्र belonging to the class of दुह्, याङ्, etc. governs two objects, one of which, viz. विधि, appears in the nominative case, while the other, viz. इत्यम् standing for the fourth line, is in the accusative case owing to the voice being passive.'

56. Mr. Paranjape rightly observes. Mr. Vaidya says that मतो निवृते means मद्विषयचित्तवृत्तिमुक्तोऽनि, and he must have been led to ascribe this meaning to मतो निवृते probably by the expression स्वस्वव्याघ्रतिमप्रमाणसत्या. For evidently when the men's attention is fixed on their own work they are naturally inattentive about the action of the parrot. Now although the inattention of the persons may be regarded as sufficient for the parrot to escape, still their absence cannot be denied to be more favourable for the same purpose. Nor can it be denied that to get at Mr. Vaidya's meaning of the men's, inattention a लक्षणा must be resorted to with regard to निवृते, whereas the word, taken literally, may supply us with their inattention as well as their ab-

sence, for the latter does imply and necessitate the former. The case, therefore, stands thus : on the one hand the literal meaning gives more favourable circumstances for the escape of the parrot, while on the other hand the fault of a लक्षण only serves to lessen the chance of the escape ; and I leave it to the readers to choose what is better." With this verse cf. रात्रिंगमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं भास्वानुदेश्यति इसिस्यति चकवालम् । इत्यं चिचिन्तयति कोशगते द्विरेके हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥ The different readings in place of "कोटिविपाटिताररप्त्ये do not offer any improvement. 'विपाटितारलक्ष्मुटः' of नि, is explained by अच्छुतराय—“विपाटितो विद्वारित आरलक्ष्मुट आराख्यलोहशलाकाविशिष्टकाङ्गविशेषो येन स तथेत्यर्थः । अत्र 'विद्वारिताररप्त्यः' इति पाठः प्रामाणिकः ।” The alaṅkarā, according to Jagannātha, is विषादन. Its province is अभीष्टार्थलाभार्थं कारणप्रयोगो यत्र न कृतः केवलमिच्छैव कृता जातश्च विहार्यलाभः ।

57. 'This verse is directed against the foolish endeavours of wanton youths to corrupt the chastity of a wife of another, an affair wherein even great persons have utterly failed to accomplish their object. अितनगः. The commentator of G. says with regard to this, आश्रितकूलद्रुमाः सन्त इत्यर्थः । एतेन विवक्षितशुवक्तुकपूवतिविशेषनिरीक्षणे सभास्तम्भादिना निभृतत्वं ध्वन्यते । Now आश्रितकूलद्रुमाः must either mean that the deer were, like a youth stealthily looking at his beloved, standing behind the trees on the bank or sitting on their branches. In the first case their situation will warrant no person to put them the question अवसिताः संगाहितुं वा कथम्. And in the second case it is not likely that the deer should climb a tree. For these objections नग should be understood, as it is done by all other commentators, to mean a mountain. And then अितनगः, meaning, 'residents of the mountains,' suggests that the deer are unaccustomed to swim in overflooded rivers and that consequently it would be a mere hazard

for them to throw themselves into the river out of wantonness. In the अप्रस्तुतव्यवहार, the word may show the want of experience in a youth.' In the reading यदूपाहे च or यदूपाहेण, we can explain—यस्याः अम्बुधिकामिन्याः (नथाः) याहेण यदूपेनै (grasp or grip). यावेण has no sense. सरभस् means quickly.

58. 'The पोत is here the young one of a lion, and this verse is addressed to him by his mother. The पश्यत्व of the glances is due to the same suspicion about the presence of the elephants. त्र्याणाम्...परिदृश् may be compared with विभातिवारणसमर्पितजीवनोऽयम् I. 35. supra. But no special propriety is seen in the former as it is in the latter.'

59. 'These are the words of a lioness. cf. उन्मदवारण-वद्या with मददन्तावलयिया, करटिष्ठमेण etc., occurring elsewhere. मध्येजडरम् is an अव्ययीभाव compound, meaning जडरस्य मध्ये. Cf. मध्येरव्यम् II. 40, infra. For the formation of the compound vide Sk. II. I. 18.'

60. 'A lion is an enemy to the skill in scratching the temples in the sense that he puts an end to it, as it is no longer required, the very temples that are to be scratched being torn to pieces. कथ्यताम् may figuratively also mean 'should be shown, exhibited etc.' Cf. I. 50 supra.' The sense of this verse is similar to that of I. 49.

61. With the first two lines cf. those of I. 38 supra, and of I. 64 infra. The lotus is called the essence of poets' words because they often use it as an उपमान- and it is called the essence of Cupid because with it men's minds are infallibly turned towards love and because it is one of the Sorrows of Cupid. Cf. आअम्भारि अपण्डुर वसन्तमासस्त जीअसव्यस्त । दिशेसि चूकोरम् etc. s. vi.

62. करिणायक, the varient of C., is not sanctioned by the rules of grammer, although it is favourable to the *yamaka*.

63. Cf. न भवति पुनरुक्तं भाषितं सज्जनानाम् ।

64. With this cf. I. 38 supra. गुणः...सर्वोऽपि लोकोत्तरः—Here we shall have to take the word गुणः in collective sense. Plural is better. अर्थिप्रकरार्थतर्पणविधौ will mean अर्थिप्रकरस्य याचकसमूहस्य अर्थः प्रयोजनं तस्य तर्पणविधौ तत्पुरणविधावित्यर्थः ।

65. 'The commentator of A. विमलक्षेत्रेषु काश्यादिषु. If this is to be trusted, and their is nothing that goes against the supposition, we may glean from this verse some hints as to the estimate that Jagannātha formed about some of the persons in palaces and holy places with whom he must have necessarily come in contact in Delhi and Benares. And although the poet, while refuting the five kinds of प्रतीप of the ancient school, says that the comparison in this verse results in showing that the hunter need not be grieved, still the fact about the existence of villains in palaces and holy places is not at all affected thereby; and hence it cannot be denied that satirical stroke is herein aimed at some of the contemporaries of the poet. And the truth of this remark will be more vividly felt when one sees the unusual character of the reference to the holy places, although the villain's connection with a palace is very commonly alluded to in त्रृपाङ्गुणगतः खलः, पिशुनजनं खलु विभाति शितीन्द्राः, and other passages.

66. The earth was given by Paras'urāma to the sage कश्यप or काश्यप, from whom it has since received the additional name of काश्यपी, 'belonging to कश्यप or काश्यप'. cf. एषः स्वर्णमहीवरां शितीमिमां स्वर्णैकशृङ्खलं यथा गामेकां प्रतिपाद्य काश्यपमुनौ न स्वात्मने श्वाषते etc. P. R. IV. The redundant च of this

verse may be compared with the same in 1. 41 supra. The reading नन्दितया of R. G. is better.

67. अन्या here means 'unusual,' 'extraordinary.' आर्तहृषा is the reading of the majority of my MSS. and the same is also found in R. G. Besides the हृषत्व of the आकृति is not so very needful to an आद्य (which is the reading of Mr. Vaidya) as it is to an आर्त; for the former generally deals with the mind of a person, whereas the latter with his external form. गिरां द्वीयः is 'far from words,' 'that cannot be described by words.' The variant for this in R. G. is चरित्रमन्यत्.

68. महानाशयो येषां तेषां चक्रवर्ती = महाशयचक्रवर्ती. The commentator of G. explains अकृतपूर्वम् thus : पूर्वं कृतः प्राकेनचिद्दृष्टिं इति कृतपूर्वस्तादशो न भवतीस्यकृतपूर्वस्तं विचित्रमिति यावत्. Cf.—

मज्जंतोऽपि विपत्पयोधिगहने निःशंकर्धयं द्वृताः

कुर्वन्त्येवं परोपकारमनिशं संतो यथाशक्ति वै ।

राहोरुपकरालवक्त्रकुहरपासाभिमूलोऽप्यलं

चंद्रः किं न जनं करोति सुखिनं ग्रासावशेषैः करैः ॥

69. अच्युतराय takes गौरव as referring to the number of the qualities. Nāgeśabhatta in his commentary on this verse in R. G. says लोकंपूर्णैर्लोकपूरकैः. But लोकतर्पकैः (gratifying the world) well corresponds with विभासिराम of the first line, a circumstance which is required to bring out clearly the वस्तुप्रातिवस्तुभाव between the two statements. The reading of R. G. is कालागुरोः क्षटिनतापि.

70. Mr. Paranjpe rightly observes. In R. G. this is given as an instance of the *alankāra* called अर्थापति, where, however, the first line reads as शारदापुरधियामस्माह-शानां पुरः. The inference that can be drawn from this may be thus given in the words of Mr. Vaidya: अयं लोकः कविनात्मानमुदित्य रचित इति भाति. Although this reading has an interest of its own since it supplies us with some feature in the personal history of the poet, still from the

standpoint of poetical merit the reading in the text certainly preferable. The student should carefully notice the contrast between लीलाभृष्टित् and मुषः, शारदा and विषा, उर् and सभ, and महासंपद्धर् and विनिर्गत्कण, and he will then come to realize what a great difference is implied as lying between the two parties. For the relations between serpents and birds cf. the last line of I. 56 supra. The word शालाबृक् should, I think, be explained thus. In point of ferocity etc. the dog is no doubt a बृक् (wolf), but with this difference that his ferocity is not to be exhibited in a forest (where there are formidable animals) but in a शाळा (apartment). Thus it originally must have, like ग्रामसिंह and अरथपण्डित, been a term implying an evident irony."

71. अच्युतराय says पहचान्नराभिर्न तु तादगर्थाभिः.

72. The *alankāra* is मालाप्रतिवस्तूपमा.

73. Cf. पदाकरं दिनकरो विकल्पीकरोति चन्द्रो विकाशयति कैरव-
चकवालम्। नाभ्यधितो जलधरोऽपि जलं ददाति सन्तः स्वयं पराहितेषु कृता-
भियोगः॥ Bh. I. The *alankāra* is दृष्टान्त.

74. 'This verse occurs in R. G. as an instance of a kind of समासोक्ति where a शास्त्रीयव्यवहार is superimposed upon a लौकिक one. What the latter is will be seen from the translation given before; but for the former some explanation is necessary. Jaganātha's own comment concerning this point is as follows:—अत्र समर्थस्वगतमहा-
भाष्यार्थस्य (शास्त्रीयव्यवहारस्थारोपेण समासोक्ति:)। तत्र हि 'अथ ये वृत्तिं
वर्तयन्ति किं त आहूः' इत्यादिना जहत्स्वार्थां वृत्तिरजहत्स्वार्थां वृत्तिरिति पश्चद्वयं
निरुपितम्। तत्रैवोपसर्जनार्थमेदैकत्वसंस्थापि ध्वनिता। प्रकटीकृता च हरिणा
'यर्थापाधिरसाः सर्वे मधुम्याहितशक्तयः। अविभागेन वर्तन्ते तां संख्यां तादृशीं
विदुः' इति। सामर्थ्यमप्येकार्थाभावबोधकतारूपं तत्रैवोक्तम्। The शास्त्रीय-
व्यवहार that is superimposed here is taken from the comments of Patanjali in his Mahābhāshya on समर्थः :
पश्चविधिः P. II. 1., of which four items are alluded to

in the present verse. (a) Each simple word has got its own sense; as, for instance, राजा means 'a king,' and पुरुषः 'a man.' But when राजा and पुरुषः are compounded together, and thus give rise to the compound word, राजपुरुषः, the sense of this compound word is neither 'a king', nor 'a man.' For on hearing a sentence like राजपुरुषमानय, neither a king is brought, nor any ordinary man; but a man who is in the service of a king is brought. From this it follows that the meaning of the compound is राजसंबन्धितविशेषः पुरुषः. Now from these instances it can be seen that the तत्पुरुष compound, or rather the members of it, viz. राजा and पुरुषः, give up their own sense when they, being compounded together, acquire a new one. (b) गुणभूत means here 'a subordinate word, 'a विशेषण.' For instance, राजन् is गुणभूत in the case of राजपुरुष. Now the compound राजपुरुष does not by itself convey any definite notion as to whether the गुणभूत word, राजन् denotes the singular, dual, or plural; for at the time of the dissolution of the compound the word राजन् may be equivalent to राहः, राहोः, or राहाम् according to the विवक्षा. Hence the word राजन् is in such cases supposed to denote the number generally and not particularly. The technical name assigned to such a number is अभेदिकल्पसंख्या. (c) Words have got their own accents, but when they join together to form a compound, the rule is that the last vowel of the compound word becomes उदात्. Vide Sk. vi. 1. 223. (d) Lastly a compound word is formed out of those words only which have an interdependence, (vide Sk. II. 1. 1). Thus for instance वृक्भीतः, राजपुरुषः, अक्षशीणः etc. are formed by P. II. 1. 37, II. 2. 8, II. 1. 40 etc. only because the words वृक्ष, राजन्, अक्ष etc. can be construed with भीतः पुरुषः शीणः etc. But no formation of a compound is possible in cases like गच्छत्वमाद्वकेभ्यो भर्य देवदत्तस्य यशदत्तात्, भार्या राहः पुरुषो देवदत्तस्य, कुशलो

देवदत्तोऽक्षेषु शांषः पिचति पानागारे etc., since दृक्केभ्यः is not intended to be construed with भयस् in the first case, रक्षः with बुरुम् in the second, and अक्षेषु with शांषः in the third.' The readings given in the foot notes cannot be accepted as they cannot give the लिङ्गार्थ required by the verse.

75. This is given in R. G. as a instance of प्रतिवस्तु-पमा by वैथर्यम्.

76. The reading in R. G. is निखिलरसायनराजा. With regard to the महितत्व of garlic अच्युतराय says नष्टपूर्स्त्वापादकत्व-तथात्वं बोध्यम्. The alankāra is उदाहरण and the metre आर्या. For opposite sense—Cf. एको हि दोषो गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरणेभिवाङ्गः। But for similar idea—Cf. काव्यादर्श—

तदल्पमपि नोपेक्ष्यं काव्ये दुष्टं कथंचन ।

स्याद्वपुः सुन्दरमपि शिव्रेणीकेन दुर्भगम् ॥

77. Cf. I. 68 supra.

78. The reading in R.G. is अहो सेयं सीता शीव शीव परीता श्रुतिचलत्करोटीकोटीभिर्वसति खलु रक्षोऽप्यवतिभिः. The compound श्रुति-चलत् etc., means—श्रुतिषु कर्णेषु चलन्त्यः या करोट्यः कपालानि तत्कोट्यः यासां ताभिः—रक्षोऽप्यवतिभिः परीता वसति ।

79. For the Cupid's boast about his prowess the student should compare verses 3—11 of Ku. III. कारम् is a णमुख् from the root कृ and its repetition shows frequency. Cf. अस्त्रजलघे: पायं पायं पर्यांसि पर्योनिघे:.. P. R. I. भसित=ashes; from the root भस्. With the whole verse cf. अतिमात्रबलेषु चार्पेण विश्वानः कुमतिविनश्यति । त्रिपुरद्विषि वीरतां वहन्नवलिसः कुमुमायुषो यथा ॥ R. G. p. 213. The reading of R. G. should be constructed as—साक्षात् भगवति शङ्करे शरं संमुख-पितुं शीर्णाणां पुरः बुलकितकपोडं यथा स्यातथा भुजप्रौढिं प्रथयतः विस्तारयतः स्वर्वालानयनसुममालार्चितं स्मरस्य वपुः etc.

80. The alankāra is सम—where things come into contact with similar things. There is no difference between विपादितानि and विपाठनानि.

82. For the story of the Maināka cf. वरं पक्षच्छेदः समदमधवन्मुक्तकुलिशप्रहारैरुच्छब्दहलद्वनोद्गारयुतमिः । तुपारादेः सूनोरहह पितरि क्लेशविवशे न चासौ संपातः पयसि पयसां पत्युक्तचितः ॥ Bh. I. 36. The alankāra अवज्ञा is just the opposite of उज्ज्ञास. अवज्ञा occurs when a certain thing does not succeed in producing good or bad effect upon another thing. For instance, here, water does not succeed in producing मार्दव in मैनाक.

83. Cf. आत्मनो मुखदोषेण बध्यन्ते शुक्लसारिकाः । बकास्तत्र न बध्यन्ते etc. Pt. IV, नात्यन्तसरलैभाव्यं गत्वा पक्ष्य वनस्थलीम् । छिणन्ते सरलास्तत्र कुञ्जास्तिवृत्तिं पादपाः ॥ Chan., and अखिलेषु विहगेषु हेत स्वच्छन्दचारिषु ॥ शुक पैजरवन्धस्ते मधुराणां गिरां कलम् ॥ Kuval.

84. 'According to the poet's own remark the praise of the trees results in the censure of the wordly persons.' परेतपर्णाः = परेषां उपतपर्णाः सुखप्रदाः सन्तः.. But the difficulty will be in explaining चिन्ता. Shall we take it to mean 'cares and anxieties of the world'?

85. 'शन्य, गुण, विवर and मुद्रयन् are all of them छिट्ठ words and it is through them that a resemblance becomes possible between a good man and a spider; and hence the alankāra is छिट्ठोपका. The strange use of अपि च in the sense of अपि only has been so frequent that it seems to me to be a sort of peculiarity in the style of the poet rather than an oversight.' The reading of चा० gives absolutely no sense.

86. 'The words रक्षण and शमन do not give a consistent sense, if understood literally; and hence by the विरोधितक्षणा they are to be taken to mean भक्षण and चमन respectively.'

87. समीरितं = अभिष्वितं. The reading खराः for खलाः is not happy, unless we understand by it the washerman's donkey and then according to the maxim 'रत्योरमेदः' equate it to खलाः in the order to explain the छेष.

88. 'A villain is to the spreading of the fame (of a man) what garlic is to the spreading of the fragrance, i. e. as no fragrance can spread out owing to the presence of garlic, by the bad smell of which it is over-powered, so no man can hope to become famous while he is in the company of a villain. कारुण्यकुम्भाकाशः. A villain stands in the same relation to mercy as the vacuum (a tree standing on the surface of the earth being required for it), so no mercy can be developed in the company of a villain. This last रूपक must have probably been suggested to the poet by the usual phrase खपुष्य. cf. 86th verse.'

89. Cf.—छायामन्यस्य कुर्वन्ति तिष्ठन्ति स्वयमातपे । फलान्यपि परार्थाय बृक्षाः सत्युल्लभा इव ॥

90. With this compare: व्याठं बालमृणालतन्तुभिरसौ रोदुं
समुज्जुम्भते लेन्तुं वज्रमणिविशीष्टकुसुमप्रान्तेन संनिधते । माधुर्यं मधुचिन्दुना
रचयितुं धाराम्बुधेरीहते नेन्तुं वाङ्गति यः खलान्पति सतां सुक्तेः सुधास्यन्दिभिः ॥
Bh. I. 6 and also I. 4 and 5 of the same.

91. Cf. this verse with I. 34 supra.

92. Compare with this the somewhat similar
verse, उदन्वच्छता भूः स च निधिरपां योजनशतं सदा पान्थः पृष्ठा गगन-
परिणामं कलयति । इति प्रायो भावाः स्फुरद्वयिमुद्रामुकुलिताः सतां प्रक्षोन्मेषः
पुनरयमसीमा विजयते ॥ Bh. I. and युगान्ते चलते मेरुः कल्पान्ते सप्त
सागराः । साधवः प्रतिपत्तार्थात्र चलन्ति कदाचन ॥ Chān.

93. 'The reading of निः is वासं कुरुते, which its commentator explains by वासति कुरुते, i. e. builds a house. The same commentator adds afterwards व्योमनि शम्बामिति पाते
शम्बां क्षेत्रभक्तिम् । कृषिविभागमिति यावत् । The word शम्बा is not,
however, found in a dictionary and I fear शम्बां कुरुते may perhaps be a misreading for शम्बाकुरुते, which is authorised by P. V. 4. 58, and Sk. explains it as अहुलोमं कृष्टं क्षेत्रं पुनः
प्रतिलोमं कर्षति शम्बाकरोति,' With this verse cf. I. 90 supra.

94. अङ्गेत्. The giver of the necklace is called, अङ्ग, since he does not use prudence in his gift. R. G. उच्चतमासनं for उच्चतमासनं. उच्चतं आनन्दं—the monkey raises his face in contempt for the necklace.

95. 'What is meant to be said is that is improper for the bee to abandon the lotus plant, and to clearly bring out the impropriety, certain epithets are employed to praise the plant and deprecate the bee. But redness is no virtue in the plant anymore than blackness is a vice in bee. But the adjectives are लिङ्ग and consequently suggest another meaning to the effect that it is improper for a lover to repudiate his beloved etc. Now that we may have a consistent sense in the case of the lotus plant and the bee, it is necessary that the literal meaning should be identified with the suggested one, given above (R. G.)'

96. Cf. नीचतामवल्लंब्य जनःको याचनाद्वचिनोति फलानि । हृत वामनपदं प्रतिपेदे भिष्णुतामुपगतो जगदीशः ॥

97. 'स्थाणुविशेषः, the variant of निं for सानविशेषः, although not adopted in the text on account of its being found in one copy only, deserves consideration. The poet's aim in the first line is to beideprecate in all the possible ways the environments of the sandal tree in order to highten the potency of its good qualities, and with this view स्थाणु, a stone, is certainly better than सानु. For there is no special propriety in the use of the latter. Besides the addition of विशेष is more appropriate in the case of स्थाणु. For if a question be raised as to how a stone can be called a generator of the sandal tree inasmuch as it grows on the Malaya mountain and not on a stone, to meet this, विशेष is added on to स्थाणु whereby it is indicated that the mountain too is after all a stone, only of a particular shape, very high

and extensive. With this verse cf. लोकोत्तरं चरितमर्पयति प्रतिष्ठां पुसां कुलं न हि निमित्तमुदारतायाः । वातापितापनमुनेः कलशात्प्रमूति-र्णांश्चायितं उनरमुदसमुदपानम् ॥ and अतिरिच्यते सुजन्मा कथिज्ञनकान्तिजेन चरितेन । कुम्भः परिमितमम्भः पितृति पुनः कुम्भसंभवोऽम्भोधिम् ॥

98. तेस्तंगुणैः = अनिर्वचनीयैः गुणैः । कलेवरजुषः = कलेवरं शरीरं जुषन्ति सेवन्त इति कलेवरजुषः । The reading दैन्यं दिनं वर्तते has no sense.

99. अच्युतराय gives as a better reading मृदुताप्रदलाप्र मञ्जुगुञ्जनमधुवत मधौ, which means 'O mango tree, whose leaves are soft and red and on which bees are singing sweetly, in the spring etc. ललित means beautiful. अच्युतराय reads—मृदुजालकलाप्र मञ्जुगुञ्जनमधुवतमधो—he explains it as—मृदु कोमलमेतादृशं यज्जालं कलिकाजालं तद्वाति आदत इति तथा एतादृशं भो आष ।मञ्जुलध्वनन्मतुकरमित्यर्थः ।

ERRATA OF THE TEXT

P.	L.	Read.	P.	L.	Read.
2	25	स्त्रैभिलक्षा	43	21	। न वसन्ति ।
6	10	परिपूर्सितः	44	4	प्रतिवस्तु०
10	13	समीरणात्प्रवीणः	46	6	संनिविदाः
"	16	°ह्लारः	47	1	लोकदोषेण
"	14	मा जीगणः	49	21	द्वृत्
19	1	शूर्णितानि	50	4	निष्णात इति
"	2	उद्रेकः	"	15	खण्डघन्ते
"	8	श्रूयत	"	18	"
20	12	पद्मिभिः	"	28	अचूमिचतान्तःकरणः
21	21	°श्रीणशृगेषु	51	15	ऊर्णाषु०
22	7	शृण्वन्निति	52	8	सर्वैः
"	13	मा भूः	"	9	शोभन०
23	19	निःस्वार्थ—	53	9	धर्मव्यथा०
27	1	विशनन्ती०	54	1	कालान्वलै
"	13	इंहकारं	"	11	कृषकाणां०
29	1	आप्रवृक्षस्य	"	13	अप्रस्तुत०
30	15	अविच्चता०	"	23	आौनत्य
"	15	हरिणानां०	"	24	गुरुतरा०
31	2	कुम्भनां०	"	26	जगदण्हं
"	7	हस्तिशंकया०	"	55	०सुत्कर्त्त्वे०
33	8	यदि०	"	8	तथा०
34	1	आमोदयन्ती०	"	10	०मुदाहृतम् ।
"	10	सहर्दर्शनित्य०	"	14	मूर्खेण
35	10	सांकलिपकं०	56	28	उत्पत्ति—
36	10	वगाहनचेष्टा०	57	2	भुजङ्गः सर्वैः०
"	11	शृदेष्टा०	58	4	शादुल०
"	14	°इन्तावलिधिया०	"	15	धूमायिता०
37	2	कथिलिशु—	"	16	धूमपूर्णाः०
"	13	°रप्रस्तुत०	"	17	चास्मितप्रस्तुते—
"	21	शार्य०	59	3	लेशः०
"	23	जनिमेषुरता०	"	5	०प्रातिकूल्यात्
39	4	गच्छन्ति०	"	8	०शार्वजातोऽपि०
"	9	अनुदुभ्	"	12	प्रास्ताविकविलासः०
			"	21	प्रतिति०
			"		चपकटीकायां०

ERRATA OF THE NOTES

P.	L.	Read.	P.	L.	Read.
3	2	सोऽय	11	13	<i>delete</i> ज्वालं
"	"	104	"	31	सुप्रसिद्धमेव
"	9	शालि	12	3	°गर्मः
"	13	मानसे मानसे	"	20	°रणविधेन
"	33	०कामे	"	22	विलासः
4	3	river	13	8	which
"	8	०भूतवित्तुतिविशेषोऽ-	"	12	चंडांशोः
		सूर्या	"	28	भंगस्त—
"	17	मरन्द	14	9	भंगुरैरंगै०
"	18	स्पन्दमार्ण	18	8	इसिष्यति
"	29	garb	"	22	°युवककरुंक°
"	32	is	19	31	and
5	3	छिट्ठ	"	32	arrows
"	16	०विशेषैर्वैक०	22	1	text is
"	33	during	"	28	°नार्थैभै०
6	12	अंगीकृतं	"	29	°शक्तयः
"	23	पिषतां	24	6	प्रतिवस्तू—
"	"	पिष	"	6	°कत्वा—
"	32	साधुः	"	10	alaṅkāra
7	2	कुलवत् cf.	"	16	शिव शिव
"	"	"	25	15	परोपतर्पणाः
"	14	सत्त्वाच्छन्दो	26	6	°कुसुमा०
"	16-17	We cannot adopt the	"	16	वज्रमणी०
"	23	I. 4	"	17	पथि सतां सूक्ष्मः
"	25	wind which has	27	1	अझेन
8	18	gained	"	5	that it is
9	4	thinks	"	11	छिट्ठ
"	12	प्रद सद्गुरे	"	19	सानुविशेषः
			"	22	to deprecate

॥ श्रीः ॥

श्रीपण्डितराजराजतिलकजगन्नाथप्रणीते

॥ भामिनीविलासे ॥

२. शृङ्गारविलासः ॥

न मनागपि राहुरोषशङ्का

न कलङ्कानुगमोऽन पाण्डुभावः ।

उपचीयते एव कापि शोभा

परितो भामिनि ते मुखस्य नित्यम् ॥ १ ॥

१. वा०—कलङ्कावगमो । २. वा०—परिचीयत ।

न मनागपीति ॥ भामिनीमुखवर्णनमिदम् । हे भामिनि कोपने प्रेयसि ।
ते तव । मुखस्य । का अपि अनिर्बंचनीया । शोभा कान्तिः । परितः
समन्ततः । नित्यं उपचीयते वर्धते । एव । चन्द्रस्य शोभा शुक्रपक्ष एव
वर्धते तव मुखस्य तु सर्वदैवेति व्यतिरेकः । अपरं च तव मुखस्य—मनाङ्क
ईषद् अपि । राहुरोषशङ्का राहोः रोषस्य कोघस्य शङ्का भयम् । न अस्ति ।
चन्द्रस्य तु राहुग्रासभयं विद्यते एव । पुनश्च—तव मुखस्य कलङ्कानुगमः
कलङ्कस्य लाञ्छनस्य अनुगमः संयोगः । न । चन्द्रे तु विद्यते एव कलङ्कः ।
पुनरपि तव मुखस्य पाण्डुभावः विवर्णता । न । चन्द्रस्य तु सोऽस्त्येव ।
चन्द्रो राहुणा ग्रस्यते, कलङ्कलाञ्छितः, पाण्डुवर्णस्तथा शुक्रपक्ष एव च शोभा-
वृद्धियुक्तः, तव मुखं पुनः सर्वदोषविहीनं तथा सर्वदा शोभाशालि—इति
भावार्थः । अत्र चन्द्रापेक्षया मुखस्योल्कर्णे वर्धते । किन्तु उपमानभूतश्चन्द्रो
नात्रोपात्तः । तथापि अभिग्रात्यविशेषणं प्रयुक्तैर्विशेषणैः मुखस्य चन्द्राद्
व्यतिरेको ध्वन्यते । अतो वस्तुभिरलंकारो व्यतिरेकाख्यो व्यञ्यतेऽत्र ।
व्यतिरेकलक्षणं च—“ उपमानाध्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ” । उदाहृतं

पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ. १३५, ३५२) । मालभारिणीबृत्तम् । तल्क्षणं
च—“ ससजाः प्रथमे पदे गुरु चेसभरा येन च मालभारिणी स्यात् ” ॥१॥

नितरां परुषा सरोजमाला

न मृणालानि विचारपेशालानि ।

यदि कोमलता तवाङ्काना—

मथ का नाम कथापि पल्लवानाम् ॥ २ ॥

नितरामिति ॥ हे प्रेयसि । यदि तव अङ्ककानां शरीरावयवानां ।
कोमलता मृदुता । अनुभूयते, प्रस्तूयते वा—इति शेषः । तदा सरोज-
माला सरोजानां कमलानां माला । नितरां अत्यर्थं । परुषा कठोरा ।
मृणालानि विसानि । विचारपेशालानि विचारे हचिराणि । न सन्ति ।
मृणालानि विचारेऽपि तवाङ्कानाः सह तुलयितुं न शक्यन्ते । एवंगते अथ—
तहि । पल्लवानां किसलयानां । नाम कथा कथनं । अपि का । तवाङ्कानां
यन्मार्दवं तस्य केन सह तुलनं कर्तुं शक्यते—लोके कोमलतया प्रसिद्धानां
सर्वेषां सरोजादीनामतिपरुषत्वादिति भावार्थः । अत्र पल्लवादीनां सौकुमार्यं
अप्रस्तुतं, प्रस्तुतेन तदङ्गसौकुमार्यांतिशयेन तिरस्कृतम् । पल्लवादिसौकुमार्य-
तिरस्कारज्ञानं चात्र कार्यम् अनेन च तदङ्गसौकुमार्यांतिशयज्ञानरूपं कारणं
गम्यते । अतोऽत्र कार्येण । कारणस्य गम्यमानत्वादप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।
उदाहृतं चैतत्परं रसगङ्गाधरे (पृ. ५७, ४०५) । उक्तं च तत्र—‘ कार्य-
कारणभावब्रेह ज्ञानयोः । तेन पारुषस्य मृणालगतस्वेन ज्ञायमानस्य स्वरूप-
तस्तदङ्गसौकुमार्यांजन्यवेऽपि न क्षतिः । इति । मालभारिणीबृत्तम् ॥ २ ॥

स्वेदाम्बुसान्द्रकणशालिकपोलपाली—

दोलायितश्रवणकुण्डलवन्दनीया ।

आनन्दमङ्गुरयति स्मरणेनै कापि

रम्या दशा मनसि मे मदिरेक्षणायाः ॥ ३ ॥

१. नि०—०मण्डनीया । वा०—वन्दनाया । २. नि०—स्मरणे न । शे०—श्रवणेन ।

स्वेदाम्बुसान्द्रेति । इयं नायिकामधिकृत्य नायकस्योक्तिः । मदिरे-
क्षणायाः मदिरे मदकारके ईक्षणे लोचने यस्याः तस्याः । स्वेदाम्बुसान्द्र-
कणशालिकपोलपालीदोलायितश्रवणकुण्डलवन्दनीया स्वेदाम्बूनां

सुरतकालिकानां घर्मजलानां सान्द्राः घनाः ये कणाः विन्दवः तैः शालिन्यौ शोभमाने ये कपोलपालयौ गण्डस्थलयौ तत्र दोलायिते चलिते ये श्रवणकुण्डले कर्णभूषणे ताम्यां वन्दनीया स्तुत्या नम्या वा । का अपि अनिर्वचनीया । रम्या शोभना । द्रशा अवस्था । स्मरणेन चिन्तनेन । मे मनसि । आनन्दं अद्वूरयति उत्पादयति । सुरतावस्थायां मतिप्रियायाः मुखं स्वेदजलाचितं भवति, तत्र च चलिते कुण्डले अतितरां शोभां जनयतः, यदाहं तादृशं प्रिया-मुखं स्मरामि तदा मे मनसि महान् हर्षो जायत इति भावार्थः । अत्र पूर्वार्थे अपरूपवर्णप्राचुर्यात्सुकुमारतात्यो गुणः । उत्तरार्थे च पृथक्पदत्वसञ्चावान्माधुर्यात्यो गुणः । उदाहतं चैतत्पदं रसगङ्गाधरे (पृ० ५७, ६४) । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ३ ॥

कस्तूरिकातिलकमालि विधाय सार्यं
स्मेरानना सपदि शीलय सौधमौलिम् ।

प्रौढं भजन्तु कुमुदानि मुदामुदारा—

मुलासयन्तु परितो हरितो मुखानि ॥ ४ ॥

कस्तूरिकेति । नायिकां प्रति तत्सत्याः नायकस्य वा चादृकिरियम् । हे आलि सखि । त्वं कस्तूरिकातिलकं कस्तूरिकायाः मृगमदस्य तिलकं । मस्तके विधाय रचयित्वा । सायं संध्याकाले । स्मेरानना स्मेरं ईंपद्मस्य-युक्तं आननं मुखं यस्याः, सस्मितमुखीत्यर्थः । सपदि शटिति । सौधमौलि हर्म्यशिखरं । शीलय भज । सकलङ्कस्य चन्द्रविम्बस्य साम्यं प्राप्तुं ईंपद्मसित-वदने कस्तूरिकातिलकयोजनमतीव युक्ततरम् । ननु किमनेन चन्द्रमण्डल-साम्यलाभेन—इति चेदुच्यते । कुमुदानि मुदां हर्षणां । उदारां महतीं । प्रौढं वृद्धिं । भजन्तु प्राप्नुवन्तु । चन्द्रोदये कुमुदविकसनात् । तथा च । हरितः दिः । निजानि मुखानि । परितः समन्वात् । उल्लासयन्तु प्रोज्ज्वलयन्तु, विकसितानि कुर्वन्त्वस्यर्थः । स्मेरे मुखे कस्तूरिकातिलकं कुत्वा सौधपृष्ठमारुद्धतां त्वया, एवं हि चन्द्रसाम्यात्तव वदनस्य, कैवाणां विकासः दिहमुखेषु च प्रकाश उत्पस्यत इति भावार्थः । अत्र त्वन्मुखं कलङ्कयुक्तचन्द्र-मण्डलादभिन्नमिति रूपकं कुमुदविकासादिना अर्थशक्तिद्वारा ध्वन्यते । ननु रसस्वनिप्रतिपादने यमकानुप्राप्तादीनां शब्दालङ्काराणां संनिवेशो रसास्वाद-

विघातकत्वात्परिहरणीय एव । उक्तं च—“ ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे यमकादि-
निबन्धनम् । शक्तावपि प्रमादित्वं विग्रहमेव विशेषतः ॥ ” इति । पच्चे
चास्मिन्नुप्रासादादुल्यं कथं न दूषकतादीजमिति चेदुच्यते—“ ये तु पुनर-
हिंष्टतयानुब्रातस्कन्धतया च न पृथग्भावनामपेक्षन्ते, किं तु रसचर्वणायामेव
सुसुखं गोचरीकतुं शक्याः, न तेषामनुप्रासादीनां त्वागो युक्तः ॥ ” इति
(रसगङ्गाधर, पृ० ७३) । पद्यं चैतदुदाहृतं रसगङ्गाधरे (पृ० ७३, २४६) ।
वसन्ततिलकावृत्तम् ॥

तन्मञ्जु मन्दैहसितं श्वसितानि तानि
सा वै कलङ्कविधुरा मधुराननश्रीः ।
अद्यापि मे हृदयमुन्मदयन्ति हृन्त
सायंतनाम्बुजसहोदरलोचनायाः ॥ ५ ॥

१. बा०—तन्मन्दमञ्जुः ।

तन्मञ्जिज्वति । नायकोक्तिरियम् । सायंतनाम्बुजसहोदरलोचनायाः
सायंतनं संध्याकालिकं यदम्बुजं कमलं तस्य सहोदरे तत्सदृशे इत्यर्थः, लोचने
यस्याः तस्याः । संध्याकाले कमलानां संकोचात् सुरतावस्थायां मुकुलितनय-
नायाः प्रियायाः । तत् प्रसिद्धं । मञ्जु मनोहरं । मन्दैहसितं स्मितं । तानि
सुरतसामयिकानि परिश्रमजन्यानि श्वसितानि निःश्वासाः । सा पूर्वानुभूता ।
वै निश्चयेन । कलङ्कविधुरा कलङ्करहिता । मधुरा मनोहरा । आननश्रीः
मुखशोभा । कलङ्कराहित्येन मुखस्य चन्द्रादुल्कर्णो ध्वन्यते । हृन्त इति खेदे ।
सर्वार्थेतानि मे हृदयं अद्यापि एवं बहुतिथे गतेऽपि काले । उन्मदयन्ति
स्मृतिशतैरुमतं कुर्वन्ति । सुरतावस्थायां निमीलितनयनायाः प्रियाया मन्द-
हासान्, दीर्घनिःश्वासान्, निष्कलङ्कं मुखं च यदाहं स्मरामि तदा मे हृदय-
मुन्मत्तमिव जायत इति भावार्थः । पश्यमेतत् स्मृत्याख्यस्य व्यभिचारभावस्य
व्यञ्जकम् । उदाहृतं चैतत्तथा रसगङ्गाधरे (पृ० ७७) । वसन्ततिलका-
वृत्तम् ॥ ५ ॥

प्रातस्तरां प्रणमने विहिते गुरुणा—
माकर्ण्य वाचममलां भव पुष्पिणीति ।

नेदीयसि^१ प्रियतमे परमप्रमोद^२—

पूर्णादिरं दयितया दधिरे हगन्ताः ॥ ६ ॥

१. वा०—नन्दीयसि । २. वा०—०प्रमोदे । प०—B. ०प्रमोदम् ।

प्रातस्तरामिति ॥ प्रभाते गुरवो वन्द्या इति शिष्टाचारपालनप्रवृत्तया दयितया प्रेयस्या । प्रातस्तरां अतिप्रभाते । गुरुणां शशूप्रभृतिपूज्यजनानां । प्रणमने प्रणामे । विहिते कृते सति । तेषां पुत्रिणी भव इति । अमलां प्रसन्नां । वाचं आशीर्वादरूपां वाणीं । आकर्ष्य श्रुत्वा । नेदीयसि पार्श्वतिनि । प्रियतमे पत्थौ । परमप्रमोदपूर्णादिरं परमः उत्कृष्टः प्रमोदः हर्षः तेन पूर्णः निरवधिः आदरः भक्तिः यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्स्थेत्यर्थः । हगन्ताः कठाक्षाः । दधिरे स्थापिताः । गुरुपादवन्दनार्थं गता वधूर्यदा पूज्येभ्यः ‘पुत्रवती भव’ इत्याशिष्टमलभत तदानन्दनिभरं प्रेमपूर्णकटाक्षैनिकटस्थितं स्वामिनमवलोकितवतीति भावार्थः । “‘पुत्रस्य भवत्संभोगैकसाध्यत्वादद्याहं स्वरसत पूर्व संपादयित्वाम्येवेत्याशासनं नायकं प्रति द्योत्यते” इत्यच्युतरायः । शिष्टाचारपरिपालनं कुलवधुनां धर्मः, तद्वर्णनया चात्र स्वभावोक्तिरलङ्घारः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ६ ॥

गुरुजनभयमद्विलोकनान्तःसमुदयदाकुलभावमावहन्त्याः ।

दरदलदरविन्दसुन्दरं हा० हरिणहशो नयनं न विस्मरामि ॥७॥

१. वा०—०नान्तः । २. प०—F. ०सुंदराम० ।

गुरुजनेति ॥ प्रियावियुक्तस्य नायकस्योक्तिरियम् । हा इति खेदे । गुरुजनभयमद्विलोकनान्तःसमुदयदाकुलभावमावहन्त्याः गुरुजनः शशूप्रभृतिः तस्माद् भयं, तस्संनिधौ प्रियवीक्षणानौचित्यात्, तथा मद्विलोकनं मत्कर्तृकमवलोकनं, तयोः अन्तः मध्ये । अथवा, ताभ्यां अन्तः हृदये । समुदयन् उद्गच्छन् य आकुलो भावः विहृलता, तं आवहन्त्याः धारयन्त्याः । अनेन लजाभयलालस्यवैलक्ष्यं च्यज्यते । हरिणहशः सृगाक्ष्याः । दरदलदरविन्दसुन्दरं दरं ईपत् यथा स्यात्तथा दलत् विकसत् यत् अरविन्दं तद्वत् सुन्दरं । नयनं न विस्मरामि । पुरा गुरुजनसंनिधौ भयावलोकितायाः प्रियाया मनसि यदा त्रासौसुक्ययोर्भावयोः संधिः समजनि, तदा सा ईपद्विकसितकमलवच्छोभनेन नेत्रत्रिभागेन मामवलोकितवती—तदहं कथंचिदपि

न विस्मरामीति भावार्थः । अत्र गुरुजनभयमद्विलोकनयोर्मेध्ये व्याकुल-
त्वोदयेन त्रासौत्सुक्ययोरभयोरपि तुल्यकक्षत्वम् । उपमालङ्कारः । पुष्पिताग्रा-
वृच्चम् । तल्लक्षणं च—‘अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जसगाश्र
पुष्पिताग्रा’ इति ॥ ७ ॥

बदरामलकाद्वाडिमानामपहृत्य श्रियमुन्नतां क्रमेण ।

अधुना हरणे कुचौ यतेते दयिते ते करिशावकुम्भलक्ष्याः ॥ ८ ॥

बदरेति । नायकस्य नायिकां प्रति चाटक्किरियम् । हे दयिते प्रेयसि ।
ते तव । कुचौ स्तनौ । बदरामलकाद्वाडिमानां बदरस्य, आमलकस्य,
आओस्य, दाढिमस्य च । उन्नतां उत्कृष्टां । श्रियं शोभां । क्रमेण अनुक्रमात् ।
अपहृत्य चोरयित्वा । अधुना करिशावकुम्भलक्ष्याः करिशावः गजपोतः,
तस्य कुम्भयोः कटयोः या लक्ष्मीः शोभा तस्याः । हरणे चोरणे । यतेते
यत्नं कुरुतः । हे प्रिये तव स्तनौ पूर्वं बदरसदृशौ, तदनन्तरं आमलकसदृशौ,
एवं क्रमेणोत्तरोत्तरं महान्तौ कठिनतरौ च जायमानौ, अधुना गजपोतकटाकारं
भजत इति भावार्थः । अत्र सारालङ्कारः । तल्लक्षणं च—‘उत्तरोत्तरमुक्तयों
भवेत्सारः परावधिः’ इति । मालभासिणीवृच्चम् ॥ ८ ॥

[पुतदनन्तरं कैश्चिद्यमधिकः श्लोकः पञ्चते—

जम्बीरश्रियमतिलंघ्य लीलयैव व्यानश्रीकृतकमनीयहेमकुम्भौ ।

नीलाम्भोरुहनयनेऽधुना कुचौ ते स्पर्धेते किल कनकाचलेन साध्यम् ॥]

कपोलपार्लिं तव तन्वि मन्ये

लावण्यधन्ये दिशमुन्तराख्याम् ।

विभाति यस्यां ललितालकार्यां

मनोहरा वै-श्रवणस्य लक्ष्मीः ॥ ९ ॥

कपोलेति । हे तन्वि कृशाङ्कि । लावण्यधन्ये लावण्येन मौक्किकसदृश-
कान्त्या धन्ये कृतिनि । ‘मुक्काफलेषु आयायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति
यद्ग्रेषु तल्लावण्यमिहोन्यते ॥’ । तव कपोलपार्लिं गण्डस्थलीं । उत्तराख्यां
दिशां मन्ये । कुत इत्यत आह—यस्यां तव कपोलपाल्यां । ललितालकार्यां
ललिताः मनोहराः अलकाः चूर्णकुन्तलाः यस्यां तस्यां । दिक्पक्षे—ललिता
मनोहरा अलका कुवेरनगरी यस्यां तस्यां । मनोहरा । वै इति निश्चयेन ।

श्रवणस्य कर्णस्य । दिक्षपक्षे—वश्रवणस्य कुवेरस्य । लक्ष्मीः शोभा ।
विभाति । अत्र सभङ्गलेपोत्थापितः, मन्ये इति पदयोध्य उत्प्रेक्षालङ्कारः ।
उपजातिवृत्तम् ॥ ९ ॥

नीर्वाँ नियम्य शिथिलामुपासि प्रकाश—
मालोक्य वारिजहशः शयनं जिहासोः ।
नैवावरोहति कदापि च मानसान्मे
नामेः प्रभा॑ सरसिजोदरसोदरायाः ॥ १० ॥

१. व१० नि०—निभा ।

नीर्वाँमिति ॥ नायकोन्निरियम् । उपसि प्रत्यौपे । प्रकाशं सूर्योलोकं ।
आलोक्य दृष्टा । शिथिलां सुरतार्थमौत्सुक्यात् स्वयमेव स्त्रां । नीर्वाँ जघन-
वस्त्राग्रंथि । नियम्य हस्तेन धृत्वा । शयनं शय्यां । जिहासोः त्यक्तुमिच्छोः ।
वारिजहशः पश्चलोचनायाः प्रियायाः संबन्धिन्याः । सरसिजोदरसोदरायाः
सरसिजं कमलं तस्य उदरं निष्ठो मध्यभागः तस्य सोदरायाः भगिन्याः,
तत्सद्द्या इत्यर्थः । नामेः प्रभा शोभा । मे मानसात् चित्तात् । कदापि
नैव अवरोहति अपगच्छति । महति प्रत्यौपे सूर्यप्रकाशं दृष्टा मधिया रात्रौ
स्वलितां नीर्वाँ हस्तेन संयम्य यदा शय्यां त्यक्तुमैच्छन् तदा कमलोदरसदर्शीं
तस्या नाभिमहमवालोकयम्, सा च नाभिशोभा न मे चित्तादपगच्छतीति
भावार्थः । अत्र सोदरशब्दः सदशवाचक आर्थीमुपमां प्रयोजयति । उदाहृतं
वैतत्पद्यं रसगङ्गाधरे उपमालङ्करे (पृ० १७५) । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १० ॥

आलीषु केलीरभसेन बाला मुहुर्मालापमुपालपन्ती ।

आरादुपाकण्यं गिरं मर्दीयां सौदामिनीयां सुषमामयासीत् ॥ ११ ॥

आलीष्विति ॥ आलीषु सखीषु । केलीरभसेन क्रीडावेगेन । मम
आलापं भाष्णं । मुहुः पुनः पुनः । आलपन्ती अनुकुर्वाणा । बाला
नवोढा प्रिया । आरात् दूरात् । । मर्दीयां गिरं वाणीं । उपाकण्यं ध्रुत्वा ।
सौदामिनीयां विद्युत्सम्बन्धिनीं । सुषमां शोभां । अयासीत् प्राप्तवती ।
विद्युत्विव सहसा पलायनं चक्रे । सखीनां मध्ये वारं वारं मत्संभापणस्यानु-
करणं कुर्वाणा मधिया यदैव मद्विरं दूरात् शुश्राव, तदैव ‘पत्य मद्वचन-
माकर्णितं’ इति त्रस्ता झटित्यालापं परिव्यज्यान्यन्त्र गमनं चकारेति भावार्थः ।

अत्र त्रासाख्यस्य व्यभिचारस्य व्यञ्जनम् । उदाहृतं चैतत्पदं रसगङ्गाधरे
(पृ० ८६) । उपजातिवृत्तम् ॥ ११ ॥

मुधैव मन्तुं परिकल्प्य गन्तुं सृष्टैव रोषादुपजल्पतो मे ।

उदश्रुचञ्चन्नयनो नताङ्गी गिरं न कां कामुररीकरोति ॥ १२ ॥

१. वा०—उदश्रुचञ्चन्नयनं । प०—०चञ्चन्नयनं ।

मुधैवेति । गन्तुं गमनार्थं । मुधैव व्यर्थमेव । मन्तुं अपराधं परिकल्प्य विनाप्यपराधं दोषारोपणं कृत्वा । रोषात् क्रोधात् । सृष्टैव मिथ्यैव । उपजल्पतः कृत्रिमकोपेन यत्किञ्चिदपि भाष्माणस्य, मे । उदश्रुचञ्चन्नयना उदश्रुणीं अश्रुयुक्ते चञ्चती चपले नयने यस्याः सा । नताङ्गी यौवनभरेणोत्यर्थः । कां कां गिरं वाणीं । न उररीकरोति स्वीकरोति । मामनुनेतुं किं किं न भाषते । प्रियासकाशाहन्तुमिच्छज्ञहं तस्यां मिथ्यादोषारोपणं कृत्वा कृत्रिम-कोपं चोऽन्नाध्य यत्किञ्चिद्दक्षं प्रवृत्तः, सा च ‘सत्यस्य मदपराधाकुदः’ इति भीता बहुविधैर्वचनैर्मामनुनेतुं प्रायततेति भावार्थः । उपेन्द्रवत्रावृत्तम् ॥ १२ ॥

तदवधि कुशली पुराणशाखा—

स्मृतिशतचारुविचारजो विवेकः ।

यदवधि न पदं दधाति चित्ते

हरिणकिशोरदशो दशोर्विलासः ॥ १३ ॥

१. नि०—श्रुतिशतचारु । नि०—टीका—श्रुतिशतवार० ।

तदवधीति । यदवधि यावत्कालपर्यन्तं । हरिणकिशोरदशः सृगशा-
वाक्ष्याः । दशोः नयनयोः । विलासः कटाक्षः । चित्ते हृदये । पदं स्थानं ।
न दधाति स्थापयति । तदवधि तावत्कालपर्यन्तं । पुराणशाखस्मृति-
शतचारुविचारजः पुराणानि, धर्मशास्त्राणि, मन्वादिस्मृतयः, तेषां शतस्य
यः चाहः समीचीनः विचारः, तस्मात् जातः । विवेकः कर्तव्याकर्तव्यज्ञानं ।
कुशली क्षेमशाली, चेतसि स्वस्थानापन्न इत्यर्थः । शास्त्राध्यभ्यासोत्पन्नं
कर्तव्याकर्तव्यज्ञानं तावदेव सुस्थिरं यावत् कामिनीकटाक्षविलसितेन न विद्वो
भवति मनुष्यः, सति तु वेदे विवेकभ्रंशो भवत्यवेति भावार्थः । उदाहृतं
पदमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० १३६) । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥ १३ ॥

आगतः पतिरितीरितं जनैः शृण्वती चकितमेत्य देहलीम् ।
कौमुदीव शिशिरीकरिष्यते लोचने मम कदा सृगेक्षणा ॥ १४ ॥

आगत इति । कस्यचित्पथिकस्योक्तिरियम् । सृगेक्षणा सृगनयना ।
पतिः आगतः इति जनैः सखीजनैः । ईरितं प्रोक्तं वचनं । शृण्वती
श्रवणसमकालमेव । देहलीं चकितं सविसमयं । एत्य आगत्य । कौमुदी
ज्योत्स्ना । इव मम लोचने कदा शिशिरीकरिष्यते आनन्दयिष्यति ।
पद्मिदं रसगङ्गाधरे (पृ० १९३) उदाहृतम् । उक्तं च पण्डितराजेन तत्र—
‘अत्र शृण्वतीति शत्रा प्रत्यायितेन श्रवणसमकालमेव प्रियाया देहल्यागमन-
मित्यर्थेनातिशयोक्तयात्मना गमितस्त्वरातिशयस्तद्रूतमौत्सुक्यातिशयं पुण्णाति ।
कौमुद्युपमा तु तत्परिपोषितं प्रधानीभूतं प्रियगतमौत्सुक्यं’ पुण्णाति शेषः ।
रथोदतावृत्तम् ॥ १४ ॥

अवधौ दिवसावसानकाले भवनद्वारि विलोचने दधाना ।

अवलोक्य समागतं तदा मामथ रामा विकसन्मुखी वभूव ॥ १५ ॥

अवधाविति ॥ दिवसावसानकाले संध्यासमये । अवधौ प्रतिज्ञातायां
वेलायां । भवनद्वारि गृहद्वारे । विलोचने नयने । दधाना निवेशयन्ती ।
मदागमनं प्रतीक्षमाणेत्यर्थः । रामा कान्ता । तदा तस्मिन्बधिसमये । मां
समागतं अवलोक्य अथ अनंतरं । विकसन्मुखी हपोत्कुलवदना । वभूव
संजाता । सायंकाले पूर्वप्रतिज्ञातायां प्रत्यागमनवेलायां मां प्रतीक्षमाणा द्वार-
संनिविष्टलोचना प्रिया यदा मां दृष्टवती तदा हपोत्कुलमुखी संजातेति
भावार्थः । अत्र सुखविकसने नायिकाया नायिकागमनजन्यो हर्षो व्यञ्यते ।
उदाहृतं चैतत्पदं रसगङ्गाधरे हर्षार्थये व्यभिचारिभावे (पृ० ७७) । तलक्षणं
च तत्र—‘दृष्टप्राप्त्यादिजन्मा सुखविशेषो हर्षः’ इति । मालभारिणीवृत्तम् ॥ १५ ॥

वक्षोजात्रं पाणिनाऽस्पृश्यै दुरं

यातस्य द्रागाननाद्वं प्रियस्य ।

शोणाग्राभ्यां भामिनी लोचनाभ्यां

जोपं जोपं जोषमेवावतस्थे ॥ १६ ॥

वक्षोजाग्रमिति । भामिनी प्रिया । पाणिना हस्तेन । वक्षोजाग्रं
कुचार्घं । आसपृश्य इंपत्स्पृष्टा । द्राक्ष ईपत् । दूरं यातस्य प्रियस्य ।
आननाद्जं सुखकमलं । शोणाग्राभ्यां आरक्षप्रांतभ्यां । लोचनाभ्यां ।
जोरं जोरं निनिमेषं दृष्टा दृष्टा । जोरं एव तूष्णीं एव । अवतस्ये स्थिता ।
विनोदशीलः कश्चिन्नायकः प्रियास्तनाग्रं स्पृष्टा यदा किञ्चिहरं गतस्तदा
ईपद्रक्षनेत्रा प्रिया तन्मुखे दत्तनिनिमेषदृष्टस्तूष्णीमेव स्थितेति भावार्थः ।
इहाकस्मिकस्तनाग्रस्पर्शजन्ये नयनारुप्यनिनिमेषनिरीक्षणे नायिकागतममर्पाण्यं
भावं व्यञ्जयतः । उदाहृतं चैतदमर्पाण्यभावलक्षणे रसगङ्गाधरे (पृ० ८८) ।
शालिनीवृत्तम् ॥ १६ ॥

गुरुभिः परिवेल्लितापि गण्डस्थलकण्ठयनचारुकैतवेन^१ ।

दरदर्शितहेमबाहुनाला मयि वाला नयनाञ्चलं चकार ॥ १७ ॥

१. वा०-०कौतुकेन ।

गुरुभिरिति । गुरुभिः शश्रूपभृतिभिः । परिवेल्लिता अपि परि-
वेल्लितापि । अपिना अनुरागातिशयो व्यञ्जयते । गण्डस्थलकण्ठयनचारु-
कैतवेन गण्डस्थलस्य कपोलस्य कण्ठयनस्य खर्जवेपनयनस्य चारुणा मनोज्ञेन
कैतवेन मिषेण । एतेन चातुर्यातिशयो ध्वन्यते । दरदर्शितहेमबाहुनाला
दरं ईपत् यथा स्यात्तथा दर्शितं हेमबाहुनालं सुवर्णसदशर्णीरवर्णं भुजमृणालं
यथा सा । वाला । मयि नयनाञ्चलं कटाक्षं चकार । गुरुमध्यगतत्वा-
नायिका न स्वानुरागं स्फुटं दर्शयितुमपारथ्यत्, अतः कपोलकण्ठयनमिषेण
स्वभुजमूलं दर्शयन्ती नायके कटाक्षविक्षेपमकरोदिति भावार्थः । मालभारिणी-
वृत्तम् ॥ १७ ॥

गुरुमध्यगता मया नताङ्गी निहृता नीरजकोरकेण मन्दम् ।

दरकुण्डलताण्डवं नतभ्रूलतिकं मामवलोक्य धूर्णितासीत् ॥ १८ ॥

गुरिति । गुरुमध्यगता शश्रूपभृतिपूज्यजनानां मध्ये स्थिता । अत एव
नताङ्गी नतशरीरा । मया । नीरजकोरेण पश्चकुञ्जलेन मन्दं ईपत् ।
निहृता तादिता सती । दरकुण्डलताण्डवं दरं ईपत् कुण्डलयोः ताण्डवं
नर्तनं यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा । तथा नतभ्रूलतिकां नतौ भ्रुवौ-
लतिकेव यस्मिन् कर्मणि यथा स्यात्तथा । मां अवलोक्य दृष्टा । धूर्णिता

आन्ता । आसीत् स्थिता । नायको ब्रूते—यदाहं गुरुजनमध्ये स्थितां स्वप्रियां कमलमुकुलेन मन्दं प्रहतवान् तदा सा आन्तचित्ताऽभवत्, मदवलोकनक्षणे च तस्या नतितकुण्डलं नम्रभूवल्लि आननं नितरां शुशुभे—इति भावार्थः । पद्मेतदुत्तमकाव्यत्वेनोदाहृतं रसगङ्गाधरे (पृ० ११) । उक्तं च तत्र—‘अत्र धूणितासीदित्यनेनासमीक्ष्यकारिन्किमिदमनुचितं कृतवानसोत्यर्थ-संवलितोऽसर्वशब्दाणाविश्रान्तिधामत्वाप्याधान्येन व्यञ्जयते’ इति । मालभारिणीबृत्तम् ॥ १८ ॥

विनये नयनारुणप्रसाराः^१ प्रणतौ हृन्त निरन्तराश्रुधाराः^२ ।

अयि^३ जीवितसंशयः^४ प्रयाणे नहि जाने हारिणाक्षि केन तुष्ये: ॥ १९ ॥

१. नि०—०प्रसारा । २. नि०—०धारा । ३. नि०—०अपि । ४. नि०—०संशया ।

विनय इति । मानिर्नां नायिकां प्रति नायकस्यानुनयोक्तिरियम् । मया विनये नम्रतादिसूचकवचनोक्तौ । क्रियमाणे । तव नयनारुणप्रसाराः नयनयोः अरुणस्य आरुण्यस्य, ‘असत्यवाच्यर्थं’ इति क्रोधजन्यस्य रक्तत्वस्य प्रसाराः विस्ताराः । भवन्तीति शेषः । तथा प्रणतौ अनुनयार्थं चरणयोः पतनं क्रियमाणे मयि । निरन्तराश्रुधाराः तव निरन्तरं अश्रुधाराप्रवाहो जायते । तथा प्रयाणे मया गमने क्रियमाणे तु । जीवितसंशयः तव प्राणानां संशयो जायते । एवंगते सति, अयि हारिणाक्षि हे मृगलोचने । त्वं केन तुष्ये: प्रसीदसि, इति अहं नहि जाने । यदा नम्रो भवामि तदा कुप्यसि, यदा प्रणमामि तदा रोदिपि, यदा गन्तुमुख्यतो भवामि तदा संदिग्धजीविता भवसि—इत्थं केनोपायेन त्वं तुष्यसीति नाहं जाने—इति भावार्थः । मालभारिणीबृत्तम् ॥ १९ ॥

अकरुण मृषाभाषासिन्द्वो विमुञ्च ममाञ्चलं

तव परिचितः स्नेहः सम्यङ् मयेत्यभिधायिनीम् ।

अविरलगलद्वाप्याणं तन्वां निरस्तविभूषणां

क इहं भवतीं भद्रे निद्रे विना विनिवेदयेत् ॥ २० ॥

१. प० इव ।

अकरुणेति ॥ ‘पृष्ठा प्रवासगतस्य स्वप्नेऽपि ग्रियामेवंभाषिणीं दृष्टवतो निद्रां प्रति कस्यचिदुक्तिः’ इति रसगङ्गाधरे (पृ० ८७) पण्डितराजः । हे भद्रे साध्वि । निद्रे । भवतीं विना कः इहं प्रवासे । वक्ष्यमाणस्वरूपां

प्रियां विनिवदयेद्यन्वयः । कीदृशीम् ?—हे अकरुण निष्कृप । मृषा-
भाषासिन्धो मृषा मिथ्या भाषा वाणी तस्याः सिन्धो समुद्र—मिथ्या-
भाषिच्छित्यर्थः । त्वं कृत्रिमं प्रेम दर्शयसि अतस्त्वच्चीतिवचनानि मिथ्या-
चाढकारा इत्यभिप्रायः । मम अञ्जलं वसनान्तं । विमुञ्च त्यज । मया तव
स्नेहः कृत्रिम इत्यर्थः । सम्यक् परिचितः ज्ञातः । इति अभिधायिनीं
इति वदन्तीं । अविरलगलद्वाष्पां अविरलं निरन्तरं यथा स्यात्तथा गलन्ति
क्षरन्ति वाप्याणि अश्रुणि यस्याः सा ताम् । तन्वीं कृशाङ्गीं । निरस्तविभूषणां
अपसारिताभरणां । को विनिवेदयेदिति पूर्वेण सम्बन्धः । अस्मिन् प्रवासे
‘ हे निर्दृष्टं, त्वं मिथ्याभाष्यसि, तव स्नेहमहं सम्यग्जानामि, अतः कपट्यप्रीतिं
दर्शयन् मा ममाच्चलं गृहण । इत्येवं भाषपमाणां मानाच्च परित्यक्तभूषणां
सततगलदश्वधारां मम प्रेयसीं, हे भगवति निद्रे त्वामन्तरेण को मया सह
सङ्गमयेदिति भावार्थः । पद्येऽस्मिन् सुसाल्यो व्यभिचारिभावो व्यज्यते ।
हरिणीवृत्तम् । तल्लक्षणं च—‘ रसयुगहैन्सौ ओं स्लौ गो यदा हरिणी तदा ’
इति ॥ २० ॥

तीरे तरुण्या वदनं सहासं
नीरे सरोजं च मिलद्विकासम् ।
आलोक्य धावत्युभयव मुरधा
मरन्दलुब्धालिकिशोरमाला ॥ २२ ॥

तीर इति । तीरे सरोवरादिते । तरुण्याः युवत्याः । सहासं वदनं
आननं । तथा च । नीरे जले । मिलद्विकासं मिलन् युक्तः विकासः प्रस्फुटनं
यस्मिन् तत्—विकसितमित्यर्थः । सरोजं कमलं । आलोक्य दृष्टा ।
मरन्दलुब्धा मधुलुब्धा । अलिकिशोरमाला अलिकिशोराणां ऋमरशिशूनां
माला पंक्तिः । अत्र किशोरशब्देन तेषां ऋमयोग्यता ध्वन्यते । मुरधा आन्ता
सती । उभयव वदने सरोजे च—वदनं सरोजमथवा सरोजं सरोजमिति आन्ता ।
धावति—वदनात्कमलं कमलाच्च वदनं पुनः पुनर्गच्छति । अत्र पुरोवर्तिनो-
वदनकमलयोः कमलमिदमिदं वेति ऋमरशतः संशयो व्यज्यते । स च संशयो
वदनकमलयोः सौरभ्यकान्त्यादिसाहश्यं पुण्यान् नायिकायाः पश्चिनीत्वं व्यज्य-

यति । उपजातिवृत्तम् । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे संशयालङ्कारे (पृ० २६०) उदाहृतम् ॥ २२ ॥

वीक्ष्य वक्षसि विपक्षकामिनीहारलक्ष्म दयितस्य भामिनी ।

अंसदेशविनिवेशितां क्षणादाचकर्ष निजबाहुवल्लरीम् ॥ २३ ॥

वीक्ष्येति । भामिनी कोपना नायिका । दयितस्य प्रियस्य । वक्षसि उरःस्थले । विपक्षकामिनीहारलक्ष्म विपक्षकामिन्याः सपत्न्याः सुरतादि- समये गाढालिङ्गनजन्यं हारस्य मुक्तायष्टः लक्ष्म चिह्नं । वीक्ष्य द्वृष्टा । अंसदेशविनिवेशितां अंसदेशे स्कन्धप्रदेशे स्थापितां, आलिङ्गनार्थमिति भावः । निजबाहुवल्लरीं स्वकीयां बाहुलतां । क्षणात् जटिति । आचकर्ष अपसारितवती । स्वप्रियालिङ्गनोदयता काचिन्नायिका तदुरसि सपत्नीहारचिह्नं द्वृष्टा सहसा तत्कण्ठास्वबाहुमप्सारितवतीति भावार्थः । अनेन भुजलता- कर्पणेन नायिकागतो रोपारुपस्य भावस्योदयो गम्यते । उदाहृतं च पद्यमेतद्विस- गङ्गाधरे (पृ० १०३) भावोदये । रथोदत्तावृत्तम् । तलक्षणं च—‘राज्ञराविह रथोदत्ता लगौ’ इति ॥ २२ ॥

दरानमत्कंधरवन्धमीपञ्चिमीलितस्त्रिग्धविलोचनाब्जम् ।

अनलपनिःश्वासभरालसाङ्गं स्मरामि सङ्गं चिरमङ्गनायाः ॥ २३ ॥

दरानमदिति । दरानमत्कंधरवन्धं दरं ई॒पत् आनमन्ती कन्धरा ग्रीवा यस्मिन् सः बन्धः पुरुषायितारुपः सुरतप्रकारः यस्मिन् तम् । ई॒षञ्चिमीलित- स्त्रिग्धविलोचनाब्जं ई॒षञ्चिमीलिते पिहिते स्त्रिग्धे प्रेमरसनिभे इव विलोचने अज्जे कमले इव यस्मिन् तम् । अनेन नायिकायाः पूर्णस्वादो व्यज्यते । सुरतावसाने च—अनलपनिःश्वासभरालसाङ्गं अनल्याः दीर्घाः, विपरीतरते नायिकायाः श्रमाधिक्यात् निःश्वासाः तेषां भरेण आधिक्येन अलसानि स्वस्वभ्यापारेष्वसक्तानि अङ्गानि यस्मिन् तम् । ई॒द्वां । अङ्गनायाः प्रियायाः । सङ्गं सुरतं । चिरं स्मरामि । नायिकाया विपरीतरते स्मरतो नायकस्योक्तिरियम् । उपजातिवृत्तम् । पद्यमेतद्विसगङ्गाधरे (पृ० ७८) उदा- हृतम् ॥ २३ ॥

रोषावेशाञ्चिर्गतं यामयुग्मादेत्य द्वारं कांचिदाख्यां गृणन्तम् ।

मामाङ्गायैवाययौ कातराक्षी मन्दं मन्दं मन्दिरादिन्दिरेव ॥ २४ ॥

रोषावेषादिति ॥ रोषावेशात् रोपस्य, मयैवं प्रसाद्यमानापि नेयं मानं
 मुञ्चतीति कोधस्य आवेशात् आवेगात् । केलिगृहात् । निर्गतं बहिर्गतम् ।
 किन्तु कोपनिर्वाहे अक्षमत्वात् पुनः । यामयुग्मात् प्रहरद्यानन्तरम् । केलि-
 गृहस्य द्वारं एत्य आगत्य । केलिभवनप्रवेशार्थं द्वारस्थितां नायिकासखीं
 प्रति कांचित् अलीकाम् । आख्यां नामधेयं । गृणन्तं कथयन्तं द्वारि स्थितोऽ-
 सुकस्वां दिक्षति—इत्यलीकं किंचित् स्वनामधेयं नायिकासख्यै निवेदयन्तं ।
 मां आश्राय एव अयं प्रिय एवागत इति निश्चितं ज्ञात्वैव । कातराक्षी मा
 कदाचित्पुनरपि कुपितो भूदिति भीतचकितलोचना । मन्दिरात् केलिगृहात् ।
 इन्दिरा सौन्दर्यातिशयमहिङ्गा लक्ष्मीः । इव । मन्दं मन्दं शनैः शनैः । मां
 मिलितुं । आययौ आगता । कश्चिङ्गायको महता प्रयासेनापि मानिन्याः
 स्वनायिकाया मानापनोदनासमर्थः सन् क्रोधेन परित्यक्तकेलिभवनद्वारमाग-
 त्यालीकं स्वनामधेयं प्रियासख्यै निवेदयामास; प्रिया तु दयित एवायं मे
 समागत इति तं सम्यग्ज्ञात्वा, पुनस्तत्कोधभीता तं मिलितुं केलिमन्दिराद्विहि-
 राययाविति भावार्थः । शालिनीवृत्तम् । तत्त्वक्षणं च—“शालिन्युक्ताम्तौ
 तगौ गोऽदिघलोकैः” इति ॥ २४ ॥

हृदये कृतशैवलानुपङ्गा मुहुरङ्गानि यतस्ततः क्षिपन्ती ।

प्रियनामपरे मुखे सखीनामातिदीनामियमादधाति हृष्टम् ॥ २५ ॥

हृदय इति । विरहिण्यवस्थावर्णनम् । इयं विरहिणी । तापशान्तये हृदये
 वक्षसि । कृतशैवलानुपङ्गा कृतः शैवलानां जलनीलीनां अनुपङ्गः संपर्कः
 स्थापनमिति भावः, यथा सा । तथा च । अङ्गानि हस्तपादं । मुहुः यतः
 ततः क्षिपन्ती । प्रियनामपरे दयितनामोज्जारणयुक्ते । सखीनां मुखे ।
 अतिदीनां अतिकातरां । अहं अनन्यशरणास्तित्यनेन थोत्यते । हृष्टि आद-
 धाति नियोजयति । विरहसंतापेऽतिभूमिं गते विरहिणी स्ववक्षसि स्थापित-
 शैवला, इतस्ततो हस्तपादं क्षिपन्ती यदा स्वसखीमुखेभ्यः प्रियनामाकर्णयति
 तदा तन्मुखेषु अतिकरुणां हृष्टि निदधातीति भावार्थः । पद्मिदं रसगङ्गाधरे
 व्याध्याख्यब्यभिचारिभावोदाहरणे (पृ० ८६) पद्मयते । मालभारिणी-
 वृत्तम् ॥ २५ ॥

इत एव निजालयं गताया वनितायाः गुरुभिः समावृतायाः ।

परिवर्तितकंधरं नतभु स्मयमानं वदनाम्बुजं स्मरामि ॥ २६ ॥

१. निं०-विनिताया ।

इत एवेति ॥ इतः अस्मात् प्रदेशात् । एव । निजालयं स्वगृहं । गतायाः वनितायाः प्रियायाः । गुरुभिः शश्वादिभिः समावृतायाः परिवृत्तिकंधरं परिवर्तिता वलिता कंधरा ग्रीवा यत्र । नतभु नते भ्रुवौ यत्र । अत एव स्मयमानं सस्मितं । वदनाम्बुजं वदनं अम्बुजभिव । मुखकमलमित्यर्थः । स्मरामि । स्वगृहं प्रति प्रस्थिता प्रियास्मिक्षेव प्रदेशो यद्यग्नीवां परावृत्य भ्रुवौ च नग्नीकृत्य सस्मितं मामवालोकयत्तन्मे स्मृतिपर्यं सुहुरारोहतीति भावार्थः । अत्र नायकगता प्रियाविषयिणी चिन्ता, नायिकागते च हीप्रीत्यौ दोत्यन्ते । लुप्तोपमालङ्कारः । पद्मिदं रसगङ्गाधरे (पृ० २१७) पठ्यते । मालभारिणीवृत्तम् ॥ २६ ॥

कथय कथमिवाशा जायतां जीविते मे

मलयभुजगवान्ता वान्ति वाताः कृतान्ताः ।

अयमपि खलुः गुञ्जन्मत्तु माकन्दमौलौ

चुलुकयति मर्दीयां चेतनां चञ्चरीकः ॥ २७ ॥

१. २०-बत गुञ्जत्यालि माकन्दमौलौ मनसिजमहिमानं मन्यमानो मिलिन्दः ।

कथयेति । कस्याश्विद्विरहिष्या उक्तिरियम् । हे सखि—मे जीविते प्राणेषु । कथं इव आशा जायतां—इति कथय । किमर्थमेवं वर्वीषीति चेदुच्यते—मलयभुजगवान्ताः मलयपर्वते चन्दनवृक्षेषु ये भुजगाः तैः वान्ताः उद्गीर्णाः । अत एव—कृतान्ताः यमसदशाः प्राणहारकाः । वाताः वायवः । वान्ति । चन्दनवृक्षसंपर्केण शीता अपि भुजगैरुद्गीर्णत्वात् विषाक्ता वायवः, अत एव च यमवत्प्राणापहारिण इति भावः । तथा च—अर्थं अपि माकन्दमौलौ माकन्दस्य प्रफुल्लाश्रवृक्षस्य मौलौ शिखरे । आग्रमज्ञरोदर्शनं विरहपीडाप्रकर्पाधायकम् । मञ्जु मञ्जुरं । गुञ्जन् । खलु निश्चयेन । मर्दीयां चेतनां संज्ञां । चुलुकयति आचामति । न केवलं मलयपवनो मम विरहवेदनामुत्पादयति, किन्तु आग्रमज्ञरीषु अमरगुजितं तदाधिक्यमेव पुण्णाति, अतः सखि, न मे प्राणधारणाशा विद्यत इति कस्याश्विद्विरहिष्या उक्तिः । समु-

च्यालङ्गारः । तलक्षणं च रसगङ्गाधरे—“युगपत्पदार्थानामन्वयः समुच्चयः”। पश्चमिदमुदाहृतं रसगङ्गाधरे (पृ० ४९३) । मालिनीवृत्तम् ॥ २७ ॥

निरुद्धय यान्तीं तरसा कपोतीं कूजत्कपोतस्य पुरो दधाने ।
मयि स्मिताद्र्दं वदनारविन्दं सा मन्दमन्दं नमयांबभूवः ॥ २८ ॥

१. चा०—दमयांबभूव ।

निरुद्धयेति । तरसा जवेन—कोपाविष्टयेति भावः । यान्तीं गच्छन्तीं । कपोतीं । निरुद्धय हस्ताभ्यां धृत्वा । कूजत्कपोतस्य कूजतः सुरतार्थं शब्दं कुर्वतः कपोतस्य । पुरः अग्रे । दधाने स्थापयति सति मयि । सा मत्प्रिया । स्मिताद्र्दं स्मितेन आद्रं स्निग्धं । वदनारविन्दं सुखकमलं । मन्दमन्दं अतिमन्धरं यथा स्यात्तथा । नमयांबभूव नश्रीचकार । कश्चिन्नायकः स्वसख्यां ब्रूते—यदाहं कुपितामिव गच्छन्तीं कपोतीं सुरतोत्कण्ठितस्य कपोतस्याग्रे स्थापितवांस्तदा सा मे प्रिया मदभिप्रायविज्ञानेन हर्येण सस्मिता तथा व्रीढिया चाभिभूताभूत—तदा स्वाननं सा नमयांचकारेति भावार्थः । अत्र हर्षो लेशतया सञ्चिपि व्रीढिया अनुगुण एव । व्रीढाख्यव्यभिचारिभावोदाहारणे पठ्यते पश्चमेतद्रसगङ्गाधरे (पृ० ७९) उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २८ ॥

तिमिरं हरन्ति हरितां पुरःस्थितं

तिरयन्ति तापमथ तापशालिनाम् ।

वदनत्विषस्तव चकोरलोचने

परिमुद्रयन्ति सरसीरुहश्रियः ॥ २९ ॥

१. नि०—श्रियः ।

तिमिरमिति ॥ नायिकां प्रति नायकस्य चाद्रक्षिः । हे चकोरलोचने चकोरलोचनसदशलोचने । तव वदनत्विषः मुखकान्तयः । हरितां दिशां । पुरःस्थितं अग्रभागवर्ति । तिमिरं अन्धकारं । हरन्ति नाशयन्ति । अथ तापशालिनां कामज्वरादितापयुक्तानां पुरुषाणां । तापं पीडां । तिरयन्ति अपसारयन्ति । तथा च सरसीरुहश्रियः सरसीरुहाणां कमलानां श्रियः विकासादिशोभाः—चन्द्रोदये कमलानां संकोचात् । परिमुद्रयन्ति आच्छादयन्ति । अत्र दिशामन्धकारनाशः, सन्तप्तानां तापनाशः, कमलानां सङ्कोचनं—इति चन्द्रोदयकार्याणि तव मुखकान्तिभिरेव संपाद्यन्त इति त्वन्मुखं

चन्द्र इति रूपकं गम्यते । एतच्चातिशयोक्त्या प्राणितं, मुखेन वस्तुतोऽन्ध-
कारादिहरणासंभवात् । उदाहृतं च पद्मेतत्रूपकथ्वन्युदाहरणे रसगङ्गाधरे
(पृ० २४६) । मञ्जुभाषिणीवृत्तम् । तलुक्षणं च—‘ सजसा जगौ भवति
मञ्जुभाषिणी ’ इति ॥ २९ ॥

कुचकलशयुगान्तर्मामकीनं नखाङ्कं
सपुलकतनु मन्दं मन्दमालोकमाना॑ ।
विनिहितवदनं मां वीक्ष्य बाला गवाक्षे
चकितनतनताङ्गी सद्ग सद्यो विवेश ॥ ३० ॥

१. नि०—०लोकयन्ती ।

कुचकलशोति ॥ बाला मुग्धा । अत एव—कुचकलशयुगान्तः
कुचौ स्तनौ कलशौ इव, तयोर्युगं द्वन्द्वं, तस्यान्तर्मध्ये । मामकीनं मर्दीयं ।
नखाङ्कं नखक्षतं । सपुलकतनु हषांत् पुलकितगात्रा । मन्दं मन्दं शनैः
शनैः । आलोकमाना पश्यन्ती । मां गवाक्षे वातायने विनिहितवदनं
किमियं करोतीति द्रष्टुं कुतहलात् स्थापितमुखं मां वीक्ष्य दृश्वा । चकित-
नतनताङ्गी चकितं आकस्मिकदर्शनात् विस्मितं नतनतं नम्रादपि नन्दं अति-
विलीनं अङ्गं यस्याः सा । सद्ग वासगृहं । सद्यः तत्क्षणमेव । विवेश
प्रविष्टवती । कश्चिज्ञायकः स्वसखायं द्रूते—प्रथमरात्रिसुरतावसरे महतं कुचयो-
र्नखक्षतमन्येषुरवेक्ष्य यदा मुग्धा मम प्रिया विस्याहर्षावनुभवन्ती स्थितासी-
तदा कुतहलातां दिद्धुं वातायनसकटादिं मां सावलोकितवती—महर्शनेन च
संजातवीढा झटिति गृहं प्रविष्टवतीति भावार्थः । वीडाल्यस्य व्यभिचारि-
भावस्योदाहरणे रसगङ्गाधरे (पृ० ७८) पद्मेतत्पत्त्वते । मालिनीवृत्तम् ॥ ३० ॥

विधाय सा मद्वदनानुकूलं^१ कपोलमूलं हृदये शयाना ।

तन्वी तदानीमतुलां बलारेः साम्राज्यलक्ष्मीमधरीचकार^२ ॥ ३१ ॥

१. वा०—मद्वचनानुकूलं । २. र०—चिराय चित्रे लिखितेव तन्वी न स्पन्दितु
मन्दमपि क्षमासीत् ।

विधायेति ॥ सा तन्वी कृशाङ्गी । तदानीं विपरीतरतावसाने । कपोल-
मूलं चिखुकं । मद्वदनानुकूलं मम मुखस्य समीपे, चुम्बनार्थभिति भावः ।
विधाय कृत्वा । हृदये वक्षसि । शयाना निद्राणा—श्रमस्त्रित्वात्यासनिद्रा ।

बलारेः बलस्य तदाख्यस्य दैत्यस्य अरेः शत्रोः इन्द्रस्येति यावत् । अतुलां अनुपमयां साप्राज्यलक्ष्मीं साप्राज्यस्य त्रिभुवनाधिपत्यस्य लक्ष्मीं श्रियं । अधरीचकार तुच्छतां निनाय । कस्यचिच्छायकस्योक्तिः—विपरीतरतावसाने मदक्षसि सुखसमीपे स्वचित्कुं निधाय यदा सा मतिप्रया निद्रामगमत्तदाह-मिन्दस्य त्रैलोक्यराज्यसुखमपि तुच्छमेवागणयमिति भावार्थः । पद्मिदं तृतीयचतुर्थपादयोः पाठभेदेन श्रमाख्यस्य व्यभिचारभावस्योदाहस्त्रो पठ्यते रसगङ्गाधरे (पृ० ८४) । उपजातिवृत्तम् ॥ ३१ ॥

मुहुरर्थितयाद्य निद्रया मे
बत यामे चरमे निवेदितायाः ।
चित्कुं सुदृशो मृशामि याव—
मयि तावन्मुदिरोऽपि निर्दयोऽभूत् ॥ ३२ ॥

१. नि०—मुदितो । वै० शै०—मिहिरो ।

मुहुरिति । मुहुः वारं वारं । अर्थितया प्रार्थितया—मध्येयसीं स्वमेऽपि दर्शयेति प्रार्थितया । निद्रया । चरमे निशाया अन्तिमे । यामे प्रहरे । मे मम । निवेदितायाः स्वप्रावस्थायां दर्शितायाः । सुदृशः चारुलोचनायाः । चित्कुं कपोलमूलं । यावत् मृशामि हस्तेन सृष्टामि । बत इति खेदे । तावत् मुदिरः मेघः । अपि मयि निर्दयः विगतानुकम्पः । अभूत् । प्रवास-गतस्य स्वमेऽपि प्रियासङ्गमं वाञ्छत उक्तिरियम्—प्रहरत्रयं प्रार्थितवतो मे प्रसन्ना निद्रा तां प्रेयसीं दर्शितवती, किन्तु यावदेवाहं स्वहस्तस्पर्शेन तच्छिकुकोङ्गयनं करोमि तावद्वर्जता धनेन निर्वासितनिद्रस्य मे पुनर्विरहः सम्पादितः । अत्र प्रियाप्रसादात्प्रागेव निद्राभङ्गनितो निवेदो ध्वन्यते । विषाद-नालंकारः । तलुक्षणं च कुवलयानन्दे—“इत्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तु विषादनम् । दीपमुद्योजयेद्यावच्छिर्वाणस्तावदेव सः ॥ १३२ ॥” इति । माल-भारिणीवृत्तम् ॥ ३१ ॥

श्रुतिशतमपि भूयः शीलितं भारतं वा
विरचयति तथा नो हन्त सन्तापशान्तिम् ।

अपि सपदि यथायं केलिविश्रान्तः कान्ता—

वदनकमलवलगत्कान्तिसान्द्रो नकारः ॥ ३३ ॥

१. वा०—०विश्रान्तिं । २. वा०—०कमलर्निर्यत्०

श्रुतिशतेति । श्रुतिशतं श्रुतीनां वेदादीनां शतम् । अपि भूयः बहुवारं, नैकवारमित्यर्थः । शीलितं अभ्यस्तं । वा अथवा । भारतं अनेकधा परिशीलितमिति शेषः । हन्त इति खेदे । सन्तापशान्तिं दुःखशमनं । तथा नो नैव । विरचयति करोति । यथा अर्थं । केलिविश्रान्तकान्तावदनकमलवलगत्कान्तिसान्द्रः केलिविश्रान्तायाः सुरतस्त्रियायाः कान्तायाः वदनकमलात् मुखपश्चात् वलान्ती बहिः प्रसरन्ती या कान्तिः शोभा तथा सान्दः पूरितः, अतिमधुर इति यावत् । नकारः निषेधसूचिका वाक् । अपि । सपदि जटिति । सन्तापशान्तिं विधातीति शेषः । वेदमहाभारतादीनां पुनः पुनरनुशीलनेन नहि तादशी मनःशान्तिरूपलभ्यते यादशी रतिस्त्रियाकान्तामुखान्त्रिः सरतो निषेधवाक्यस्यापि श्रवणेनोत्पद्यते, किं पुनर्वर्तकव्यं स्वाध्यदि स्वीकृतिसूचको हीकारः श्रूयेत, इति भावार्थः । विशेषालंकारः । मालिनीवृत्तम् ॥ ३३ ॥

लबलीं तव लीलया कपोले

कवलीकुर्वति कोमलत्विषा ।

परिपाण्डुरपुण्डरीकखण्डे?

परिपतुः परितो महाधयः ॥ ३४ ॥

१. वा०—०कण्ठे ।

लबलीमिति । कस्याश्रितस्तत्या नायिकां प्रति चादृक्षिः । हे सखि— तव कपोले । लीलया अनायासेन । कोमलत्विषा करणभूतया कोमलकान्त्या लबलीं श्वेतवणां तदात्यां लतां । कवलीकुर्वति ग्रसति सति— स्वशुकृतया पराजितवति सति । परिपाण्डुरपुण्डरीकखण्डे परिपाण्डुरः अस्युज्जवलः पुण्डरीकाणां शुक्रकमलानां खण्डः समूहः, तस्मिन् । परितः सर्वतः । महाधयः बहुविधा मानसीव्यथाः । परिपेतुः निपतिताः । यदा तव कपोलः स्वशुभ्रतया अत्यन्तशुभ्रां लबलीलतामधरीचकार, तदा लबलयपेक्षया न्यूनतरशुभ्रतानां श्वेतकमलानां महती चिन्ता समजनि—अस्माकं पराजयः

सुकरः प्रत्यासन्नश्वेति बहुदुःखितमभूत् पुण्डरीकज्ञातम्—इति भावार्थः ।
अत्रपूर्वोत्तरार्धयोर्लंकारपकारयोरनुप्रासः सुतरां चमत्कृतिकृत् । अतिशयोक्ति-
श्वालंकारः । मालभारिणीवृत्तम् ॥ ३४ ॥

यौवनोद्गमनितान्तशङ्किताः शीलशौर्यबलकान्तिलोभिताः ।

संकुचन्ति विकसन्ति^१ राघवे जानकीनयननीरजश्चियः ॥ ३५॥

१. वा०-विकुचन्ति ।

यौवनेति । जानकीनयननीरजश्चियः जानक्याः सीतायाः नयननीरजयोः
नेत्रकमलयोः श्रियः कान्तयः । यौवनोद्गमनितान्तशङ्किताः रामचन्द्र-
गतस्य यौवनस्य उद्गमेन तारुण्यग्राप्त्या नितान्तं अत्यन्तं शङ्किताः संजात-
ब्रीढाः । राघवे रामचन्द्रविषये । संकुचन्ति संकोचं प्राप्नुवन्ति । तथा—
शीलशौर्यबलकान्तिलोभिताः शीलं सदाचारः, शौर्यं वीरता, श्वलं शक्तिः,
कान्तिः सौन्दर्यं, तैः लोभिताः आकृष्टाः । विकसन्ति विकासं प्राप्नुवन्ति । पद्ये-
स्मिन् भावसंधिर्वर्णितः—उक्तं च जगज्ञायेन (र. गं., पृ० १०३)—
“अत्र भगवद्वाशरथिगतस्य लोकोत्तरयौवनोद्गमस्य, तादृशस्यैव शीलशौर्य-
देश दर्शनं विभावः । नयनगतसंकोचविकासावनुभावः । ब्रीडौत्सुक्ययोः
संधिर्वर्णयः” । लक्षणं चोक्तं—‘भावसंधिरन्योन्यानभिभूतयोरन्योन्याभिभावन-
योगययोः सामानाधिकरण्यम्’ इति । तथा चात्र यथासंख्यालंकारः । तथा
चोक्तं रसगङ्गाधरे (पृ० ४७६-७) — “उपदेशकमेणार्थानां संबन्धो यथा-
संख्यम् । ... अत्र यौवनोद्गमनितान्तशङ्किताः संकुचन्ति, शौर्यबलकान्ति-
लोभिता विकसन्तीति प्रथमद्वितीयक्रिययोः कमेण प्रथमद्वितीयविशेषणा-
वचिद्देशेन कर्त्रान्वयः । स च शाब्दः । समासाभावेन शब्दानामप्यन्वयात् ॥ ”
रथोदतावृत्तम् । ‘राजराविह रथोदता लगौ’ इति लक्षणम् ॥ ३५ ॥

अधिरोप्य हरस्य हन्त^२ चापं

परितापं प्रशमय्य बान्धवानाम् ।

परिणेष्यति वा न वा युवायं^३

निरपायं मिथिलाधिनाथपुत्रीम् ॥ ३६ ॥

१. वा०-कृत्त० । २. त्विदार्नी ।

अधिरोप्येति । विदेहाधिपतेर्बनुर्यज्ञे पिनाकारोपणोद्यतं रामसुहित्य मिथिलास्थजनोक्तिः । हन्त इति खेदे । हरस्य शङ्करस्य । चापं धनुः पिनाकमिति यावत् । अधिरोप्य अधिज्यं कृत्वा । बान्धवानां विश्वामित्रादीनां । परितापं चापारोपणे समर्थो भविष्यति न वेति शङ्कां । प्रशमन्य निरस्य । अश्यं पुरो दृश्यमानः । युवा रामचन्द्रः । मिथिलाधिनाथयुर्बीजनकतनयां सीतां । निरपायं निर्विघ्नं । परिणेष्यति वा न वा । इति सन्देहः । शैवं धनुरारोप्य तथा स्वबान्धवानां मनश्चिन्तामपहृत्य निर्विघ्नं सीता पाणिग्रहणं करिष्यत्यं रामो न वेति मिथिलास्थजनानां संशयोक्तिः । संशयाल्यस्य व्यभिचारिभावस्य द्वनिरत्र । न चात्र ससन्देहालंकारः, सादृश्यभावात् । पद्ममिदं रसगङ्गाधरे (पृ. २५६) ससन्देहालंकारस्य प्रस्तुदाहरणे पठ्यते । मालभारिणीवृत्तम् ॥ ३६ ॥

भुजपञ्जरे गृहीता नवपरिणीता वरेण रहसि॒ वधूः ।

तत्कालजालपतिता बालकुरङ्गीव वेपते नितराम्॒ ॥ ३७ ॥

१. बा०-चिरेण दहति । २. बा० बाला ।

भुजेति ॥ नवपरिणीता नवोढा—अत एव सुरतरसानभिज्ञा । वधूः भार्या । रहसि एकान्ते । वरेण पत्या । भुजपञ्जरे बाहुद्रयमध्ये । गृहीता गाढमाल्लिष्टा । तत्कालजालपतिता तत्कालं अक्समादित्यर्थः, जाले बन्धने पतिता बद्धा । बालकुरङ्गी बालमृगी । इव । नितरां अत्यर्थं । वेपते कम्पते । अनाज्ञातरतिस्वादा मुख्या नायिका वरेण गाढमाल्लिष्टा कम्पते—इति भावार्थः । पद्ममिदं श्रृंगाराभासोदाहरणत्वेन रसगङ्गाधरे (पृ० १००) पठ्यते । उक्तं च तत्र—'अत्र रत्नेनववध्वा मनागप्यस्पर्शादनुभयनिष्ठत्वेनाभासत्वम्' इति । अत्र पूर्वार्थे भुजपञ्जर इति रूपकं, द्वितीयार्थे तूपमा । गीतिवृत्तम् ॥ ३७ ॥

उपनिषदः परिपीता गीतापि च हन्त मतिपर्थं नीता ।

तदपि न हा विशुवदना मानससदनाद् वहिर्याति ॥ ३८ ॥

उपनिषद् इति । उपनिषदः कठकेनायाः । परिपीताः जलवत् स्वोदरस्थाः कृताः, सम्यगधीता इत्यर्थः । गीता भगवद्वीता । अपि च । हन्त इति खेदे । मतिपर्थं बुद्धिमार्गं । नीता सम्यक् परिशीलितेत्यर्थः । पूर्वं

सत्यपि वेदान्तज्ञानोपकरणस्य सम्यग्नुशीलने । तदपि तथापि । विधुवदना चन्द्रमुखी नायिका । मानससदनात् मनोगृहात्, अन्तःकरणात् । बहिः न याति । हा इति खेदे । यद्यपि उपनिषदादिवेदान्तग्रन्थमननं मया सम्यग्नुष्ठितं, तथापि विषयवैमुख्यं न मे समुद्रवति, प्रत्युत ममान्तःकरणं तामेव चन्द्रवदनामहिनिं स्मरति इति भावार्थः । अत्र सत्यप्युनिषदाद्यध्ययन-स्मृप्ते विषयवैमुख्यकारणे समुपस्थिते, कान्ताविस्मृतिरूपकार्यानुदयात् विशेषोक्तिरलङ्घारः । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ. ४३७) विशेषोक्त्युदाहरणे पठ्यते । तल्लक्षणं च तत्रैव—‘प्रसिद्धकारणकलापसामानाधिकरण्येन वर्ण्यमाना कार्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः’ इति । आर्यावृत्तम् ॥ ३८ ॥

अकरुणहृदय प्रियतम मुञ्चामि त्वामितः^१ परं नाहम् ।

इत्यालपति कराम्बुजमादायालीजनस्य विकला सा ॥ ३९ ॥

१. बा०—त्वागतः ।

अकरुणेति । अत्र काचित् दूती विरहजनितां नायिकाया उन्मादावस्थां नायकसमीपे वर्णयति । हे अकरुणहृदय नास्ति करुणा दया हृदये यस्य तत्सम्बुद्धौ । ईद्यगावस्थामपि मां विहाय गतोऽसीति यावत् । प्रियतम कान्त । इतः परं अहं त्वां न मुञ्चामि त्यजामि । इति सा तव प्रिया नायिका । विकला विरहोन्मत्ता सती । आलीजनस्य सखीजनस्य । कराम्बुजं हस्तकमलं । आदाय गृहीत्वा । आलपति प्रलापं करोति । विरहोद्देगात् सखीजनं कान्तं मन्यत इत्यर्थः । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ. ९०) उन्मादालूपस्य व्यभिचारिभावस्योदाहरणे पठ्यते । तल्लक्षणं च—‘विप्रलभमहापत्तिपरमावन्दादिजन्मान्यस्मिन्नन्यावभास उन्मादः ।’ विशदीकृतं च जगन्नाथेन—‘एषां प्रवासगतं स्वनायिकावृत्तान्तं पृच्छन्तं नायकं प्रति कस्याश्रित्संदेशहारिण्या उक्तिः । प्रियविरहोऽत्र विभावः । असंबद्धोक्तिरनुभावः’ इति । न चात्र आन्तमानलङ्घारः, तस्य सादृश्यप्रयोज्यत्वादिति च रसगङ्गाधरे (पृ. २६६) दपकीकृतम् । गीतवृत्तम् ॥ ३९ ॥

लोभाद्वराटिकानां विक्रेतुं तक्रमानिशमटन्त्या^१ ।

लङ्घो गोपकिशोर्या मध्येरथ्यं महेन्द्रनीलमणिः ॥ ४० ॥

१. निं०—तक्रमकमभटन्त्या ।

लोभादिति । वराटिकानां कपर्दिकानां । लोभात् कपर्दिकाः लास्यन्ते
इत्याशया । तक्रं विक्रेतुं । आनिशं रात्रिपर्यन्तं । अटन्त्या अमन्त्या ।
गोपकिशोर्या गोपालकन्त्या । मध्येरथ्यं रथ्यायाः वीथ्याः मध्ये । महे-
न्द्रनीलमणिः महार्घो रुनविशेषः श्रीकृष्ण इत्यर्थः । लब्धः प्राप्तः । तक्र-
विक्रयाय अमन्त्या गोपकुमार्यां मार्गे श्रीकृष्णः प्राप्त इति भावार्थः । अत्रे-
न्द्रनीलमणिना कृष्णवर्णस्य भगवतो वासुदेवस्य निगरणात् निरीर्थाध्यवसान-
रूपातिशयोक्तिः । वराटिका अन्वित्यन्त्या मणिर्लभ्य इति वाञ्छितार्थादधि-
कलाभत्वाच्च प्रहर्षणालङ्कारः । उदाहृतं पद्ममैतथप्रहर्षणालङ्कारे रसगङ्गाधरे
(पृ. ५०४) । तलक्षणं च तत्रैव—“ साक्षात्तदुद्देश्यकथनमन्तरेणाप्यभी-
ष्टार्थलाभः प्रहर्षणम् ” इति । गीतिवृत्तम् ॥ ४० ॥

रूपारुचिं निरसितुं रसयन्त्या हरिमुखस्य लावण्यम् ।

सुदृशः शिव शिव^१ सकले जाता सकलेवरे जगत्यरुचिः ॥४१॥

This verse is omitted in बा०. १. नि०—शिव शिव सुदृशः ।

रूपेति ॥ रूपारुचिं रूपे सौन्दर्ये अरुचिः अप्रीतिः, द्वैप इति यावत्, तां ।
निरसितुं दूरीकर्तुं । हरिमुखस्य श्रीकृष्णमुखस्य । लावण्यं सौन्दर्यम् ।
रसयन्त्याः आस्वादयन्त्याः, कस्याश्रित् । सुदृशः शोभनलोचनायाः नायि-
कायाः । शिव शिव इति खेदे । सकले समग्रे । सकलेवरे स्वशारीर-
सहिते । जगति इहलोके । अरुचिः अप्रीतिः । जाता उत्पज्जा । यथा कश्चि-
कस्त्विच्चपि खाये वस्तुनि जातद्वेषः, तत्र रुचिमुखादधितुं लवणमास्वादयति,
तथा सौन्दर्ये जातद्वेषा काचिच्चायिका भगवन्मुखलावण्यास्वादने प्रवृत्ता, किन्तु
तत्फलं विपरीतमेव जातम्, न केवलं सौन्दर्ये रुचिनोत्पज्जा, अपि तु स्वश-
रीरेऽप्यरुचिरुद्दपयत —अर्थाद्ब्रह्मगवहर्षनेन ब्रह्मप्राप्तिरभूत्सकलैहिकवस्तुजा-
ते चौदासीन्यमिति । उदाहृतं चैतत्पद्यं रसगङ्गाधरे (पृ० ४४५) विष्मा-
लङ्कारे । ‘अननुरूपसंसर्गो विषमम्’ इति लक्षणं कृत्वा तत्रैवाह जगज्ञाथः—
‘स्वस्य दुःखसाधनवस्त्वनिवृत्तिदुःखान्तरसाधनावासिरुपद्रव्यम् । अत्र यद्यपि
वृक्षदर्शनोत्तरं जातायामपि जगति वैराग्यलक्षणायामहृचौ भगवद्वद्दनलावण्य-
दर्शनाद्वूपारुचिरिलक्षणा या काचित्सा निवृत्तेवेति वक्तुं शक्यते, तथापि
जगदरुचिवेन सकलारुचीनामभेदाध्यवसायाद्वूपारुचिनिवृत्तेरप्रत्यय एव ।

अन्यथा सुखहेतोर्वैराग्यलक्षणाया अरुचेदुःखान्तरसाधनत्वं दुरुपपादं स्यादिति
भवत्युभयोदाहरणम् । ' गीतिवृत्तम् ॥ ४१ ॥

किं जल्पसि मुग्धतया हन्त ममाङ्गं सुवर्णमिति ।

तथदि पतति हुताशे तदा हताशे तुलां तवारोहेत् ॥ ४२ ॥

किमिति । नायिकां प्रति नायकस्य चाटूकिरियम् । हन्त हति हर्वे ।
मम अङ्गं । सुवर्णवर्णं सुवर्णसद्वावर्णं । इति मुग्धतया सारल्येन । किं
वदसि । हे हुताशे नष्टा, सुवर्णस्य तुल्यरूपं मम शरीरं इति आशा यस्या:
सा, तत्संबुद्धौ । तत् सुवर्णं । यदि हुताशे अग्नौ । पतति । तदा तव
तुलां साम्यं । आरोहेत् प्रामुखात् । मम शरीरं सुवर्णरूपमिति कथनं तवा-
मलाघवकारि, अग्निविशुद्धं तत् त्वदवयवानां साम्यं प्रामुखं शकोति नान्यथेति
भावार्थः । अत्रोपमानभूतं सुवर्णं द्वितीयार्थं पश्यस्योपमेयीक्रियते, उपमेयभूतं
च नायिकाङ्गमुपमानीक्रियते । अतोऽत्र प्रतीपालङ्कारः । तल्लक्षणं च रसगङ्गा-
धरे—‘प्रसिद्धौपम्यवैपरीत्येन वर्ण्यमानमौपम्यमेकं प्रतीपम्’ इति । एतदु-
दाहरणव्याख्याने चाह जगन्नाथः (पृ. ४९६)—‘अत्र पूर्वार्धोपमागम्यं
सुवर्णाधिक्यं तिरस्कृत्य द्वितीयार्थं प्रतीपं बालाङ्गवर्णस्याधिक्यं गमयति । हुता-
शपातं विना प्रतीपमपि दुर्लभम् । उपमातुं स्वप्रेऽपि न संभवतीति सुग्धतव-
हुताशत्वाभ्यां गम्यते ’ गीतिवृत्तम् ॥ ४२ ॥

औत्सुक्यात्परिमिलतां चपया संकोचमञ्चतां च मुहुः ।

नवसंगमयोर्यूनोर्नयनानामुत्सवो जयति ॥ ४३ ॥

औत्सुक्यादिति । औत्सुक्यात् दर्शनोत्कण्ठया । परिमिलतां संग-
च्छतां । चपया लज्जया । च । मुहुः वारं वारं । संकोचं अप्रसरणभावं ।
अञ्चतां प्रामुखतां । नवसंगमयोः नवः संगमः मिलनं ययोः तयोः । यूनोः
युवा च युवतिश्च तयोः । नयनानां नेत्राणां । उत्सवः आनन्दः । जयति
विशेषेण वर्तते । दंपत्योः प्रथममिलनप्रसङ्गे दर्शनोत्कण्ठया नयनानि संग-
तानि भवन्ति, पुनश्च स्वभावसुलभलज्जया संकोचं प्रामुखन्ति—एताद्वशो-
नयनानन्दोऽस्य रमणीय इति भावार्थः । स्वभावोक्तिरलङ्कारः । आर्या-
वृत्तम् ॥ ४३ ॥

गरिमाणमर्पयित्वा लघिमानं कुचतटात्कुरद्धृशाम् ।

स्वीकुर्वते नमस्ते यूनां धैर्याय निर्विवेकाय ॥ ४४ ॥

१. प., वै., श०—० सरोजदशाम् ।

गरिमाणमिति । गरिमाणं गुरुत्वं, आत्मन इति शेषः । अर्पयित्वा दत्वा—कुचतटायेति शेषः । कुरद्धृशाम् मृगनयनानां । कुचतटात् स्तन-प्रदेशात् । लघिमानं लघुत्वं । स्वीकुर्वते गृह्णते । निर्विवेकाय विचारश्च-न्याय । यूनां । धैर्याय साहसाय । ते तुभ्यं । नमः । हे युवजनसाहस, नितरामविमृश्यकार्यसि त्वं यन्मृगाक्षीणां स्तननिष्ठं लघुत्वमादाय स्वनिष्ठं गुरुत्वं स्तनयोरर्पयसि । यथा यथा नायिकायाः कुचद्धृद्धं लघुभावं त्यजदुरु-भावमापद्यते तथा तथा यूनां मनो गाम्भीर्यरूपं गुरुभावं त्यजद्विकाररूपं लघुभावं प्राप्नोतीति भावः । धैर्यस्य लघुगुरुविनिमयेन निर्विवेकत्वम् । परिवृत्यलङ्कारः । ‘परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात्समासमैः’ इति काव्य-प्रकाशे । उदाहृतं चैतत्पद्यं रसगङ्गाधरे (पृ. ४८२) । गीतिवृत्तम् ॥ ४४ ॥

न्यञ्चति॑ वयसि॒ प्रथमे॒ समुदञ्चति॑ तरुणिमनि॒ सुदृशः ।

दधतिस्म मधुरिमाणं वाचो॒ गतयश्च विभ्रमाश्च॑ भृशाम्॑ ॥ ४५ ॥

बा० Reads this verse after the next one. १ बा०—भवंति॑ ।

२. २०—Adds after it कि॑ च । ३. नि०—चास्तां॑ च । ४ २० Reads the second line उल्लसति॑ कापि॑ शोभा॑ वचसां॑ च॑ दृशां॑ च॑ विभ्रमाणां॑ च, but gives our reading also in the comment.

न्यञ्चतीति॑ । सुदृशः॑ चारुलोचनायाः॑ । प्रथमे॒ वयसि॒ वाल्ये॑ । न्यञ्चति॑ दासं॑ गच्छति॑ सति॑ । तथा॑ तरुणिमनि॑ यौवने॑ । समुदञ्चति॑ आविर्भवति॑ सति॑ । वाचः॑ गिरः॑ । गतयः॑ गमनानि॑ । विभ्रमाः॑ विलासाः॑ । च॑ । भृशां॑ अस्यर्थं॑ । मधुरिमाणं॑ मधुरतां॑ । दधति॑ स्म धारयन्ति॑ स्म । वयः॒संधि-वर्णनम्॑ । उत्तरार्थे॑ प्रकृतानां॑ वाग्यातिविभ्रमाणामेकयैव॑ ‘मधुरिमाणं॑ दधति॑’ इति॑ गुणविशिष्टाया॑ क्रिया॑ योगात्॑ तुल्ययोगितालङ्कारः॑ । उदाहृतं॑ चैतत्पद्यं॑ रसगङ्गाधरे (पृ. ३१८) । तत्रैव॑ तुल्ययोगितालक्षणं॑ च—‘प्रकृतानामेवा॑ प्रकृतानामेवा॑ वा॑ गुणक्रियादिस्पैकधर्मान्वयस्तुल्ययोगिता॑’ इति॑ । गीतिवृत्तम्॑ ॥ ४५ ॥

निःसीमशोभासौभाग्यं नताङ्गथा नयनद्रश्यम् ।

अन्योन्यालोकनानन्दविरहादिव चञ्चलम् ॥ ४६ ॥

निःसीमेति । नताङ्गथा: यौवनभरनतावयवायाः नायिकायाः । नयन-
द्रश्यं लोचनयुगं । निःसीमशोभासौभाग्यं निःसीमं अमर्यादं शोभायाः
सौन्दर्यस्य सौभाग्यं संपद् यस्य तत्—अनन्तसौन्दर्ययुतमित्यर्थः । अन्यो-
न्यालोकनानन्दविरहात् अन्योन्यालोकने परस्परदर्शने य आनन्दः तस्य
विरहात् अभावात् । इव । चञ्चलम् इत्युत्प्रेक्षा । स्वभावतशङ्खलं कामिनी-
नयनयुगं, परस्परदर्शनाभावहेतुना तादशमिति कविनोत्प्रेक्ष्यते । पद्यं चैतद्रस-
गङ्गाधरे (पृ० २९४) [आनन्दरूप—] गुणाभावस्य हेत्युत्प्रेक्षायामुदाहियते ।
अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ ४६ ॥

गुरुमध्ये हरिणाक्षी मार्तिकशकलैर्मिहन्तुकामं^१ माम् ।

रद्यन्तिरसनाम्रं^२ तरलितनयनं मिवारयांचक्रे ॥ ४७ ॥

१. र०—कमलाक्षी कमलाक्षेण प्रहर्तुकामं । नि०—विहन्तुकामं । २. चा०—
रद्यन्ति रसनाम्रं ।

गुर्विंति । गुरुमध्ये गुरुणां शश्वादीनां मध्ये स्थितेति शेषः ।
हरिणाक्षी मृगनयना । मार्तिकशकलैः मृत्तिकाया इमानि तानि
च तानि शकलानि चेति तथा तैः । मृणोटखण्डैरित्यर्थः । निहन्तुकामं
प्रहर्तुकामं । मां वीक्ष्येति शेषः । रद्यन्तिरसनाम्रं रदैः दन्तैः यन्त्रितं
धृतं रसनाम्रं जिह्वाम्रं यस्मिन् कर्मणि यथा तथा । तरलितनयनं तरलिते
चालिते नयने यस्मिन्कर्मणि यथा तथा । निवारयांचक्रे प्रतिषिद्धवती ।
सुगमो भावार्थः । स्वभावोक्तिरलङ्घारः । उदाहृतं चैतत्पद्ममर्याद्यक्तिगुणो-
दाहरणे रसगङ्गाधरे (पृ० ६०) । तलुक्षणं च—‘वस्तुनो वर्णनीयस्यासाधारण-
क्रियारूपयोर्वर्णनमर्थव्यक्तिः ।’ उक्तं च ग्रन्थकृता तत्र ‘अयमेवेदानींतनैः
स्वभावोक्त्यलङ्घार इति व्यपदिश्यते’ । गीतिवृत्तम् ॥ ४७ ॥

नयनाञ्चलावमर्शी या न कदाचित्पुरा सेहे ।

आलिङ्गितापि जोषं तस्थौ^३ सा गन्तुकेन दयितेन ॥ ४८ ॥

१. नि०—तस्थौ साहं; it omits जोषं ।

नयनेति । या नायिका । पुरा संयुक्तावस्थायां । कदाचित् अपि ।
नयनाश्चलावमर्शी लोचनपक्षमस्पर्शी । न सेहे न सोढवती । सा एव ।
अधुना गन्तुकेन प्रवासोद्युक्तेन । दयितेन प्रियेण । आलिङ्गिता अपि ।
जोषं तृणी । तस्थौ स्थिता । या खलु नायिका पुरा संयोगावस्थायां
स्वाभाविकचाच्छल्यवशात् अक्षिपक्षमस्पर्शी न सोढवती, सैवेण प्रवासार्थं
गच्छता प्रियेणालिङ्गिष्ठपि न किञ्चिद्दर्तीति भावः । प्रवासविप्रलभ्मशृङ्गारोदा-
हरणमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ३५) पञ्चते । अत्र च सहजचाच्छल्यनिवृत्तिर्जडता
च नायिकागते स्पष्टे । गीतिवृत्तम् ॥ ४८ ॥

मानपराग्वदनापि प्रिया शयानेव दयितकरकमले ।

उद्देह्यद्भुजमलसर्वीवावन्धं कपोलमाधत्ते ॥ ४९ ॥

१. नि०—दयित करकमले ।

मानेति । मानपराग्वदना मानेन प्रणयकोपेन पराग्वदना पराङ्मुखी ।
अपि । प्रिया कान्ता । शयाना इव निद्राव्याजेनेति यावत् । उद्देह्यद्भुजं
उद्देलन् च चलः भुजो यस्मिन्कर्मणि यथा तथा । अलसर्वीवावन्धं अलसः
शिथिलः श्रीवाया बन्धो यस्मिन्कर्मणि यथा तथा । दयितकरकमले प्रिय-
तमहस्ते । स्वकीयं कपोलं । आधत्ते स्थापयति । काचिन्नायिका प्रणय-
कुपितापि दयिताल्लेपसुखमिच्छन्ती निद्राव्याजेन प्रियतमकरकमले स्वकपोलं
निधत्ते । एतेनैतादशं प्रियतमसौभाग्यं सूचितं भवति येन मानिनी क्षणमपि
मानधारणे असमर्था । उद्देलद्भुजमलसर्वीवावन्धमिति क्रियाविशेषे निद्रा-
मिष्वं पोषयतः । गीतिवृत्तम् ॥ ४९ ॥

लोचनफुलाम्भोजद्वयलोभान्दोलितैकमनाः ।

कस्तरीतिलकमिषादयमलिकेऽलिस्त्वोऽल्लसति ॥ ५० ॥

लोचनेति । नायिकां प्रति नायकस्य चाटूक्तिः । लोचनफुलाम्भोजद्व-
यलोभान्दोलितैकमनाः लोचने एव फुलाम्भोजद्वयं विकसितपद्मयुगलं तयोः
लोभः, तेन आन्दोलितं तरलितं—अस्मिन् पद्मे निवसामि, हतरस्मिन्वेति
संशयारूढं, एकमेव मनः यस्य सः । अलिः भ्रमरः । तव । अलिके
ललाटे—मध्यभागे इत्यर्थः । कस्तरीतिलकमिषाद् कस्तरीतिलकव्याजात् ।
उल्लसति शोभते । विकसितपद्मसद्वं तव लोचनद्वयं दृष्टा कतरस्मिस्तिष्ठा-

मीत्यनिश्चितमना अमरोऽयं मध्यस्थित इव हृश्यते—इति कस्तुरीतिलकापद्मवः
कृतः कविना । अपहृतिरलङ्कारः । तङ्गक्षणं च काव्यप्रकाशो—‘अपहृति-
रपद्मव्य किंचिदर्थप्रदर्शनम्’ इति । आर्यावृत्तम् ॥ ५० ॥

अधिरजनि प्रियसाविधे कथमपि संवेशिता गुरुभिः ।

किं भवितेति सशङ्कुं पद्मजनयना परामृशति ॥ ५१ ॥

अधिरजनीति । अधिरजनि रात्रौ । गुरुभिः शश्वादिभिः पूज्यैः
जनैः । प्रियसाविधे कान्तसमीपे । कथमपि महता कष्टेन । संवेशिता
स्थापिता । पद्मजनयना कमललोचना । किं भविता किमापतिष्ठति । इति
सशङ्कुं सभयं । परामृशति विचारयति । अनभिज्ञातपतिसंगमास्वादायाः
पत्युः सविधे प्रथमवारं निवेशिताया नवोढाया मुग्धावस्था व्यञ्यतेऽत्र ।
आर्यावृत्तम् ॥ ५१ ॥

चिन्तामीलितमानसो मनसिजः सख्यो विहीनप्रभाः

प्राणेशः प्रणयाकुलः पुनरसावास्तां समस्ता कथा ।

एतत्वां प्रतिबोधयामि मम चेदुक्तिं हितां मन्यसे

मुग्धे मा कुरु मानमाननमिदं राकापतिजेष्यति ॥ ५२ ॥

चिन्तेति । मानिनीं प्रति कस्याश्रिदुक्तिः । मनसिजः कामः । चिन्तामी-
लितमानसः चिन्तया, कथमहमिमां जेतुं समर्थः स्यामितीदृश्या, मीलितं
शून्यं, विरतब्यापारं, मानसं यस्य सः । सख्यः । विहीनप्रभाः स्वकथनस्य
वैफल्याद् निस्तेजस्काः । प्राणेशः प्रियः । प्रणयाकुलः प्रेमव्याकुलः,
प्रणतिपर इत्यर्थः । भवतु—इयं समस्ता समग्रा । कथा आस्तां तिष्ठतु ।
चेत् त्वं एतत् प्रतिबोधयामि निवेदयामि—हे मुग्धे मूढे । मानं मा
कुरु । नोचेत् । इदं तव आननं मुखं । राकापतिः चन्द्रः । जेष्यति—सति
माने मुखस्य मलीमसत्वाच्चन्द्रः साम्यं प्राप्त्यति । तव मानापनोदार्थं
चिन्ताव्याकुलो मदनः, स्वप्रयत्नवैफल्याश्रिस्तेजस्कास्त्वस्त्वयः, प्रियोऽपि
प्रणतिपरः—सर्वमेतत्तिष्ठतु, किन्तु मानारपूर्वं त्वदाननेन सकलङ्कश्चन्द्रो जित
आसीत्, अधुना यदि मानमाधत्से तर्हि त्वन्मलिनमुखसाद्यं भजमान-
श्चन्द्रस्त्वां जेष्यतीति हितं मे वचनमवधार्य त्यज्यतां मान इति भावार्थः ।

पथमेतद्दसगङ्गाधरे (पृ. ६५) माधुर्यैंजःप्रसादाख्यगुणव्रचाभिव्यञ्जन
उदाहृतम् । तथा चोक्तं ग्रन्थकृता—“अत्र सर्वांवच्छेदेन प्रसादाभिव्यञ्जकत्वं ।
अंशभेदेन तु माधुर्यैंजोभिव्यञ्जकत्वमपि । मनसिजान्तस्य मा कुवंदिश
माधुर्यैंभिव्यक्तिहेतुत्वात् । सर्वय इत्यादेरोजोगमकर्त्वात् । नन्वत्र शृङ्गारा-
श्रयस्य माधुर्यस्याभिव्यक्तये तदनुकूलास्तु नाम रचना, ओजसस्तु कः प्रसङ्गो
यदर्थं तदनुकूलवर्णविन्यास इति चेत् । नायिकामानोपशान्तये कृतानेकयस्ना-
यास्तदीयं हितमुपदिशन्याः सर्व्याः सकोधत्वस्य व्यञ्जनीयतया तथाविन्या-
सस्य साकल्यात् ” इति । शार्दूलविकीर्णिं छन्दः ॥ ५२ ॥

अलंकर्तुं कणो भृशमनुभवन्त्या नवरुजं
ससीत्कारं तिर्यग्वलितवदनाया मृगदृशः ।
कराव्यापारानतिसुकृतसारानसयतो
जनुः सर्वश्लाघ्यं जयति ललितोत्तंस भवतः ॥ ५३ ॥

१. र. °८जां । नि०-°८चं ।

अलंकर्तुमिति ॥ इयं कस्यचिल्कामिनीकर्णभूषणं प्रत्युक्तिः । हे ललितो-
त्तंस रमणीय कर्णभूषण । कणो अलंकर्तुं तव धारणे भूषयितुं । भूषणं
अत्यन्तं । नवरुजं नृतनां पीडां । अनुभवन्त्याः अलंकाराणां प्रथमधारणे क्षेषः
प्रसिद्ध एव । ससीत्कारं सीकारपूर्वकं यथा स्यात्तथा । तिर्यग्वलितवद-
नायाः तिर्यक् वकं यथा स्यात्तथा वलितं परिवर्तितं वदनं मुखं यथा तस्याः ।
मृगदृशः हरिणाक्ष्याः नायिकायाः । अतिसुकृतसारान् महतः पुष्टस्य
सारान् फलभूतान् । कराव्यापारान् हस्तकमलयोः चेष्टाः । रसयतः
आस्वादयतः । भवतः । जनुः जन्म । सर्वश्लाघ्यं सर्वजनैः स्तुर्यं । जयति
सर्वोत्कर्षेण वर्तत इत्यर्थः । अत्र नवोदया कामिन्या प्रथममेव क्षेषेन कणे
धार्यमाणस्योत्तंसस्य वृत्तांतः प्रत्यग्रखंडिताधरकामुकवृत्तांताभेदेन स्थितः । सा
हि अधरखंडनकाले नवरुजमनुभवति ससीत्कारं वदनं परावर्तयति नायके
करकमलं व्यापारयति । अत्र प्रस्तुते उत्तंसवृत्तांते अप्रस्तुतकामुकवृत्तांतस्या-
रोपेण समासोक्तिरलङ्कारः । कामिनीविषयः कामुकगतोऽभिलापश्च व्यज्यते ।
उदाहृतं पथमेतद्दसगङ्गाधरे (पृ० ३७७) समाप्तोक्तौ । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ५३ ॥

आयातैव निशा निशापतिकरैः कीर्णः दिशामन्तरं^१

भामिन्यो भवनेषु भूषणगणैरङ्गान्यलंकुर्वते^२ ।

मुग्धे^३ मानमपाकरोषि न मनागद्यापि रोषेण ते

हा हा बालमृणालतोऽप्यातिरां^४ तन्वी तनुस्ताम्यति^५ ॥५४॥

१. नि०-पूर्ण । २. वा०-०मन्दिरं । ३. र०- भूषणगणैरङ्गासयन्ति
श्रियम् । ४. र०- बाले । ५. र०-०तमां । ६. नि०-तनुः क्षाम्यति ।

आयातैवेति । मानिनो प्रति सखीजनस्योक्तिः । हे मुग्धे सूढे । निशा
रात्रिः । आयाता एव तव मानापनोदकरणे इयात् कालो व्यतीतः-इत्यर्थः ।
तथा च-दिशां अन्तरं अन्तरालं । निशापतिकरैः चन्द्रकिरणैः । कीर्ण
व्याप्तम् । एतत्कलत्वेन च-भामिन्यः कोपस्वभावा अपि कामिन्यः । भवनेषु
स्वस्वगृहेषु । प्रियसङ्गमार्थं भूषणगणैः अङ्गानि अलंकुर्वते स्वप्रसाधने रता
इत्यर्थः । त्वं पुनः अद्यापि । मानं रूपयौवनादिगावं प्रणयकोपं वा । मनाकृ
ईप्तव् । न अपाकरोषि न त्यजसि । हा हा इति खेदे । रोषेण क्रोधेन ।
बालमृणालतः अभिनवमृणालात् । अपि । तन्वी कोमला । ते तनुः शरीरं ।
ताम्यति म्लानतां भजते । तव प्रसादने रतानामसाकं रात्रिजाता, ज्योत्स्नया
चाम्बरं व्याप्तं, अन्याश्च स्त्रियः परित्यक्तकोपाः प्रियमिलनार्थमात्मप्रसाधने
लग्नाः परिदृश्यन्ते, त्वं पुनस्तथैव कुपिता तिष्ठसि, हे मुग्धे एवं च कोमलं ते
शरीरं म्लानिमापयते, अतो मानं त्यजेति भावार्थः । पद्मेतद्वैदर्भीवृत्तेहृदा-
हरणत्वेन पठ्यते रसगङ्गाधरे (पृ० ७३) । लक्षणं च तस्यास्तत्रैव-“ एभि-
र्विशेषविषयैः सामान्यरूपैः च दूषणैः रहिता । माधुर्यभारभङ्गसुन्दरपदवर्णं-
विन्यासा ॥ व्युत्पत्तिसुद्विरन्ती निर्मातुर्या प्रसादयुता । तां विजुधा वैदर्भीं
वदन्ति वृत्तिं गृहीतपरिपाकाम् ॥ ” इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५४ ॥

वाचो माङ्गलिकी^६-प्रयाणसमये जलपत्यनलपं जने

केलीमन्दिरमारुतायनमुखे विन्यस्तवक्त्राम्बुजाः^७ ।

निःश्वासग्लपिताधरं परिपत्तद्वाणाद्रवक्षोरुहा

बाला लोलविलोचना शिव शिव प्राणेशमालोकते ॥५५॥

१. वा०—वाचं माङ्गलिकी । २. नि०—०म्बुजं । ३. र०—निःश्वासग्ल-
पिताधरोपरिपत ।

वाच इति । प्रवस्यस्पतिकाया वर्णनमिदम् । प्रयाणसमये गमनकाले ।
 प्रियस्येति शोधः । जने बन्धुजने । माङ्गलिकीः स्वस्यादिशब्दयुता मङ्गल-
 फलकाः । वाचः गिरः । अनहर्पं बहु । जलपति सति । केलीमन्दिरमाह-
 तायनमुखे केलीमन्दिरस्य कीडागृहस्य मारुतायनमुखे वातायनद्वारा ।
 विन्यस्तवक्राम्बुजा विन्यस्तं स्थापितं वक्त्राम्बुजं मुखकमलं यथा सा ।
 परिपतद्वाष्पाद्र्वक्षोरुहा परिपतद्विः वार्ष्यैः अश्रुभिः आदृँ सिंकौ वक्षो-
 रुहौ स्तनौ यस्याः सा । लोलविलोचना लोले चब्बले, कातरे इति यावत्,
 विलोचने नयने यस्याः सा । बाला मुग्धा प्रिया । निःश्वासग्लपिताधरं
 निःश्वासैः ग्लपितः ग्लानिं प्रापितः, त्यक्तरक्तवर्णं हत्यर्थः, अधरः ओष्ठः
 यस्मिन् कर्मणि यथा स्यातथा । प्राणेशं कान्तं । आलोकते पश्यति ।
 शिव शिव इति स्तेदे । अत्र नायिका मुग्धा, अत एव प्रयाणकाले पत्युर्बन्धु-
 जनस्य च सांनिध्यं परिहस्य कीडागृहगवाक्षेण तदवलोकनपरा तृष्णीमेव विरह-
 वेदनामनुभवति । पद्यमेतदसगङ्गाधरे (पृ० ३४) विप्रलम्भशृङ्गार उदाहतम् ।
 व्याख्यातं च तत्रैव अन्यकृता—‘ अत्राप्यालम्बनस्य नायकस्य, निःश्वासाश्रु-
 पातादेवनुभावस्य, विषादचिन्तावेगादेश्च व्यभिचारिणः, संयोगादतिरभिव्य-
 ज्यमाना वियोगकालावच्छिङ्गवाहिप्रलम्भरसव्यपदेशहेतुः । ’ इति । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५५ ॥

द्वारिद्र्यं भजते कलानिधिरयं राकाधुना म्लायति
 स्वैरं केरवकाननेषु परितो मालिन्यमुन्मीलति ।
 घोतन्ते हरिदन्तराणि सुहदां वृन्दं समानन्दति
 त्वं चेदत्रासि काञ्चनाङ्गे वदनांभोजे विकासश्रियम् ॥५६॥

दारिद्र्यमिति । मानिनों प्रति सख्या उक्तिः । हे काञ्चनाङ्गे काञ्चन-
 वर्णं सुवर्णवर्णं अङ्गं शरीरं यस्याः तस्मिन्बुद्धौ । त्वं वदनांभोजे मुखकमले ।
 विकासश्रियं विकासस्य, स्मितस्येति यावत्, श्रियं शोभां । चेत् यदि ।
 अञ्चसि धारयसि । तदा अयं कलानिधिः चन्द्रः । दारिद्र्यं श्रीशून्यत्वं,
 निष्कलत्वं च । भजते धारयति । अधुना अस्मिन्क्षेव क्षणे । राका पूर्णिमा ।
 म्लायति म्लाना, हीनज्योरेक्षा भवति । परितः समन्तात् । केरवकाननेषु
 कुमुदवनेषु । स्वैरं विना परप्रयत्नं । मालिन्यं विकासराहित्यं । उन्मीलति

उदितं भवति । हरिदन्तराणि दिशां मध्यवर्तिनो भागाः । द्योतन्ते प्रकाशयुक्ता भवन्ति । तथा च—सुहृदां अस्माद्शां बन्धूनां । वृन्दं समूहः । समानन्दति हृष्यति । हे सुर्वासदशगौरशरीरे, यदि मानसपहाय प्रसाद-सूचकं मन्दस्मितं स्वमुखकमले धारयसि तर्हि न केवलं सखीजनस्याहादो दिक्षु प्रसादश्च विस्तीर्णो भविष्यति, अपि तु चन्द्रस्य पूर्णिमायाः कुमुदानां च निःश्रीकर्त्तव्यमुत्पत्त्यत इति भावार्थः । सूर्यप्रभोदये हि दिक्षु प्रकाशः, कमलवृन्दे विकासः, चन्द्रादिशोभाहास उपजायते । एतेन सुखे सूर्यसादर्शं व्यङ्ग्यम् । सुखे मन्दस्मितानयनसमकालमेव चन्द्रो दारिण्यं भजिष्यते—वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति लट् । एवमुत्तरत्रापि । हेतुकार्ययोर्यैगपद्याभावेऽप्यत्र तथा वर्णनादितिशयोक्तिरलङ्घारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥५६॥

पाटीरद्धुभुजङ्गपुङ्गवमुखायाता॑ इवातापिनो॒

वाता वान्ति दहन्ति लोचनमग्नी ताम्रा रसालद्वुमाः ।

एते॑ हन्ति किरन्ति कूजितमयं॑ हालाहलं कोकिला

बाला बालमृणालकोमलतनुः प्राणान्कथं रक्षतु ॥ ५७ ॥

१. वा०—पाटीरास्तु । २. २०—०मुखोद्भूता । ३. २०—वपुस्तापिनो ।

४. २०—श्रोत्रे । ५. २०—कूजितमिमे ।

पाटीरेति । वसन्ते विरहिणीवर्णनम् । पाटीरद्धुभुजङ्गपुङ्गवमुखायाता॑: पाटीरद्धुः चन्द्रनतरुः, तस्मिन् सुजङ्गपुङ्गवाः सपंच्रेष्ठाः, तेषां सुखेभ्यः आयाताः निःसृताः । पुङ्गवशब्देन तेषां महाविषयं द्योत्यते । इव । आतापिनः समन्तात् विरहिणीसंतापजनकाः । वाताः वायवः । वान्ति चलन्ति । अग्नी परितो इश्यमानाः । ताम्राः रक्तवर्णाः । रसालद्वुमाः आग्रवृक्षाः । वसन्ते ताम्रपल्लैराग्राणामाच्छादितत्वात् । लोचनं दहन्ति नेत्रयोरुद्देशजनका दृश्यर्थः । हन्ति इति खेदे । एते कोकिलाः । कूजितमयं कूजितरूपं । हालाहलं कालकूटं । किरन्ति वर्षन्ति । सत्येतादशेऽनर्थसंपाते—बालमृणालकोमलतनुः नवमृणालसदशकोमलशरीरा । बाला युवतिः । कथं प्राणान् रक्षतु जीवतु । विरहावस्थायामेकमप्यनर्थाय, किन्तवत्र भयंकराशीविषफूलकरवदःसहा दक्षिणानिलाः, अभिनवपल्लैवभराच्चिता आम्राः, कालकूटवदमृशमुद्देजकाः कोकिलरवाः, त्रयोऽपि मिलित्वा बालप्राणनाशायोद्युक्ता

इति भावः । समुच्चयालङ्कारोदाहरणे पठयते पश्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ. ४९१) । ‘युगपश्यदार्थानामन्वयः समुच्चयः’ इति लक्षणं च तत्रैव । अत्र त्रयोऽपि पदार्था जीवनाशार्थमापतन्तोऽरमणीयाः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥ ५७ ॥

आयातैव निशा मनो मृगहशामुञ्चिद्रमातन्वती
मानो मे कथमेष संप्रति निरातङ्कुं हृदि स्थास्थति ।

ऊहापोहमिमं सरोजनयना यावद्विधत्तेतरां

तावत्कामनृपातपवसुषमं विम्बं वभासे विधोः ॥ ५८ ॥

आयातैवेति । कस्याश्चिद् विगलन्मानाया उक्तिरियम् । मृगहशां हरिणाक्षीणां । मनः । उञ्चिद्रं दीप्ताभिलापं । आतन्वती कुर्वती । निशा रात्रिः । आयातैव आगता एव । एष मे मानः । संप्रति अधुना । निरातङ्कुं निःशङ्कुं । कथं हृदि स्थास्थति । सरोजनयना कमलनयना नायिका । इमं । ऊहापोहं तर्कवितकं । यावत् विधत्तेतरां कुरुते । तावत् । कामनृपातपवसुषमं कामनृपस्य मदननृपतेः आतपवस्य छत्रस्य सुषमा शोभा इव सुषमा यस्य तत् । विधोः चन्द्रस्य । विम्बं मण्डलं । वभासे प्रकाशितमभूत् । ‘अत्र रात्रिसंनिधानादपि सिद्धयतो मानविनाशस्य चन्द्रोदयादनायासेन सिद्धिः ।’ (रसगङ्गाधर, पृ० ४९२) समाधिरलङ्कारः । तलुक्षणं च—‘एककारणजन्यस्य कार्यस्याकस्मिककारणान्तरसमवधानाहितसौकर्यं समाधिः ।’ शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥ ५८ ॥

प्रभातसमयप्रभां प्रणयिनि^१ हुवाना रसा-

दमुष्य निजपाणिना दशमीलयलीलया^२ ।

अयं तु^३ खलु पद्मिनीपरिमलालि^४ पाटच्चरे

रवेहृदयमध्यगादधिकचारु तैर्मारुहतेः^५ ॥ ५९ ॥

१. नि०—प्रणयिनी । २. र०—नयनाम्बुजं सपदि पाणिनामीलयत् । ३.
र०—अनेन । बा०—अयं तु । ४. बा०—लाद्रिपाट० । ५. र०—समीरशिशुकै-
श्चिरादनुमितो दिनेशोदयः ।

प्रभातेति । प्रणयिनि प्रियतमे । रसात् रागात्, ऐरणः, हेतोः ।
प्रभातसमयप्रभां प्रातःकालीनसूर्यकान्ति । हुवाना गोपयन्ती । काचिज्ञा-

यिका निजपाणिना स्वहस्तेन । लीलया कुरूहलेन । अमुष्य स्वप्रियस्य ।
दृशं दृष्टि । अमीलियत् आच्छादयामास । अर्थं प्रकृतनायकः । तु । खलु
निश्चयेन । पश्चिनीपरिमलालिपाटच्चरैः पश्चिनीनां कमलिनीनां परिमलस्य
गन्धस्य आलीनां पंकीनां पाटच्चरैः तस्कैः । तैः पूर्वानुभूतैः । मारुतैः
वायुभिः । रवेः सूर्यस्य । उदयं । अधिकचारु अतिसम्यक् यथा स्थात्तथा ।
अध्यगात् अज्ञासीत् । काच्चिज्ञायिका उषसि स्वप्रियतमस्य प्रभातदर्शनं
वारयितुमिच्छन्ती । तस्य नवने स्वहस्तेनाच्छादितवती, किन्तु कमलगन्धवाहिभिः
पवनैस्तस्य सूर्योदयज्ञानमभूत्, सूर्योदये कमलानां विकासादिति भावः ।
इष्टप्राप्तिजन्योऽत्र विषमालङ्कारः । ‘अननुरूपसंसर्गो विषमम्’ इति रस-
गङ्गाधरे लक्षयित्वेममलङ्कारं पद्मं चैतदुदाहृत्य (पृ० ४४६) गन्धकृदाह—
‘अत्र प्रियतमकर्तृकप्रभातविषयवक्षानाभावः कामिन्याः सुखसाधनतयेष्टः ।
स च तया साध्यमानोऽपि न सिद्ध इतीष्टप्राप्तिरेव । यद्वा तादृशज्ञानं तस्या
दुःखसाधनम्, तञ्जिवृत्तिरूपं चेष्टं साध्यमानमपि न [त] थेति सैव । एवं
च द्विप्रकारापीष्टप्राप्तिरेवात्र संभवति ।’ पृथ्वीवृत्तम् ॥ ५९ ॥

विदूरादाश्वर्यस्तिमितमथ किञ्चित्परिच्या—

उदञ्चचाञ्चल्यं तदनु परितः स्फारितरुचि ।

गुरुणां संघातं^१ सपदे मयि याते समजनि

वपाघूर्णन्तारं नयनमिह सारङ्गजदशः^२ ॥ ६० ॥

१. नि० २०-संघाते । २. २०-नयनयुगमिन्दीवरदशः ।

विदूरादिति । अत्र कश्चित्सखायं प्रति क्वचिदनपावृते स्थलविशेषे गुरु-
वशुशूष्माणायाश्चिरप्रोपितमसंभावितागमनं प्रियमकस्मादवलोकितवत्याः
प्रियाया नवनव्यापारं चर्णयति । सारङ्गजदशः सारङ्गो हरिणस्तस्माजायत
इति सारङ्गो मृगपोतस्तद्वद् दृग् दृष्टिर्यस्याः तस्याः, मणिर्यायाः । मयनं
नेत्रं । विदूरात् दूरतो महर्शनात् । आश्वर्यस्तिमितं कथमयमकस्मादय
संप्राप्त इत्याश्रयेण निश्चलं । अथ ततः । किञ्चित्परिच्यात् मयीषचिकट-
वर्तिनि जाते सम्यग्दर्शनात् । उदञ्चचाञ्चल्यं प्रासचाञ्चल्यं औत्सुक्येन तरलतां
प्राप्तं । तदनु तदनंतरं । परितः समन्ततः । स्फारितरुचि स्फारिता वृद्धि
प्रापिता रुचिः कान्तिर्यस्य, हर्षोदिकात् विकसितमित्यर्थः । इह अत्र । मयि

गुरुणां पूज्यानां । संघातं समृहं । याते सति । सपदि इटिति । चपाद्यूर्ण-
त्तारं व्रपया लज्जया धूर्णन्ती अमन्ती तारा कनीनिका यस्य तादृशं । समजानि
संजातम् । अत्र क्रमेण नायिकागतनयनविकारवर्णनम्—दूरतो विलोकिते,
अतिर्क्तागमनात् साश्रयं, ईपत्सनिधाने समुत्सुकतया चञ्चलं, तदनन्तरं हर्षा-
द्विकसितं, गुरुसानिध्यमागते च सलजमभूदिति भावार्थः । अत्र क्रमेणानेक-
विकाराणां स्तिमितत्वादीनां नयनरूप एकस्मिन्द्विकरणे वर्णनातपर्याया-
लङ्कारः । उदाहृतं चैतत्पर्यं रसगङ्गाधरे (पृ. ४७९) पर्यायालङ्कारे । तल्क्षणं
च तत्रैव—‘क्रमेणानेकाधिकरणक्रमेकमाध्येयमेकः पर्यायः । क्रमेणानेका-
ध्येयक्रमेकमधिकरणमपरः । ’ शिखरिणी छन्दः ॥ ६० ॥

कपोलावुन्मीलत्पुलकनिकुरम्बौ^१ मयि मनाङ्
मृशात्यन्तः^२ स्मेरस्तवकितमुखाम्भोरुहरुचः ।

कथंकारं शक्याः परिगदितुमिन्दीवरदशो
दलद्राक्षानिर्यद्रसभरसपक्षा^३ भणितयः ॥ ६१ ॥

१. शे. वै०—^१लज्जवपुलकपाली । २. नि०—स्युशत्यन्तः । ३. वा०—लसत् ।
४. वा०—^२समच्छा ।

कपोलाविति ॥ नायकोक्तिरियम् । उन्मीलत्पुलकनिकुरम्बौ उन्मीलन्
उद्गच्छन्, मरसानिध्येन चेष्टया वा प्रादुर्भवन्, पुलकस्य रोमाङ्गस्य, निकुरम्बः
निचयः ययोः तौ नायिकायाः कपोलौ । मयि । मनाङ् ईर्षत् । मृशति
स्पृशति सति । अन्तः स्मेरस्तवकितमुखाम्भोरुहरुचः अन्तः स्मेरस्य
ईपद्वास्ययुक्तस्य, अत एव स्तवकितस्य ईपद्विकसितस्येव मुखाम्भोरुहस्य
मुखकमलस्य रुक्तकान्तिः यस्याः तस्याः नायिकायाः । अत्र नायिकाया
नातिस्कुटस्मितयुक्तं वदनं, ईपद्विकसितेन कमलेनोपमीयते । अर्धविकसितं च
कुसुमं, सम्यग्विकसितकुसुमानां गुच्छेन तुल्यं भवतीत्यत्र स्तवकितशब्द-
प्रयोगः । इन्दीवरदशः नीलोत्पलतुल्यनयनायाः, तस्याः नायिकायाः ।
दलद्राक्षानिर्यद्रसभरसपक्षाः दलन्ती अत्यन्तपरिपाकेन स्वयमेव प्रस्फुटन्ती
या द्राक्षा, तस्याः निर्यन् बहिर्गच्छन् यो रसभरः रससमृहः, तस्य सपक्षाः
सदृशाः । अत्यन्तमधुरा इति यावत् । भणितयः वचनानि । परिगदितुं
वर्णयितुं । कथंकारं केन प्रकारेण । शक्याः । मरसनिध्येन सञ्चातरोमाङ्गी

प्रियाकपोलौ यदाहं स्पृष्टवान्, तदेषद्वास्ययुक्तेन वदनेन यानि यानि मधुराणि
वचांसि प्रिया जगाद, तानि वर्णयितुमशक्यानीति भावार्थः । अत्र स्पृश्या-
त्पूर्वमपि रोमाङ्गोद्धर्मो नायिकाया नायके प्रेमातिशयं घोतयति । स्पृशान्तरं च
सहजमधुरोद्धरोऽन्यदुरागातिशयपोषकः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ६१ ॥

राजानं जनयांबभूव सहसा जैवातृक त्वां तु यः

सोऽयं कुण्ठितसर्वशक्तिनिकरो जातो जरातो विधिः ।
संप्रत्युन्मदखञ्चरीटनयनावक्त्राय नित्यश्रिये ॥

दाता राज्यमखण्डमस्य जगतो धाता नवो मन्मथः ॥ ६२ ॥

१. बा०-०शक्तिविभवो । २. बा०-नयनावक्त्रारविन्दश्रिये ।

राजानमिति ॥ कस्यचिच्छन्दं प्रत्युक्तिः । हे जैवातृक चन्द्र । यः विधिः
व्रह्मा । त्वां राजानं नृपं, सौन्दर्यातिशयारसर्वश्रेष्ठम् । द्विजराजपदाच्चन्द्रस्य
राजत्वमपि प्रसिद्धम् । सहसा अविचरेण्यै । जनयांबभूव उत्पादयामास ।
सोऽयं एताद्वाविमृश्यकारी । जरातः वाध्यवेन । कुण्ठितसर्वशक्ति-
निकरः कुण्ठितः प्रतिहतः सर्वासां शक्तीनां निकरः समूहो यस्य । वृद्धत्वा-
लुप्ससकलसामर्थ्यः । जातः । अतो नास्मादन्यलिंकचिच्छूतनं निर्माणमाशास्यते ।
संप्रति अधुना । मन्मथः मदनः । नवो धाता नूतनः विधिः । अस्य
जगतः । अखण्डं समग्रं । राज्यं सौन्दर्यश्रेष्ठत्वं । नित्यश्रिये । सतत-
शोभायै । उन्मदखञ्चरीटनयनावक्त्राय उन्मदः उन्मत्तः खञ्चरीटः पक्षि-
विक्षेपः तस्य नयने इव नयने यस्या नायिकायाः, तस्याः वक्त्राय मुखाय ।
दाता दास्यति । 'अयं चन्द्रः सर्वश्रेष्ठसौन्दर्यः' इति मत्वा, विमर्शं विनैव
यो व्रह्मा, हे चन्द्र, त्वां राजानमकार्षीत्, सोऽस्मद्वायवशाद्वृद्धावस्थां प्राप्तः
सन् प्रतिहतसकलसामर्थ्यो जातः । अन्यथा पुनरप्यसमीक्ष्यवान्यलिंकचि-
द्विरचयेत् । अधुना नवो धाता मदनः संततशोभायुक्तायास्मै नायिकावदना-
याखिलभुवनचक्रवर्तित्वं दास्यति । चन्द्रो वृद्धिक्षययुक्तो रात्रावेव च रमणीयः,
कान्तावदनं तु सर्वदैव रमणीयमिति व्यतिरेकालङ्कारो ध्वन्यते । शादूँ-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

आविर्भूता यद्वधि मधुस्यन्दिनी नन्दसूनोः

कान्तिः काचिच्छिखिलनयनाकर्षणे कार्मणज्ञा ॥

श्वासो दीर्घस्तदवधि मुखे पाणिंडमा गण्डमूले

शून्या वृत्तिः कुलमृगदृशां चेतसि प्रादुरासीत् ॥ ६३ ॥

१. बा०-०नयनाकर्षणी कर्मणि शा ।

आविर्भूतेति । यदवधि यदिनादारभ्य । नंदसूनोः भगवतः श्रीकृष्णस्य ।
मधुस्यांदिनी माधुर्यस्त्राविणी, अत्यन्तमनोहारिणीति यावत् । निखिलनय-
नाकर्षणे निखिलानां, अखिलानां जगतामिति भावः । नयनाकर्षणे दृष्टि-
विलोभने । कार्मणश्च कार्मणं मन्त्रतन्त्रादि, तज्जा । वशीकरणादिमन्त्रज्ञेति
यावत् । काचित् अनिर्वचनीया । कान्तिः शोभा । आविर्भूता प्रकटीभूता ।
तदवधि तदिनादारभ्य । कुलमृगदृशां कुलमृगीणां, तासां चित्ताकर्षणस्य
दुक्करस्त्वात् मुखे दीर्घः श्वासः, दुःखस्यासद्यत्वात् । गण्डमूले कपोले च ।
पाणिंडमा पाण्डुत्वं, विवर्णत्वमिति यावत् । चेतसि हृदये । शून्या
यथोक्तप्रयोजनरहिता । वृत्तिः व्यापारः । प्रादुरासीत् बभूव । भगवतोऽ-
निर्वचनीया शोभा वशीकरणादिमन्त्रवेत्त्रा तान्त्रिकेण तुल्यं निखिलजगतां
दृष्टिविलोभने तदाकर्षणे च समर्थां । यदारभ्य सा कुलमृगीणां दृष्टिपथमायाता
तदारभ्यैव ता दीर्घं निश्चसन्ति विवर्णमुल्यश्च तत्तदुचितव्यापारदून्यास्तिष्ठ-
न्तीति भावार्थः । विष्प्रलभ्मशृङ्गारोऽत्र व्यञ्जयः । उदाहृतं च पद्यमेतद्रसगङ्गा-
धरे (पृ० ३४) । मन्दाकामता वृत्तम् ॥ ६३ ॥

प्रसङ्गे गोपानां गुरुषु^१ महिमानं^२ यदुपते—

रूपाकर्ण्य स्विद्यत्पुलकितकपोला कुलवधूः ।

विषज्वालाजालं झटिति^३ वमतः पञ्चगपते:

फणायां साश्रयं कथयतितरां ताण्डवविधिम् ॥ ६४ ॥

१. नि०-यदुषु । २. नि०-बहुमानं । ३. र०-झटिति ।

प्रसङ्ग इति । प्रसङ्ग कालियाल्यसर्पदमनस्य कथावसरे । गोपानां
गुरुषु वृद्धगोपानां समीपे । यदुपते: श्रीकृष्णस्य । महिमानं शौर्यमहस्वं ।
उपाकर्ण्य श्रुत्वा । स्विद्यत्पुलकितकपोला स्विदंतौ स्वेदयुक्तौ पुलकितौ
च कपोलौ यस्याः सा । कुलवधूः अभिजातकुलाङ्गना गोपवधूः । झटिति
सपदि । विषज्वालाजालं विषस्य ज्वालाः अर्चांचित तासां जालं समूहं ।
वमतः उद्विरतः । पञ्चगपते: सर्पराजस्य कालियस्य । फणायां । ताण्डव-

विधिं नृत्यप्रकारं, यदुपतेरिति भावः । साश्र्वर्णं विस्मयेन सह । कथयति-
तराम् । काच्चिद्गोपवधूः वृद्धसमीपे स्थिता श्रीकृष्णस्य कालियमर्दनावसरे
वर्णमानं माहात्म्यमुपश्रुत्य संजाताभिलाषाभूत्; प्रियतमगुणाकर्णनेन स्वेद-
पुलकरूपयोः सात्त्विकभावयोरुदयश्च तस्याः शरीरेऽभूत्; मा नाम च तदवस्था-
दर्शनेन तस्याः श्रीकृष्णं गृहप्रेमाविर्भावः स्यादिति तद्रोपनाय सा ‘आश्र्वयं,
आश्र्वयं, कथं नाम तादृशतीक्ष्णविषयमुद्विरतः कालियसर्पस्य कणायां सहेलं
नृत्यमिवाकरोत् कृष्णः’ इत्याश्र्वयं प्रकटयतीति भावः । पद्मिदमवहित्या-
रुद्यस्य व्यभिचारिभावस्य लक्षणं उदाहृतं रसगङ्गाधरे (पृ. ८९) । तद्वक्षणं
च तत्रैव—‘ब्रीडादिभिन्निमित्तैर्षांचनुभावानां गोपनाय जनितो भावविशेषोऽ-
वहित्यम्’ इति । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ६४ ॥

कैशोरे वयसि क्रमेण तनुतामायाति तन्व्यास्तना—

वागामिन्यखिलेश्वरे रतिपतौ तत्कालमस्याशया ।

आस्ये पूर्णशशाङ्कुता नयनयोस्तादात्म्यमभोरुहां

किं चासीदमृतस्य भेदविगमः साचिस्मिते तात्त्विकः? ॥६५॥

१. निं०—सर्वदा ।

कैशोर इति । तन्व्याः कृशाङ्क्याः । कैशोरे वयसि बाल्यावस्थायां ।
“‘कैशोरमापञ्चदशं’ इत्यभियुक्तोक्तेर्दशवर्णोत्तरपञ्चदशवर्णपरिसमाप्तिपर्यन्त-
मित्यर्थः” इत्यच्युतरायः । क्रमेण । तनुतां कृशतां, हासमिति यावद् ।
आयाति आगच्छति सति । तथा । अखिलेश्वरे सर्वस्वामिनि, अनुलंघनी-
याज्ञ इत्यर्थः । रतिपतौ कामदेवे । तनौ शरीरे । आगामिनि आगमित्यति
सति । अस्य मदनस्य । आज्ञया । तत्कालं तत्क्षणं । अस्याः तन्वङ्ग्याः
आस्ये मुखे । पूर्णशशाङ्कुता पूर्णचन्द्रत्वं । नयनयोः अभोरुहां कमलानां ।
तादात्म्यं अभेदः । किं च अपि च । साचिस्मिते इपद्धसिते । अमृतस्य
तात्त्विकः यथार्थः । भेदविगमः भेदराहित्यं, तादात्म्यमित्यर्थः । आसीत्
प्रादुरभवत् । यथैव बाल्यावस्थातिक्रमोऽभूत तथैव तस्याः कृशाङ्क्या वदनं
पूर्णचन्द्रसदृशं, नेत्रे कमलतुल्ये, हसितं चामृतसममभूदिति भावः । अत्र
मुखनेत्रहसितानामुपमेयानां चन्द्रकमलामृतोपमानैरभेदसंदर्शनाद्रूपकमल-

द्वारः । उदाहतं चैतत्पर्यं रसगङ्गाधरे (पृ. २४२) रूपकालद्वारप्रसङ्गे ।
शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥ ६५ ॥

शायिता शैवलशयने सुषमाशेषा नवेन्दुलेखेव ।

प्रियमागतमपि सविधे सत्कुरुते मधुरवीक्षणेरेव ॥ ६६ ॥

१. निं०—०वीक्षणेनेव ।

शायितेति ॥ विरहिण्यवस्थावर्णनम् । शैवलशयने शैवलं जलनीली ।
तस्य शयने शश्यायाम् । विरहाभिशान्त्यथं श्रीतलैव शश्या युक्ता । शायिता
संविष्टा । अत एव—नवेन्दुलेखा इव नवशासाविनदुः प्रतिपञ्चन्दः । तस्य
लेखा कला । प्रतिपदि चन्द्रस्यैकैव कला भवति । यथा स क्षीणो दृश्यते, तथा
नायिकापि प्रियविरहात् कृशा दृश्यते । अत एव—सुषमाशेषा सुपमा परमा-
शोभा । सा एव शेषो यस्याः सा । लावण्यमात्रशेषा । एतेन नितरां कृशेति
गम्यते । सविधे निकटे । आगतं उपस्थितम् । अपि प्रियं नायकम् ।
मधुरवीक्षणेः प्रातियुक्तरवलोकनेः । एव । न तु प्रत्युत्थानादिभिः । सत्कु-
रुते अभिनन्दयति । काचिच्चायिका प्रियविरहाद्वेतोरत्यन्तं कृशा सती शैवल-
शश्यामधिशेते । सा च क्षीणबला नितरां दैविल्यमापन्ना च तथा दुःखविशेष-
मनुभवति यथा विरहान्तकरं नायकं समीपागतमपि मधुरवलोकनैरेवाभि-
नन्दयति, न प्रत्युत्थानालिङ्गनादिभिरिति भावः । पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ०
८०) ग्लान्याल्यस्य व्यभिचारिभावस्योदाहरणे पठ्यते । ग्लानिलक्षणं च
तत्रैव—“अधिव्याधिजन्यवलहानिप्रभवो वैवर्ण्यशिथिलङ्गस्त्वद्ग्रन्थमणादि-
हेतुर्दुःखविशेषो ग्लानिः” इति । उपमालद्वारः । गीतिर्वृत्तम् ॥ ६६ ॥

विरहेण विकलहृदया विलपन्ती दायित दायितेति ।

आगतमपि तं सविधे परिचयहीनेव वीक्षते वाला ॥ ६७ ॥

१. निं०—सा ।

विरहेणेति ॥ विरहिण्यवस्थावर्णनम् । विरहेण प्रियस्येति शेषः ।
विकलहृदया विकलं विहूलं हृदयं चित्तं यस्याः सा । हे दायित प्रिय । हे
दायित प्रिय । इति विलपन्ती व्याकोशन्ती । वाला ऊपरोदशवर्णं मुग्धे-
त्यर्थः । तं दायितम् । सविधे निकटे । आगतमपि प्राप्तमपि । परिचयहीना
इव तमजानन्तीव । वीक्षते पश्यति । मुग्धावस्था काचिच्चायिका विषयोगे

प्रियनामोच्चारणं कुर्वाणैतादृशं दक्षान्तरं प्राप्ता यज्ञिकटसमागतमपि प्रियं न
प्रत्यभिजानातीति भावः । पद्मिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ७९) मोहार्थस्य
व्यभिचारिभावस्योदाहरणे पृथ्यते । तत्त्वक्षणं च तत्रैव—“ भयवियोगादि-
प्रयोज्या वस्तुतर्वानवधारिणी चित्तवृत्तिमोहः ” इति । आर्यावृत्तम् ॥ ६७ ॥

अधरद्युतिरस्तपलुवा मुखशोभा शशिकान्तिलङ्घिनी ।

तनुप्रतिमा च सुभूषो न विधेरस्य कृतिं विवक्षति ॥ ६८ ॥

१. बा०—तनुप्रतिमात्र ।

अधरोति ॥ सुभूषः शोभने अर्थवौ यस्याः सा सुभूः । तस्याः । अधर-
द्युतिः अधरस्य द्युतिः कान्तिः । अस्तपलुवा अस्ताः निरस्ताः दूरीकृताः
पलुवाः किसलयानि यथा सा । अधरः पलुवानां रक्तामतिशेत इत्यर्थः ।
मुखशोभा आस्यकान्तिः । शशिकान्तिलङ्घिनी शशिनः चन्द्रस्य कार्मित
लङ्घते अतिक्रामतीत्यर्थः । चन्द्रादस्यधिकमनोहारिणीति भावः । तनुः शरीरं
चास्याः । अप्रतिमा नास्ति प्रतिमा सादश्यं यस्याः सा । एवंभूता
नायिकेयम् । अस्य प्रसिद्धस्य । विधेः व्रहणः । कृतिं स्तुष्टि । न विव-
क्षति वकुमिच्छति । अस्या नायिकाया अधरः किसलयेभ्योऽपि रक्ततरः,
मुखं चन्द्रादपि सुन्दरतरम्, शरीरं चानुपमसौन्दर्यम् । एवं नेयं जगत्स्वामुद्र-
णः सृष्टिरपि त्वन्यस्य कस्यचिदिति भावः । रसगङ्गाधरे (पृ० ८२)
तत्त्वरार्थं ‘ अकृतप्रतिमा तनुः कृता विधिना कस्य कृते मृगीदशः ’ इति
पठिष्वा पद्मिदं चिन्तार्थस्य व्यभिचारिभावस्योदाहरणे दीयते । अति-
शयोक्तिरलङ्घारः । आर्यावृत्तम् ॥ ६८ ॥

व्यत्यस्तं लपति क्षणं क्षणमहो मौनं समालङ्घते

सर्वस्मिन्विदधाति किं च विषये द्वाष्टु निरालङ्घनाम् ।

श्वासं दीर्घमुरीकरोति न मनागङ्गेषु धने धृतिं

वैदेहीविरहव्यथाविकलितो हा हन्त लङ्घेश्वरः ॥ ६९ ॥

व्यत्यस्तमिति ॥ हा हन्त इति खेदातिशयसूचकं पदद्वयम् । वैदेही-
विरहव्यथाविकलितः सीताविरहाकुलः । लङ्घेश्वरः रावणः । क्षणं
व्यत्यस्तं विपरीतं, असंबद्धं च । लपति भायते । अहो इत्याश्रये । क्षणं
मौनं समालङ्घते मूको भवति । किं च । सर्वस्मिन् विषये पदार्थजाते ।

निरालम्बनां शून्यां हर्षिं विदधाति करोति । दीर्घं श्वासं उरीकरोति
अङ्गीकरोति मुच्चतीत्यर्थः । अङ्गेषु हस्तपादादिषु गात्रेषु । धृतिं धैर्यं, अन-
वसादमिति यावत् । मनाकृ इंषदपि । न धन्ते न धारयति । स्पष्टो भावः ।
पश्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ. १०१) विश्रलम्भभासोदाहरणे पठयते । उक्तं च
तत्र “ अत्र सीतालम्बनेये लङ्घेशगता विश्रलम्भरतिरनुभयनिष्ठतया ज्ञादूरु-
पल्नीविषयकतया चाभासतां गता, व्यत्यस्तं लपतीत्यादिभिरुक्तिभिर्व्यज्यमा-
नैरुन्मादश्रममोहचिन्ताब्याधिभिस्तथैवाभासतां गतैः प्राधान्येन परिपोष्यमाणा
ध्वनिव्यपदेशहेतुः ” इति । अत्र लङ्घेशरस्यैकस्य कर्तुंलेपतीत्याद्याभिरनेकाभिः
क्रियाभिरभिस्म्बद्धत्वाहीपकाख्योऽलङ्गारः । शादूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६९ ॥

उदितं मण्डलमिन्दो रुदितं सद्यो वियोगिवर्गेण ।

मुदितं च सकलललनाचूडामणिशासनेन मदनेन ॥ ७० ॥

उदितमिति ॥ चन्द्रोदयसमयवर्णनम् । इन्दोः चन्द्रस्य । मण्डलं
विस्वम् । उदितम् । सद्यः चन्द्रोदयसमकालमेव । वियोगिवर्गेण वियोगिनां
विरहिणां वर्गेण समूहेन । रुदितं रोदनं कृतम् । चन्द्रोदये विरहस्यासत्य-
त्वात् । सकलललनाचूडामणिशासनेन सकलानां सर्वासां ललनानां
चूडामणिः शिरोभूषणं तथा भूतं शासनं आज्ञा यस्य तेन । मदनेन कामेन ।
मुदितं प्रहृष्टम् । रुदितं मुदितमित्युभयत्रापि भावे कः । चन्द्रोदये जातमात्र
एव विरहिणो रुदिताः, नारीप्रतिहतशासनः कामदेवश्च प्रहृष्ट इति भावः ।
अत्र ‘ उदितं ’ ‘ रुदितं ’ ‘ मुदितं ’ इति तिसूणां युगपदेवेन्दुवियोगिमदनैर्भि-
ज्ञैर्धर्मिभिरुन्वयात् समुच्चयाख्योऽलङ्गारः । उदाहृतं चैतत्पद्यमुक्तराखं सकल-
ललनास्थाने सकलयुवजनेति पाठमेदेन समुच्चयालङ्गारप्रसङ्गे (रसगङ्गाधरे,
पृ. ४९०) । तत्त्वक्षणं च तत्रैव—‘ युगपत्यदार्थानामन्वयः समुच्चय ’ इति । अनेन
च समुच्चयेन ‘ कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्यव्याख्यिकातिशयोक्तिः ’ (रसगङ्गाधर,
पृ. १३६) ध्वन्यते । अत्र चन्द्रोदयः कारणं वियोगिरोदनमदनमोदने च
कार्ये । किन्तुत्तरकालभाविनोरप्येतयोश्चन्द्रोदयसमकालभावित्ववर्णनम् । अत
एव कार्यकारणपौर्वापर्यविपर्ययः । गीतिवृत्तम् ॥ ७० ॥

इदमप्रतिमं पद्य सरः सरसिजैवृत्तम् ।

सखे मा जप्य नारीणां नयनानि दहन्ति माम् ॥ ७१ ॥

इदमिति ॥ सरस्तटगतयोमित्रयोरालापोऽयम् । हे सखे । इदं पुरोचर्ति ।
सरसिजैः कमलैः । वृतं चितम् । अप्रतिमं नास्ति प्रतिमा उपमानं यस्य
तत् । सरः पश्य । द्वितीयः सखा ब्रूते—हे सखे, इदमप्रतिममित्यादि मा जल्प
मा भण । यतः नारीणां रुग्णाम् । नयनानि मां दहन्ति । एकेन मित्रेण
प्रफुल्कमलं सरो दर्शितो द्वितीयः सुहृत् कमलैस्तसदशनारीनेत्रस्मृतियुक्तो
भूत्वा प्रथमं वार्यतीति भावः । पद्मिदमुदाहृतं रसगङ्गाधरे स्मरणालङ्घार-
ध्वनौ (पृ. २२२) । अनुष्टुप्खृतम् ॥ ७१ ॥

मुञ्चसि नाद्यापि रुधं भामिनि मुदिरालिरुदियाय ।

इति सुदृशः प्रियवचनैरपायि नयनाद्वजकोणशोणरुचिः ॥ ७२ ॥

मुञ्चसीति ॥ रुद्धां नायिकां प्रति नायकस्योक्तिः । हे भामिनि मानशीले ।
इयं मुदिरालिः मुदिराणां मेवाणां आलिः पङ्किः । उदियाय उदयं प्राप्ता ।
त्वं अद्यापि अतुनापि । रुधं क्रोधं । न मुञ्चसि । मेवोदयस्य कामोहीपकत्वा-
ज्ञातुना कोपस्त्वया कार्यं इति भावः । इति इथम् । प्रियवचनैः कान्तालापैः ।
सुदृशः शोभननेत्रायाः नायिकायाः । नयनाद्वजकोणशोणरुचिः नयने
अब्जे कमले इव तयोः कोणयोः प्रान्तभागयोः शोणा रक्ता रुचिः कान्तिः ।
अपायि पीता । सत्यपि मेघोदये त्वं कुपितासीति प्रियवचनमाकर्णयन्त्या
नायिकाया रोपो निशेषतां गत इति भावः । पद्मिदं भावशान्त्युदाहर्णे
रसगङ्गाधरे (पृ० १०२) पद्ध्यते । ‘भावस्य प्रागुक्तरूपस्य शान्तिनांशः’
इति लक्षणानन्तरं ग्रन्थकृत्त्रैवाह “इह तादृशप्रियवचनश्रवणं विभावः ।
नयनकोणगतशोणरुचेनांशः, तदभिव्यक्तः प्रसादो वानुभावः । उत्पत्तिकाला-
वच्छिक्षो रोपनाशो व्यङ्ग्यः” इति ॥ उद्गीतिवृत्तम् ॥ ७२ ॥

आलोक्य सुन्दरि मुखं तव मन्दहासं

नन्दत्यमन्दमरविन्दधिया मिलिन्दाः ।

किं चासिताक्षे मृगलाञ्छनसम्भ्रेमण

चञ्चूपुटं चटुलयन्ति चिरं चकोराः ॥ ७३ ॥

१. २०—किं वासिताक्षि । २०—किं चालि पूर्णमृगः ।

आलोक्योति ॥ हे सुन्दरि । मिलिन्दाः अमराः । तव मन्दहासं
मुदुहास्ययुक्तम् । मुखं आलोक्य । अरविन्दधिया कमलबुद्धया । अमन्दं

अत्यन्तम् । नन्दन्ति हृष्यन्ति । किं च । हे असिताक्षि असिते कृष्ण
अक्षिणी यस्याः सा, तत्सम्बुद्धौ । मृगलाञ्छनसम्भ्रमेण चन्द्रभ्रान्त्या ।
चकोराः । चञ्चलपुटं चिरं बहुकालपयन्तम् । चदुलयन्ति चपलयन्ति ।
हे भामिनि मृदुहास्ययुक्तं तवानन द्वाष्टा भ्रमराणां कमलभ्रमो जायते चको-
राणां च चन्द्रभ्रम इति भावः । अत्रैकस्यैव मुखस्य मिलिन्दैः कमलभ्रिति
चकोरैश्च मृगलाञ्छनोऽयभ्रिति ग्रहणादुल्लेखालङ्कारः । स च भ्रान्तिमता
भ्रितिः । उदाहृतं चैतत्पद्यं रसगङ्गाधरे (पृ० २७२) उल्लेखालङ्कारप्रसङ्गे ।
तल्लक्षणं च तत्रैव—“एकस्य वस्तुनो निमित्तवशाद्यदनेकं ग्रहीतृभिरनेकप्रकारं
ग्रहणं तदुल्लेखः” इति ॥ वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७३ ॥

स्मितं नैतत्किन्तु प्रकृतिरमणीयं विकसितं
मुखं ब्रूते को वा^१ कुसुमं मिदमुद्यत्परिमलम् ।
स्तनद्वन्द्वं मिथ्या कनकनिभ्रमेतत्फलयुगं
लता रम्या सेयं भ्रमरकुलनम्या^२ न रमणी ॥ ७४ ॥

१. २०—मूढः । २. २० कुमुद^३ । ३. वा० ^४कुलरम्या ।

स्मितभ्रिति ॥ एतत् स्मितं मृदुहसितम् । न । किन्तु । प्रकृति-
रमणीयं प्रकृत्या स्वभावेन रमणीयं सुन्दरम् । विकसितं विकासः । कः
वा इदं मुखं इति ब्रूते कथयति । इदं उद्यत्परिमलं उधन् उद्गच्छन्
परिमलः आमोदः यस्मात् । तादृशं कुसुमं पुष्पम् । इदं स्तनद्वन्द्वं विचरत
इति यदि कश्चिद्ब्रवीति तत् मिथ्या अलीकम् । एतत् कनकनिभ्रमं सुवर्णं-
सदशम् । फलयुगं फलद्वन्द्वम् । सा इयं रमणी नारी न किन्तु भ्रमरकुल-
नम्या भ्रमरकुलैः नमयितुं शक्या । लता । स्पष्टो भावः । अत्र सर्वेषां
मुपभ्रयभूतानां रमण्यवयवानां निषेधात्, तदुपमानानां च स्थापनादपहुत्य-
लङ्कारः । पद्मिदं रसगङ्गाधरे (पृ० २७८) अपहुत्युदाहरणे पठ्यते । साव-
यवा चेयमपहुतिः । तल्लक्षणं च तत्रैव—“उपभ्रयतावच्छेदकनिषेधसामानाधि-
करण्येनारोप्यमाणमुपमानतादात्यमपहुतिः” इति शिखरिणीवृत्तम् ॥ ७४ ॥

संग्रामाङ्गणसंमुखाहतकियद्विश्वंभराधीश्वर—
व्यादीर्णाकृतमध्यभागविवरोन्मीलज्जभोनीलिमा ।

अङ्गारप्रखरैः करैः कवलयन्नेतन्महीमण्डलं

मार्तण्डोऽयमुदेति केन पशुना लोके शशाङ्कीकृतः ॥ ७५ ॥

संग्रामेति ॥ उदयन्तं चन्द्रं दृष्टा कस्यचिद्विरहिण उक्तिरियम् । संग्रामाङ्गणसंमुखाहतकियद्विश्वंभराधीश्वरव्यादीर्णकृतमध्यभागविवरोन्मीलज्ञभोनीलिमा संग्रामाङ्गणे रणक्षेत्रे संमुखं आहताः, अपलायनतया पृष्ठमदर्शयन्तो नाशिताः, ये कियन्तः कतिपये, न तु बहवः, विश्वंभराधीश्वराः पृथिव्याः अधीश्वराः स्वामिनः राजानः, तैः व्यादीर्णकृतः विदारितः यः मध्यभागः, तस्य विवरेण छिद्रेण, उन्मीलन् प्रकाशमानः, यः नभसः आकाशस्य, नीलिमा कृष्णो वर्णः, सोऽस्यास्तीति । रणे अभिमुखं हताः क्षत्रियाः सूर्यमण्डलं भिरुवा दिवं गच्छन्ति । उक्तं च महाभारते—“द्वाविमौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलभेदिनौ । परिवाइ योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखं हतः” इति । तस्मात्सूर्यमध्यगतछिद्रात्परिदृश्यमानं काण्यमेतत्, न तु चन्द्रगतः कलङ्क इति भावः । यतः—अङ्गारप्रखरैः अङ्गारवत्तीक्ष्णैः । करैः किरणैः । एतत् महीमण्डलं धृथिवीमण्डलम् । कवलयन् भक्षयन् । अयं मार्तण्डः सूर्यः । उदेति । लोके अस्मिन् जगति । केन पशुना पशुवन्मूखेण । शशाङ्कीकृतः शशचिह्नवान् चन्द्र इति कल्पितः । अङ्गारवत्तीक्ष्णैः किरणैर्जगसन्तापयन् सूर्योऽयं न चन्द्र इति भ्रान्तो विरही चन्द्रं सूर्यं मन्यते । पथमेतद्ग्रान्तिमद्लङ्कारोदाहरणे पठ्यते रसगङ्गाधरे (पृ० २७३-८०) । उक्तं च तत्र—“अथ विरहिजनवाक्ये नायं शशाङ्कः, अपि तु सचिद्दो मार्तण्ड इति तु च्छायामात्रम् पहुतेः । नत्वपहुत्यलङ्कारः । तज्जानस्य दोषविशेषजन्यत्वेनानाहार्यत्वात् । किं तु भ्रान्त्यलङ्कार एव” इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

श्यामं सितं च सुदृशो न दृशोः स्वरूपं

किं तु स्फुटं गरलमेतदथामृतं च ।

नो चेत्कथं निपतनादनयोस्तदैव

मोहं मुदं च नितरां दधते युवानः ॥ ७६ ॥

१. चा० —स्फुटं च गरमेतदथामृतं वा ।

श्याममिति ॥ सुदृशः शोभननेत्रायाः अस्याः नायिकायाः । दृशोः नयनयोः । स्वरूपं स्वाभाविकः गुणः । श्यामं कृष्णम् । सितं खेतं च । न न

भवति । किं तु । पतत् स्वरूपम् । स्फुटं निश्चितम् । गरलं विषम् । अथ
च अमृतम् । नो चेत् अन्यथा अनयोः नेत्रयोः । निपतनात् गात्रेषु पत-
नात् । तदैव तस्मिंश्चेव क्षणे, निपतनसमकालमेव । युवानः नितरं अति-
शयेन । मोहं मूर्छां । मुद्रं हर्षम् । च । कथं दधते धारयन्ति, प्रामु-
वन्तीत्यर्थः । अस्या मृगलोचनाया नेत्रयोः इयामत्वं श्वेतत्वं वा न स्वरूपम्,
किं तु विषममृतं चेति मन्तव्यम् । यतो भयननिपातसमकालमेव यूनां मोहो
हर्षश्च जायेते इति भावः । अपहृतिरलङ्घारः । पद्मेतद्रसगङ्गाधरे
(पृ० २७८) अपहृत्यलङ्घारोदाहरणे पठ्यते । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ ७६ ॥

अलिर्मृगो वा नेबं वा यत्र किञ्चिद्विभासते ।

अरविन्दं मृगाङ्को वा मुखं वेदं^१ मृगीदशः ॥ ७७ ॥

१. बा०-चेदं ।

अलिरिति ॥ यत्र यस्मिन् मुखे । अलिः अमरः वा । मृगः हरिः
वा । नेबं वा । किञ्चित् किमप्यनिर्वचनीयं चस्तु । विभासते शोभते ।
तत् हृदं पुरोदश्यमानम् । क्रमात्—अरविन्दं कमलं वा । मृगाङ्कः चन्द्रः
वा । मृगीदशः हरिणाक्ष्याः । मुखं वा । किमिदं हरिणीदशो मुखं यत्र नेत्रं
विभासते, उत कमलमेतद्यत्र अमरो विलसति, अथवा चन्द्रोऽयं यत्र मृगः
शोभत इति भावः । अत्र मुखरूपे वस्तुनि कमलचन्द्रयोराहार्यः संशयः, कवे-
र्वस्तुस्वरूपज्ञत्वात् । पद्मिदं रसगङ्गाधरे (पृ० २६५) ससन्देहालङ्घारो-
दाहरणे पठ्यते । तलक्षणं च तत्रैव—“सादश्यमूला भासमानविरोधका
समबला नामाकोव्यवगाहिनी धी रमणीया ससन्देहालङ्घृतिः” इति ॥
अनुष्टुप् छन्दः ॥ ७७ ॥

दयिते रदनत्विषां मिषा

दयि तेऽमी विलसन्ति केसराः ।

अपि चालकवेषधारिणो

मकरन्दस्पृहयालवोऽलयः^२ ॥ ७८ ॥

१. बा०—अपि चालकवेषधारिणी मकरन्दस्पृहयालिचोलयः ।

दयिते इति ॥ नायिकां प्रति नायकोक्तिरियम् । अयि दयिते हे प्रिये ।
ते तव । रदनत्विषां दन्तकान्तीनाम् । मिषात् व्याजात् । अमी पुरोदश्य-

मानाः । केसराः । किञ्चल्काः । विलसन्ति विकसन्ति । अपि च । अलकवेषधारिणः अलकाः चूर्णकुन्तलाः, तेषां वेषं धारयन्ति, तच्छीलाः । मकरन्दस्पृहयालवः मकरन्दः पुष्परसः, मधु इति यावत्, तस्य स्पृहयालवः अभिलाषुकाः । अलयः भ्रमराः । विलसन्तीति शेषः । नेमा दन्तकान्तयोऽपितु पश्चेकेसराः, न चेमे कुन्तलाः किंतु मधुलुभ्या भ्रमरा इति भावार्थः । अवाप्नुत्यलङ्घारः । पञ्चते चैतत्पद्यं रसगङ्गाधरे (पृ० १३८, २८२) तदलङ्घारप्रसङ्गे । उक्तं च तत्र—“अत्र ‘नैता रदनविषः, किं तु किञ्चलकपरम्पराः । न चैतेऽलकाः, अपि त्वलयः’ इति पूर्वोत्तराधार्थाभ्यां द्वे अपहृती तावद्याकल्पेनैव निवेदिते । ताभ्यां च ‘न त्वं नारी, किं तु कमलिनी’ इति तृतीयापहृतिर्व्यञ्जनाव्यापारेण प्राधान्येन निवेद्यते” इति । वैतालीयं वृत्तम् । तद्विक्षणं च—“पङ्कविषमेऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्निरन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रली गुरु” इति ॥ ७८ ॥

अनिशं नयनाभिरामया
रमया संमदिनो मुखस्य ते ।
निशि निःसरदिन्दिरं कथं
तुलयामः कलयापि पङ्कजम् ॥ ७९ ॥

अनिशमिति ॥ नायकस्य नायिकां प्रत्यक्षिः । अनिशं सर्वदा । नयनाभिरामया नयनोः अभिरामया कमनीयया । ते तद् । संमदिनः हर्षयुक्तस्य । मुखस्य । रमया शोभया । निशि रात्रौ । निःसरदिन्दिरं निःसरन्ती अपगच्छन्ती इन्दिरा शोभा यस्य तत् । पङ्कजं कमलम् । कलया अंशेन । अपि । कथं तुलयामः उपमिमीमहे । तद् मुखस्य शोभा सर्वदास्थायिनी, कमलस्य तु दिवस एव, रात्रौ मुकुलितत्वात् । अतस्ते मुखं रात्रौ निःशोभेन कमलेन कथं तुलयाम इति भावः । अत्रोपमानात्कमलादुपमेयस्य मुखस्य शोभाविशेषोत्थापित उत्कर्षो व्यतिरेकसूचकः । व्यतिरेकालङ्घारः । पञ्चते चैतत्पद्यमेतदलङ्घारोदाहरणे रसगङ्गाधरे (पृ० ३४७) । वैतालीयं वृत्तम् ॥ ७९ ॥

अङ्गैः सुकुमारतरैः सा कुसुमानां श्रियं हरति ।

विकलयाति^१ कुसुमबाणो वाणालीभिर्मम प्राणान् ॥ ८० ॥

१. २०-प्रहरति ।

अङ्गैरिति ॥ नायकोक्तिरियम् । सा नायिका । सुकुमारतरैः अवन्त-
कोमलैः । अङ्गैः । कुसुमानाम् । श्रियं शोभाम् । हरति चोरयति । कुसुम-
बाणः मदनः । वाणालीभिः शरपङ्गिभिः, कुसुमरूपाभिरित्यर्थः । मम
प्राणान् विकलयाति विह्लयति । नायिकया स्वकोमलैरङ्गैः कुसुमश्रीशो-
रिता । कुसुमबाणस्तु कुदः । यथा च चौर्यं कृतं तस्यामेव दण्डो युक्तः । किं
तु तथा न कृत्वा मम प्राणान् ब्याकुलीकुर्वन् मां दण्डयतीति भावः । अत्र
यत्रापराधहेतुस्तत्र दण्डकार्यं युक्तम् । किं तु तयोर्वैयधिकरण्यं जातम् । अतोऽ-
सङ्घत्याख्योऽलङ्कारः । उदाहृतं चैतदलङ्कारप्रसङ्गे पद्यमिदं रसगङ्गाधरे (पृ.
४४०) । तलक्षणं च तत्रैव—“विरुद्धत्वेनापाततो भासमानं हेतुकार्ययोर्वैय-
धिकरण्यमसङ्गतिः” इति । उपगीतिवृत्तम् ॥ ८० ॥

खिद्यति सा पथि यान्ती कोमलचरणा नितम्बभारेण ।

खिद्यामि हन्त परितस्तद्वूपविलोकनेन विकलोऽहम् ॥ ८१ ॥

१. २०-खिद्यन्ति हन्त परितस्तद्वूपविलोकिनस्तस्णाः ।

खिद्यतीति ॥ नायकोक्तिरियम् । कोमलचरणा सा नायिका । पथि
मार्गे । यान्ती गच्छन्ती । नितम्बभारेण खिद्यति श्रममनुभवति । अहं
पुनः । हन्त इति खेदे । परितः सर्वतः । तद्वूपविलोकनेन तदाकृति-
दर्शनेन । विकलः विह्लचित्तः सन् । खिद्यामि खेदमनुभवामि । गमनं
नितम्बभारश्च नायिकायाः खेदहेतुर्मम पुनः परितस्तद्वूपविलोकनमिति
भावः । असङ्गतिरलङ्कारः । पठितं चैतत्पद्यं रसगङ्गाधरे (पृ. ४४१) ।
गीतिवृत्तम् ॥ ८१ ॥

मधुरामनोन्मुखे मुरारा—

वसुभारातिंभृतां ब्रजाङ्गनामाम् ।

प्रलयज्वलनायते स्म राका

भवनाकाशमजायताम्बुराशिः ॥ ८२ ॥

मथुरेति ॥ मुरारौ श्रीकृष्ण । मथुरागमनोन्मुखे मथुरां गन्तुं उच्यते सति । असुभारातिंभृतां असवः प्राणाः एव भारः तस्य आति पीडां विभ्रति धारयन्ति इति तासाम् । प्राणभारपीडामावहन्तीनाम् । ब्रजाङ्गनानां गोपद्वीणाम् । राका पूर्णिमा । प्रलयज्वलनायते स्म प्रलयस्य ज्वलनं अभिः इव आचरति स्म । तथा । भवनाकाशं भवनस्य गृहस्य आकाशं प्रदेशः । अम्बुराशिः समुद्रः । अजायत । अश्रुजलपूर्णत्वात् । यदा श्रीकृष्णो मथुरां गन्तुमुद्यतोऽभवत्तदा गोपीनां पूर्णिमापि प्रलयाग्निवहाहकर्यभूत्, गृहप्रदेशश्च तदश्वजलैः समुद्रोपमो बभूवेति भावः । उपमालङ्कारः । मालभारिणी-वृत्तम् ॥ ८२ ॥

केलीमन्दिरमागतस्य शनकैरालीरपास्येद्ग्रितैः

सुसायाः सरुषः सरोरुहदशः संवीजनं कुर्वतः ।

जानन्त्याप्यनभिज्ञयेव कपटव्यामीलिताक्ष्या साखि

आन्तासीत्यभिधाय वक्षासि तथा पाणिर्ममासञ्जितः^१ ॥८३॥

१. २०—“र्ममाधीयत ।

केलीति ॥ नायकस्य मित्रं प्रत्युक्तिः । केलीमन्दिरं क्रीडाभवनम् । आगतस्य प्राप्तस्य । इद्ग्रितैः अङ्गुल्यादीनां चेष्टाभिः । शनकैः शनैः । शब्दादिकरणं विना । आलीः प्रियासखीः । अपास्य दूरीकृत्य । सुसायाः व्याजनिद्रितायाः । सरुषः प्रणयकुपितायाः । सरोरुहदशः कमलनयनायाः । संवीजनं कुर्वतः व्यजनादिना वायुसञ्चारणं कुर्वतः । जानन्त्या प्रियोऽयं मां वीजयति न तु सरुषः इति जानन्त्या । अपि । अनभिज्ञया अज्ञया इव । कपटव्यामीलिताक्ष्या कपटेन छग्नना व्यामीलिते अक्षिणी यथा तथा । साखि । व्यवनकरणेन आन्ता खिञ्चा । असि । इति अभिधाय उक्त्वा । तथा स्वे वक्षासि उरःस्थले । मम पाणिः हस्तः । आसञ्जितः स्थापितः । काचित्स्कुपिता नायिका रतिमन्दिरे व्याजसुसासीत् । तत्र गतो नायको निःशब्दं सखीजनं ततो दूरीकृत्य नायिकां स्वहस्तेन वीजयितुमारेभे । सा च ‘प्रियो मां वीजयति, न काचित्सखी’ इति जानन्त्यपि कपटनिमीलित-नयनानभिज्ञेव च ‘हे सखि आन्तासि’ इत्युक्त्वा प्रियहस्तं स्ववक्षःस्थले निहितवतीति भावः । पदमेतत्प्रहर्षणालङ्कारप्रसङ्गे रसगङ्गाधरे (पृ० ५०४)

पछ्यते । तत्रैव—“ साक्षा तदुहेऽयक्यतनमन्तरेणाभीष्टार्थलाभः प्रहर्षणम् ”
इति लक्ष्यित्वा लङ्घारं पण्डितराज आह—“ अत्र भामिन्या रोषनिवारणाय
यत्ने क्रियमाणे रोषनिवारणादप्यधिकतरसुखप्रदः कामुकस्य भामिनीकर्तृकः
स्वकरकर्मकस्तत्कुचाधिकरणक आसङ्गः ” इति । शार्दूलविक्रीडिनं बृत्तम् ॥८३॥

मान्थर्यमाप गमनं सह शैशवेन

रक्तं सहैव मनसाधग्निम्बमासीत् ।

किं चाभवन्मृगकिशोरदशो नितम्बः

सर्वाधिको गुरुर्य सह मन्मथेन ॥ ८४ ॥

मान्थर्यमिति ॥ मृगकिशोरदशः मृगकिशोरस्य मृगशावस्य दृशौ इव
दशौ यस्याः तस्याः । गमनं गतिः । शैशवेन बाल्येन । सह । मान्थर्य
मन्दत्वम् । आप प्राप्तम् । शैशवमपयंगतं गतिश्च मन्दा जातेत्यर्थः । वधर
विम्बं अधरो विम्ब इव इति । मनसा सह । रक्तं ताम्रवर्णम् । मनःपक्षे
अनुरागयुक्तम् । आसीत् । किं च । अयं नितम्बः । मन्मथेन कामेन ।
सह । सर्वाधिकः । गुरुः विस्तृतः । कामपक्षे महान् । अभवत् । स्पष्टो
भावः । सहोक्तिरलङ्घारः । पृथ्यते चैतदुदाहरणप्रसङ्गः पद्यमिदं रसगङ्गाधेऽ
(पृ० ३६३) । तल्लक्षणं च तत्रैव—“ गुणप्रधानभावावदिछञ्जसहार्थसम्बन्धः
सहोक्तिः ” इति । ब्रह्मन्ततिलका बृत्तम् ॥ ८४ ॥

श्वासोऽनुमानवेद्यः शीतान्यङ्गानि निश्चला दृष्टिः ।

तस्याः सुभग^३ कथेयं तिष्ठतु तावत्कथान्तरं कथय ॥ ८५ ॥

१. ब्रा०—सुरतकथेयं ।

श्वास इति ॥ नायकं प्रति विरहपीडिताथा नायिकाया अवस्थां निवेद-
यति कश्चित् । हे सुभग सुन्दर । तस्याः नायिकायाः । श्वासः शसितम् ।
अनुमानवेद्यः अनुमानेन-एतज्ञासिकाग्रसंख्यापितं वस्त्रं कम्पते, अतो ध्रुव-
मद्यापि श्वसितीयमेतादशेनानुमानेन, न तु प्रत्यक्षेण-वेद्यः ज्ञेयः । अङ्गानि
गात्राणि । शीतानि । दृष्टिः नेत्रयुगलम् । निश्चला इतमतो भ्रमणरहिते
नेत्रे संजाते इत्यर्थः । इयं प्रताङ्गशीः तस्याः कथा वार्ता । तिष्ठतु तावत्
अत्रैव विश्राम्यतु । त्वं पुनः । कथान्तरं अन्यत् किंचित् । कथय दृहि ।
तस्या नायिकायाः श्वासोऽतिसूक्ष्मो जातः, अङ्गानि शीतलं ग्रासानि, दृष्टिः

स्थिरा भूता—एवं त्वद्विरहे सा जाता—अथवा तिष्ठत्वेत्तदर्थम् । त्वं पुनरन्य-
स्त्रिचिद्गृहीति नायकं प्रत्युक्तिः कस्यचिदिति भावः । अत्र नायिकाविषयिण्याः
कथाया अंशमात्रं कथयित्वा शिष्टकथाभागे निषेधस्तदुःसहत्वं घोतयति ।
आक्षेपालङ्कारः । पठ्यते च पद्यमिदं तदुदाहरणप्रसङ्गे रसगङ्गाधरे (पृ० ४२२)
गीतिवृत्तम् ॥ ८५ ॥

पाणी कृतः पाणिरिलासुतायाः
सस्वेदकम्पो रघुनन्दनेन ।
हिमाम्बुमन्दानिलं विहृलस्य
प्रभातपद्मस्य बभार शोभाम् ॥ ८६ ॥

१. नि०, वा०—“गङ्गानिल” । प०, वै० शे०—“शंखानिल” ।

पाणाविति ॥ रामविवाहवर्णनमिदम् । रघुनन्दनेन रामेण । इला-
सुतायाः इला पृथिवी तस्याः सुतायाः सीतायाः इति यावत् । पाणिः
हस्तः । स्वकीये पाणी हस्ते । कृतः गृहीतः । सस्वेदकम्पः स्वेदश्च कथश्च
ताम्ब्यां सहितः सन् । सास्त्रिकभावोद्देकात् । हिमाम्बुमन्दानिलविहृलस्य
हिमाम्बुना हिमकणैः विहृलस्य आकीर्णस्य, मन्दानिलेन मन्दवायुना च विहृ-
लस्य कम्पितस्य । प्रभातपद्मस्य प्रातःकाले ईर्षद्विकसितस्य कमलस्य ।
शोभां बभार धारितवान् । विवाहसमये रामेण स्वहस्ते गृहीतः सीताहस्तः
सास्त्रिकभावोद्यात्स्वेदकम्पाभ्यां युक्तो बभूव । अतः प्रभात ईर्षद्विकसितस्व-
हिमकणीर्णवस्य तथा मन्दवायुना कम्पितस्य च कमलस्य शोभां दधावसा-
विति भावः । निदर्शनालङ्कारः । पथमेतदनगङ्गाधर उदाहर्य (पृ. ३४१)
पण्डितराजेनोच्यते—“अत्र हिमाम्बुजनितविहृलता हिमकणकीर्णतारूपा वा ।
तज्जनितविहृलता च विधुतिरूपा । एताम्ब्यां च सस्वेदतासोल्कम्पितत्वयोः प्रति-
विम्बनमिति पूर्वस्मादुदाहरणाद्देवः । प्रभातपद्मांनिध्याच्च पद्मस्थेषद्विकास-
मुद्रणयोः प्रत्ययात्पाणावपि तस्मिन्द्विः । अस्यां चोपमानोपमेयगतधर्मयोरार्थां-
भेदप्रतिपत्तिः । अतः पदार्थनिदर्शनोच्यते” इति । निदर्शनालक्षणं च तत्रैव
“उपात्तयोरथेयोरार्थाभेदं औपम्यपर्यवसायी निदर्शना” इति उपजाति-
वृत्तम् ॥ ८६ ॥

अरुणमपि विद्रुमद्यु मृदुलतरं चापि किसलयं बाले ।

अधरीकरोति नितरां तवाधरो मधुरिमातिशयात् ॥ ८७ ॥

अरुणमिति ॥ नायिकस्य नायिकां प्रति चाटूक्षिः । हे बाले । तव अधरः । मधुरिमातिशयात् मधुरिम्णः मधुयैस्य अतिशयात् आधिक्यात् । अरुणं रक्तवर्णं अपि । विद्रुमद्यु प्रवालवृक्षम् । मृदुलतरं अतिकोमलम् । किसलयं पहचम् । च अपि । नितरां अत्यन्तम् अधरीकरोति तुच्छीकरोति । तवाधरो रक्तवर्णात्प्रवालवृक्षाद्वक्तरः, किसलयाच्च कोमलतर इति भावः । व्यतिरेकालङ्कारः । उदाहृतं चैतत्पद्यमेतदलङ्कारप्रसङ्गे रसगङ्गाधरे (पृ० ३५७) । तलक्षणं च तत्रैव—“उपमानादुपमेयस्य गुणविशेषवस्त्रे नोत्कर्षे व्यतिरेकः” इति । आर्यावृत्तम् ॥ ८७ ॥

नयनैव हतां नुखज्जनानामिह नानाविधमङ्गभङ्गभाग्यम् ।

मुखमेतु तुलां कथं सुशोभं सुदृशो भङ्गुरसम्पदामधुजेन ॥ ८८ ॥

१. २०, वै०, शै०—नयनानि । २. वै०, शै०—नानाविधमङ्गभङ्गभाग्यम् ।
३. वा०-०भङ्गि । ४. २०, वै०, शै०—सदृशं कथमानन् ।

नयने इति ॥ सुदृशः । सुखाक्ष्याः । नयने । इह जगति । खज्जनानां खज्जरीटानां पक्षिणाम् । नानाविधं अनेकप्रकारम् । अङ्गभङ्गभाग्यं अङ्गानां अवयवानां भङ्गाः तरङ्गाः तेषां भाग्यं सौन्दर्यम् । वहतां धारयताम् । परन्तु सुशोभं मुखं । भङ्गुरसम्पदा भङ्गुरा क्षणस्थायिनी सम्पत् शोभा यस्य तेन । अमधुजेन कमलेन । कथं । तुलां उपमाम् । एतु गच्छतु । नायिकाया नयने यथाकथंचित् खज्जरीटानामवयवस्तङ्गसाद्यं धारयतां, किन्तु समीचीनिशोभमस्या मुखमनियतशोभेन कमलेन कथं सदृशं स्यात्—कमलादधिक-सुन्दरं मुखमिति भावः । व्यतिरेकालङ्कारः । पद्मिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ३४८) व्यतिरेकोदाहरणे पठ्यते । मालभारिणीवृत्तम् ॥ ८८ ॥

सुदृशो जितरत्नजालया सुरतान्तश्रमविन्दुमालया ।

अलिकेनैव च हेमकान्तिना विदधे कापि रुचिः परस्परम् ॥ ८९ ॥

१. वा०—सुदृशोजितरत्नमालया । २. वा०—अलिकेन । ३. वा०—काति ।

सुदृश इति ॥ सुरतान्तश्रमाया नायिकाया चर्णनम् । सुदृशः चारुनेत्रायाः । जितरत्नजालया जितं रत्नजालं रत्नसमूहः यथा तया ।

सुरतान्तश्चमविन्दुमालया सुरतान्ते संभोगावसाने ये श्रमविन्दवः स्वेद-
विन्दवः तेपां मालया पह्लक्ष्या । हेमकान्तिना हेशः सुवर्णस्य कान्तिः
शोभा इव कान्तिः यस्य तेन । अलिकेन ललाटेन । परस्परं अन्योन्यम् ।
का अपि अनिर्वचनीयाः । रुचिः शोभा । विदधे कृता । स्वेदविन्दुभि-
र्लंलाटेन च परस्परं सौन्दर्यवर्द्धनं कृतमिति भावः । अन्योन्यालङ्कारः ।
पद्मिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ४५५) एतदलङ्कारप्रसङ्गे पठ्यते । तलक्षणं च
तत्रैव—“द्वयोरन्योन्येनान्योन्यस्य विशेषाधानमन्योन्यम्” इति । माल-
भारिणीवृत्तम् ॥ ८९ ॥

परपूरुषदृष्टिपातवज्ञाहतिभीता हृदयं प्रियस्य सीता ।

अविश्वपरकामिनीभुजङ्गीभयतः सत्वरमेव सोऽपि तस्याः ॥९०॥

परेति ॥ परपूरुषदृष्टिपातवज्ञाहतिभीता परपूरुषाणां स्वपनि-
भिज्ञानां दृष्टिपातः एव वज्ञाहतिः वत्रताडनं, तस्याः भीता । सीता ।
प्रियस्य रामस्य । हृदयं अविशत् । सः रामः । अपि । परकामिनी-
भुजङ्गीभयतः परकामिन्यः परद्विष्यः एव भुजङ्गयः सर्विष्यः ताभ्यः भयं
तस्यात् । तस्याः सीतायाः । हृदयं सत्वरं शीघ्रं एव । अविशत् । स्पष्टो
भावः । अन्योन्यालङ्कारः । पद्मिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ४५५) एतद-
लङ्कारोदाहरणे पठ्यते । गीतिवृत्तम् ॥ ९० ॥

जम्बीराश्रियमातिलङ्घन्य लीलयैव

व्यानंत्रीकृतकमनीयहेमकुम्भौ ।

नीलाम्बोरुहनयनेऽधुना कुचौ ते

स्पर्धेते किल कनकाचलेन सार्धम् ॥ ९१ ॥

जम्बीरिति ॥ नायकस्य नायिकां प्रति चारूक्तिः । हे नीलाम्बोरुह-
नयने नीलोत्पलसदृशनेत्रे । ते कुचौ । जम्बीराश्रियं जम्बीराख्यस्य प्रसिद्धस्य
फलस्य श्रियं शोभाम् । लीलया अनायासेन । एव । आतिलङ्घन्य अतिकम्य
व्यानंत्रीकृतकमनीयहेमकुम्भौ व्यानंत्रीकृतौ जितीं कमनीयौ सुन्दरौ
हेशः सुवर्णस्य कुम्भौ याभ्यां ताँ । अधुना । कनकाचलेन सुवर्णपर्वतेन ।
सार्धे । स्पर्धेते सुवर्णपर्वतं जेतुं इच्छां कुरुतः । किल निश्चयेन । तव कुचौ
जम्बीरपरिमाणात्कुम्भपरिमाणौ भूत्वाधुना पर्वताकारौ जातावृत्तरोत्तर-

सुरक्षयमनुभवत् इति भावः । सारालङ्कारः । सारालङ्कारोदाहरणे रसगङ्गाधरे (पृ० ४६५) पञ्चते पद्मिदम् । तलङ्क्षणं च तत्रैव—“ सैव संसर्गस्योत्कृष्टपकृष्टभावरूपत्वे सारः ” इति । प्रहर्षिणीत्तम् । “ शौ शौ गच्छिदशयतिः प्रहर्षिणीयम् ” इतिलक्षणम् ॥ ९१ ॥

अङ्गानि दत्त्वा हेमाङ्गं प्राणान् क्रीणासि चेन्तुणाम् ।

युक्तमेतत्तत् पुनः^१ कोणं नयनपद्मयोः ॥ ९२ ॥

१. र.—मुनलोचनामुखहृदयम् ।

अङ्गामीति ॥ हे हेमाङ्गं सुर्वर्णवर्णवयवे । अङ्गानि आलिङ्गनेन सर्वाणि गात्राणि । दत्त्वा । नृणां प्राणान् क्रीणासि चेत् यदि । तर्हि । एतत् युक्तं समीचीनम् । पुनः किंतु । नयनपद्मयोः नेत्रकमलयोः । कोणं एकदेशं अपाङ्गमित्यर्थः । दत्त्वा यत् त्वं नृणां प्राणान् क्रीणासि तत् न युक्तम् । सर्वेषां मङ्गानां दानेन मनुष्याणां प्राणान् यत्वं क्रीणासि तद्विनिमयस्य समत्वादुचितम् । किं तु यदा नेत्रकटाक्षमात्रेण नराणां प्राणान् गुह्णासि तत्र युक्तमिति भावः । परिचुत्तिरलङ्कारः । तदुदाहरणे च पञ्चते पद्मिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ४८१) तलङ्क्षणं च तत्रैव—“ परकीययत्किञ्चिद्दस्वादानविशिष्टं परस्मै स्वकीययत्किञ्चिद्दस्तुसमर्पणं परिवृत्तिः ” इति ॥ अनुष्टुप्ख्यात्तम् ॥ ९२ ॥

जितमौक्तिकसम्पदाः^२ रदानां

सहवासेन परां मुद्रं दधानम् ।

विरसादधरीकरोति^३ नासा—

मधुना साहसशालि मौक्तिकं ते ॥ ९३ ॥

१. बा०, नि०—जितरत्नवचाम् । २. नि०—अधरीकुष्ठते शुभाङ्ग ।

जितेति ॥ नायकस्य नायिकां प्रति चाटूकिरियम् । जितमौक्तिकसम्पदाः जिता मौक्तिकानां मुक्ताफलानां सम्पत् शोभा यैः तेषाम् । रदानां दन्तानाम् । सहवासेन सज्जेन । परां महतीम् । मुद्रं हर्षम् । दधानां धारयन्तीम् । ते नासां नासिकाम् । अधुना । साहसशालि अशाक्ये कर्मणि प्रयतमानम् । मौक्तिकं नासिकास्थितमित्यर्थः । विरसात् विरसत्वात् । भावप्रधानो निर्देशः । अधरीकरोति नीचीकरोति । दन्तमौक्तिकानि जितानि तेषां दन्तानां सहवासेन नासिकाया महान्हपोऽभूत् । सैव च नासिकाधुना-

न्येन मौक्किकेन जीयत इति भावः । अत्र स्वजातीयानां पराभवं कुर्वतां
दन्तानां कमप्यपकारं कर्तुमसमर्थं नासामौक्किकं दन्तसम्बन्धिन्या नासिकायाः
पराभवं कुरुत इति वर्णनात्प्रत्यनीकालङ्कारोऽयम् । पठ्यते च पश्यमिदमेत-
दलङ्कारोदाहरणप्रसङ्गे रसगङ्गाधरे (पृ० ४९४) । तल्क्षणं च तत्रैव—
“ प्रतिपक्षसम्बन्धिनस्तिरस्कृतिः प्रत्यनीकम् ” इति । मालभारिणी
वृत्तम् ॥ ९३ ॥

निभाल्य भूयो निजगौरिमाणं

मा नाम मानं सहस्रैव यायाः ।

गृहे गृहे पश्य तवाङ्गवर्णां

मुग्धे सुवर्णावलयो लुठन्ति ॥ ९४ ॥

१. २०—हृदये विधासीः । प०—श०—सहस्रैव यासीः ।

निभाल्येति ॥ हे मुग्धे बाले । निजगौरिमाणं आत्मनः गौरत्वम्-
भूयः पुनः पुनः । निभाल्य दृष्टा । सहसा अविचार्य । एव । मानं अभि-
मानम् । नाम खलु । मा यायाः मा गच्छ । गृहे गृहे प्रतिगृहम् । तवाङ्ग-
वर्णाः तव अङ्गानां गात्राणां वर्णः इव वर्णः यासां ताः । सुवर्णावलयः सुवर्ण-
स्य अवलयः पङ्क्यः । लुठन्ति अनादताः एव पनन्ति । इति पश्य । वारं वारं
स्वच्छरीरगौरतामवलोक्य, हे बाले, मा वृथाभिमानं कुरु, ननु स्वच्छरीरतुल्यवर्णाः
काङ्क्षनपङ्क्योऽत्र प्रतिगृहं लुठन्तीति भावः । प्रतीपालङ्कारः । पठ्यते चैतत्पद्यं
रसगङ्गाधरे (पृ. ४९६) अस्यैवालङ्कारस्योदाहरणत्वेन । तल्क्षणं च तत्रैव—
“ उपमानोपमेययोरन्यतरस्य किञ्चिद्गृणप्रयुक्तमद्वितीयतोत्कर्पं परिहतुं द्वितीय
प्रदर्शनेनोऽक्षास्यमानं सादृश्यमपरं द्विविधम् ” इति ॥ उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ ९४ ॥

करिकुम्भतुलामुरोजयोः क्रियमाणां कविभिर्विशृङ्खलैः ।

कथमालि शृणोषि सादरं विपरीतार्थं विदो हि योषितः ॥ ९५ ॥

करोति ॥ हे आलि सखि । विशृङ्खलैः अनग्लैः । कविभिः ।
क्रियमाणां । उरोजयोः कुचयोः । करिकुम्भतुलां करिणः गजस्य कुम्भयोः
गण्डयोः तुलां समानताम् । सादरं आदरपूर्वकम् । कथं शृणोषि । सादर-
श्रवणमयुक्तं, यतो द्रवयोः साम्यमेव नास्ति । त्वं च यच्छृणोषि तस्य हेतुः कः?
तमेव चतुर्थचरणेन सम्पादयति । हि यतः । योषितः स्त्रियः । विपरीतार्थ-

विदः विपरीतं अथथाऽथं अर्थं ज्ञानं विदन्ति जानन्ति इति । गजगण्डयोः कुचाभ्यां साम्यमिति श्रवणस्यानौचित्यम्, तच्च भ्रान्तत्वं विना न सम्भवति । यतः स्थियः स्वभावेन भ्रान्ता इति भावः । अत्र 'स्थियः स्वभावेन विपरीतार्थविदः' इति सामान्येन नाथिकागतभ्रान्तत्वरूपो विशेषः समर्थ्यते । अतोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्घारः । 'कथं श्रृणोषि' इत्यनेन तुलैव न सम्भवतीति गम्यते—अयं च प्रतीपालङ्घारः । स चार्थान्तरन्यासेन पुण्यते । पद्ममिदं रसगङ्गाधरे (पृ. ४७१, ४९६) प्रतीपार्थान्तरन्यासालङ्घारयोरुद्धारणत्वेन पठयते । सुन्दरीवृत्तम् ॥ ९५ ॥

तिरस्कृतो रोपवज्ञातपरिष्वजः—

नियो मृगाक्ष्या शयितः पराङ्मुखः ।

किं दुःखितोऽ साविति कांदिशीकया

क्याचिदाच्चुम्ब्य चिराय सस्वजे ॥ ९६ ॥

१. वा० व०—परिष्वजन् रोपवज्ञात्तरस्कृतः । २. र०—मूर्च्छितो० ।

तिरस्कृत इति ॥ परिष्वजन् आलङ्घन् । मृगाक्ष्या हरिणाक्ष्या । रोपवज्ञात् प्रणयकोपहेतोः । तिरस्कृतः भर्त्सितः । प्रियः कान्तः । पराङ्मुखः । शयितः । 'किं असौ दुःखितः' मम व्यवहारेण खिञ्चः—इति कांदिशीकया भयद्रुतया । क्याचिदाच्चुम्ब्य चिराय चिरकालम् । सस्वजे आलङ्घितः । रुषा काचिद्वायिका परिष्वजन्तं प्रियं प्रव्याख्यातवती—असौ वराको मुखं परावृत्य शयितः—मद्व्यवहारेण खिञ्चोऽयमिति भीता नाथिका स्वयमेव तं परिचुम्ब्य परिवृचतीति भावः । अत्र विनापि यत्नं नाथकस्याभीष्टप्राप्तेः प्रहर्षणाख्योऽलङ्घारः । पठितं च पद्ममेतत्तदलङ्घारप्रसङ्गे । रसगङ्गाधरे (पृ० ५०४) वंशास्यं वृत्तम् ॥ ९६ ॥

चेलाञ्चुलेनानशीतरस्मि

संबृण्वतीनां हरिदश्वरीणाम् ।

व्रजाङ्गनानांै स्मरजातकम्पा—

दकाण्डसम्पातमियाय नीर्वी ॥ ९७ ॥

१. र०—गोपाङ्गनानां ।

चेलेति ॥ हरिदश्वरीणां हरिं कृष्णं दृष्टवत्य इति हरिदश्वर्यः, तासाम् ।
अत एव—लज्जा । चेलाङ्गचेलेन चेलस्य वसनस्य अञ्जलेन प्राप्नेन ।
आननशीतरश्चिम सुखचन्द्रम् । संबृण्पतीनां छादयन्तीनाम् । ब्रजाङ्गनानां
गोपीनाम् । नीवी वस्त्रग्रन्थिः । स्मरजातकम्पात् स्मरेण मदनेन हेतुना जातः
यः कम्पः तस्मात् । सास्त्रिकभावोदये कम्पो जायते । अकाण्डपातं अकाण्डे
सहस्रा पातं पतनम् । इयाय प्राप । श्रीकृष्णं दृष्ट्वा गोपीभिर्मुखान्याच्छादि-
तानि, किन्तु मदनजनितेन कम्पेन तासां वसनग्रन्थिः सहसैवापतदिति भावः ।
विषादनाख्योऽलङ्कारः । उक्तं च रसगङ्गाधरे (पृ० ५०६)—“अत्रेष्टस्या-
ननगोपनस्य विरुद्धोऽथों नीवीस्खलनम् । कारणीभूतत्रपापरिपन्थित्वात् । तच
सास्त्रिककम्परूपात्स्वकारणादेवोत्पन्नम्, न तु गोपनानुकूलयत्नात् । नारीष्ट-
साधनत्वेन प्रयुक्तात्कारणादिष्ठानुत्पत्तिरत्रास्ति । चेलाङ्गलावरणेनाननगोपन-
रूपस्येष्टस्योत्पत्तेः । अतो विषादनमेवात्र न विषमम्” इति । उपजाति-
वृत्तम् ॥ ९७ ॥

अधरेण समागमाद्रदानामरुणिम्ना पिहितोऽपि शुक्रभावः ।

हसितेन सितेन पक्षमलाक्ष्याः पुनरुल्लासमवाप जातपक्षः ॥९८॥

अधरेणेति ॥ अधरेण अधरोषेन । समागमात् सम्पर्कात् । अरुणिम्ना
अरुणस्य रक्तवर्णस्य भावः अरुणिमा तेन । पक्षमलाक्ष्याः पक्षमले चारुणी
अक्षिणी यस्याः सा तस्याः । रदानां दन्तानाम् । शुक्रभावः शेतवर्णः ।
पिहितः आच्छादितः । अपि । सितेन शेतेन । हसितेन । जातपक्षः
जातः पक्षः सहायः यस्य । पुनः उल्लासं अवाप प्रादुर्बभूव । रक्तवर्णध-
रोष्टसहवासाद् दन्तानां शेतवर्णः पिहितोऽपि नायिकायाः शुक्रवर्णहसित-
साहाय्यं प्राप्य पुनः प्रादुर्बभूतेति भावः । अत्र दन्तैः शुभ्रत्वरूपः स्वगुणः
परित्यक्तः, अधरस्य च रक्तो गुणो गृहीत इति कृत्वा तदगुणाख्योऽयम-
लङ्कारः । पठितं चैतत्पर्यं रसगङ्गाधरे (पृ० ५१३) अस्यालङ्कारस्योदा-
हरणत्वेन । अलङ्कारलक्षणं च तत्रैव—“स्वगुणत्यागपूर्वकं स्वसंनिहितवस्त्र-
न्तरसम्बन्धिगुणग्रहणं तद्गुणः” इति । मालभारिणीवृत्तम् ॥ ९८ ॥

सरसिरुहोदरसुरभावधरितविभ्वाधरे मृगाक्षि तव ।

वद वदने मणिरदने ताम्बूलं केन लक्ष्येम वरम् ॥ ९९ ॥

सरसीति ॥ प्रियेण 'ताम्बुलं कुतो न गृह्णासि' हस्युके 'एतावन्तं काळं ताम्बूलानि भुक्तवैव समागतास्मि' हस्युक्तवतीति प्रति तस्येयसुक्षिः । हे मृगाक्षेष । सरसिरुहोदरसुरभौ सरसि रोहतीति सरसिरुहं तस्य उदरं मध्यभाग हव सुरभौ सुगन्धयुक्ते । अधरितविम्बाघरे अधरितं तुच्छीकृतं विम्बं विम्बफलं येन तादृशः अधरः अधरोषः यस्मिन् तस्मिन् । मणिरदने मण्यः हव रदनाः दन्ताः यस्मिन् तस्मिन् । तव वदने मुखे । वयं ताम्बूलं ताम्बूलभक्षणम् । केन लिङ्गेन । लक्षयेम तर्कयेम । हे मृगलोचने कमलवत्सुगनिधनि रक्ताघरे मणिसदवादन्ते च ते मुखे ताम्बूलभक्षणं लक्षयितुं न पारथामो वयम् । मुखस्य स्वाभाविकरक्तवात् स्वाभाविकसुगन्धवश्वात् ताम्बूलगुणास्तत्र निवसन्तीति भावः । मीलितालङ्कारः । पठ्यते चैतत्पद्मेतदलङ्कारप्रसङ्गे रसगङ्गाघरे (पृ० ५१५) । अलङ्कारलक्षणं च तत्रै— "स्फुटमुपलभ्यमानस्य कस्यचिद्द्रस्तुनो लिङ्गरतिसाम्यादभिज्ञत्वेनागृह्णमाणानां वस्तवन्तरलिङ्गानां स्वकारणाननुमापकर्त्तं मीलितम्" हति । गीतिवृत्तम् ॥१९॥

शयिता सविधे उप्यनीश्वरा सफलीकर्तुं महो मनोरथान् ।

दयिता दयिताननाम्बुजं दरमीलञ्जयना निरीक्षते ॥ १०० ॥

शयितेति ॥ सविधे पात्रे । अपि । पत्युरिति शेषः । शयिता सुसा । मनोरथात् आलिङ्गनचुम्बनादीन् स्वाभिलापान् सफलीकर्तुं पूरयितुम् । अनीश्वरा असमर्था, उज्जावशादित्यर्थः । दयिता प्रिया नायिका । दरमीलञ्जयना दरं ईषत् मीलती संकुचिते नयने यस्याः सा । दयिताननाम्बुजं दयितस्य प्रियस्य मुखकमलम् । निरीक्षते अवलोकयति । पात्रे सुसापि नायिका मुखभावेन उज्जया च स्वदयितस्यालिङ्गनादिकं कर्तुमसमर्था सती केवलमीषदाकुञ्जितनेत्राभ्यां तद्वदनमवलोकयतीति भावः । अत्र दरमीलञ्जयनेति पदेन उज्जाव्यज्यते, निरीक्षत इति पदेन च नायके रतिः । शृङ्खारध्वनिरथम् । पथमिदं रसगङ्गाघरे (पृ० १०) उत्तमकाव्योदाहरणवेन पठ्यते । सुन्दरीवृत्तम् ॥ १०० ॥

किमिति कृशासि कृशोदरि किं तव परकीयवृत्तान्तेः ।

कथय तथापि मुदे मम कथयिष्यति पथिक तव जाया ॥ १०१ ॥

किमिति ॥ कस्याश्चित्योषितमर्त्तकायाः पान्थेन सह संवादोऽयम् । हे कृशोदरि तनुमध्ये । किमिति कस्मात् कारणात् । कृशा क्षीणा । असि ।

सोत्तरं ददाति—परकीयबृतान्तैः तव किं प्रयोजनम् । पुनः पान्थः पृच्छति-
तथा अपि मा मुदे हर्षाय । कथय । नायिकोत्तरं ददाति—तव जाया
भार्या । कथयिष्यति । पश्चिमिदं रसगङ्गाधरे (पृ० ५२०) उत्तरालङ्कारो-
दाहरणे पञ्चते । उक्तं च तत्र ग्रन्थकृतैतद्वार्ण्यानावसरे—“ अत्राद्यप्रश्नस्य
हेतुं चेद्वदसि तदा प्रतिकरिष्यामीति व्यञ्जयम् । उत्तरस्य तु न मया पति-
व्रतया हेतुर्बेदुं परपुरुषं प्रति योग्यः, न च त्वया प्रतिकर्तुं शक्य इति ।
द्वितीयप्रश्नस्य त्वलं पांतिव्रत्येनाविद्वधजनहठमात्रविलसितेन । स्वपरसंतोष-
एव संसारसार इति । द्वितीयोत्तरस्य तु या मम दशा सैव तव जायाया
अपि दशास्ति । सैव प्रतिक्रियताम् । न हि स्वकीयं सदनं दह्मानमुपेक्ष्य
कश्चित्परसदनाभ्यं प्रतिकरोति । अथ यदि परोपकारः स्वकीयां क्षतिमपि सोऽन्ना
करणीय इत्यस्ति मनीषां तदा तवैवंविधोपकारे प्रवृत्तस्य जायायाः केनचिद्-
न्येन भवाद्देशोपकारः करणीय इति त्वयैव तस्या ममेव परपुरुषपराङ्मुख्या
विरहो दूरी कर्तव्य इति ” । अलङ्कारलक्षणं च तत्र—“ प्रश्नप्रतिवन्धकज्ञान-
विषयीभूतोऽर्थं उत्तरम् ” इति । आर्यावृत्तम् ॥ १०१ ॥

वदनारविन्दसौरभलोभादिन्दिन्दिरेषु^१ निपतत्सु ।

मध्यधरार्थिनि सुदृशो दृशो जयन्त्यतिरुषा परुषाः ॥ १०२ ॥

१. निं०—दिनदीविरेषु

३ इति श्रीपण्डितराजजगन्नाथविरचिते भामिनीविलासे शृङ्गारविलासः ॥
वदनेति ॥ वदनारविन्दसौरभलोभात् वदनारविन्दस्य मुखकमलस्य
सौरभस्य परिमलस्य लोभात् । इन्दिन्दिरेषु अमरेषु । निपतत्सु । एतेन
नायिकायाः पश्चिनीत्वं ध्वन्यते । अधरार्थिनि अधरपानं प्रार्थितवति । मयि ।
सुदृशः शोभननेत्रायाः । अतिरुपा अतिकोपेन । परुषाः निषुराः । दृशाः
कटाक्षाः । जयन्ति सर्वोत्कृष्णं वर्तन्ते । कश्चिज्ञायकः सखायं दूते—तस्या
नायिकाया मुखकमलगन्धमात्राय समन्ततो अमरा निपेतुस्थाहं च तस्मिक्षेव
काले तदधरपानं प्रार्थितवान् । एतदवस्थायां महानभूतस्या रोषः, प्राक्षि-
पञ्चासौ मां प्रति निषुरकटाक्षान्—किन्तु सा तदशा तच्छोभां नितरामवर्धय-
दितिभावः । आर्यावृत्तम् ॥ १०२ ॥

॥ इति चषकटीकायां शृङ्गारविलासः ॥

॥ श्रीः ॥

श्रीपण्डितराजराजतिलकजगन्नाथप्रणाते

भामिनीविलासे

३ करुणविलासः ॥

दैवे पराग्वदनशालिनि हन्त जाते
याते च संप्रति दिवं प्रति बन्धुरत्ने ।
कस्मै मनः कथयितासि निजामवस्थां

कः शीतलैः शमयिता वचनैस्तवाधिम् ॥ १ ॥

दैव इति ॥ प्रमीतां स्वप्रियामुहित्य कस्यचिच्छोकोक्तिरस्मिन्विलासे
ग्रथिता । हन्त इति खेदे । दैवे विधी । पराग्वदनशालिनि पराग्वदनं
वैमुख्यं तेन शालते शोभते इति तस्मिन्, पराग्वदनशालिनि हन्त इत्यर्थः । जाते सति ।
संप्रति इदानीम् । बन्धुरत्ने बन्धुरत्र प्रिया सा एव रत्नं तस्मिन् । च ।
दिवं स्वर्गं याते गते सति । हे मनः कस्मै निजां अवस्थां शोचनीयां
दशाम् । कथयितासि वर्णयितासि । कः च जनः । शीतलैः वचनैः तव
आधिं मनोव्यथाम् । शमयिता शमयिष्यति । भाग्यस्य प्रातिकूल्यात्,
प्रियाया मरणात् न कोऽप्यथावशिष्टो यस्मै दुःखवृत्तान्तो निवेदेत यश्च शीत-
लवचनैर्मम शोकाप्ति निर्वापयेदिति भावः । विलासेऽस्मिन् विहायाष्टादशं
श्लोकं सर्वत्र वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १ ॥

प्रत्युद्रता सविनयं सहसा पुरेवः

स्मरेः स्मरस्य सचिवैः सरसावलोकैः ।

मामद्य भञ्जुरचनैवचनैश्च वाले

हा लेशतोऽपि न कथं शिशिरीकरोषि ॥ २ ॥

१. २०—सखीभिः । २. २०—वद मुत्करोषि ।

प्रत्युद्रतेति ॥ हे वाले मुख्ये । पुरा इव पूर्वं इव । सहसा अकस्मात् ।
सविनयं नक्षत्रया सहितं यथा स्थात्तथा । प्रत्युद्रता अभिमुखं आगता ।

स्परस्य कामस्य । सचिवैः सहायैः । कामोहीपनसमर्थं रिति यावत् । स्मैरैः ईषद्वासयुक्तैः । सरसावलोकैः सरसैः प्रेमयुक्तैः अवलोकैः वीक्षणैः । मञ्जुरचनैः मञ्जु मधुरा रचना पदविन्यासः येषां तैः । चन्द्रनैः आलापैः । लेशातः अपि ईषद् अपि । मां अद्य कथं न शिशिरीकरोषि शीतलयसि । हे मुग्धे यथा त्वं पूर्व सहसैव मत्संमुखमागत्य मधुरनिरीक्षणैर्मधुरालापैश्च मामरञ्जयस्तथाद्य मनागपि कथं न करोषीति भावः । अत्र नायकस्य नायिकायां या रतिः सा तस्या निधनेन प्रवृद्धस्य नायकशोकस्याङ्गमिति रमगङ्गाधरे (पृ० ४८) स्फुटीकृतम् ॥ २ ॥

सर्वेऽपि विस्मृतिपथं विषयाः प्रयाता
विद्यापि खेदकलिता^१ विमुखीवभूव ।
सा केवलं हरिणशावकलोचना मे
नैवापयाति हृदयादधिदेवतेव ॥ ३ ॥

१. नि०, बा०—खेदगलिता ।

सर्वेऽपीति ॥ सर्वे अपि विषयाः ऋक्चन्दनवनिताद्यः इन्द्रियार्थाः । विस्मृतिपथं विस्मृते: विस्मरणस्य पन्थानं मार्गं । प्रयाताः गताः । खेदकलिता खेदेन परिश्रमेण कलिता प्राप्ता । विद्या अपि विमुखीवभूव परामुखा संजाता । केवलं सा । हरिणशावकलोचना हरिणशिशोः लोचने हृव लोचने यस्याः सा । अधिदेवता अधिष्ठात्री देवी । इव । मे हृदयात् चित्तात् । न एव अपयाति गच्छति । सर्वऽपि विषया विस्मृताः, कष्टेनाभिगता विद्यापि विस्मृता, केवलं सा मृगनयना न विस्मृतिपथं गच्छतीति भावः । पद्मेतद्रसगङ्गाधरे भावध्वनौ (पृ. १०२) उदाहृतम् । उक्तं च तत्र पण्डितराजेन “ गुरुकुले विद्याभ्याससमये तदीयकन्यालावण्यगृहीतमानसस्यान्यस्य वा कस्यचिदतिप्रतिविद्वगमनां स्मरतो देशान्तरं गतस्येयसुक्तिः । अत्र च स्वात्मल्यागात्यागाभ्यां स्त्रक्चन्दनादिषु विषयेषु चिरसेवितायां विद्यायां च कृतझट्वम्, अस्यां च लोकोत्तरस्वमभिव्यज्यमानं द्यतिरेकवपुः स्मृतिमेव पुण्णातीति सैव प्रधानम् । (अस्यार्थः—विषयैः परित्यक्तो नायकः, अतस्ते कृतज्ञाः । विद्यापि परित्यक्तः, अतः सापि कृतव्यैव । किन्तु नायिकया न परित्यक्तः, अतस्तस्यामलौकिकत्वम् । एवं नायिकाया विद्याविषयेभ्यो

व्यतिरेकः । स च नायकहृदयस्थां नायिकाविषयां स्मृतिं पोषयति) एवं त्यागाभावगतं सार्वदिकत्वं व्यञ्जयन्त्यधिदेवतोपमापि । (अर्थात्—यथा धिदेवता सर्वदा वर्तमाना तथैवेयं नायिकेत्युपमाध्वनिरपि स्मृतिपोषं करोति) । एषा चानुचितविषयकत्वादनुभयनिष्ठत्वाच्च भावाभासः । (अर्थात्—अनुचिताया नायिकायाः स्मृतिस्तथा च सा केवलं नायकहृदये निवसति न तु नायिकाया अपि) । यदि पुनरियं परिणेत्रेवोक्तिस्तदा भावध्वनिरेव ” इति ॥ ३ ॥

निर्वाणमङ्गलपदं त्वरया विशन्त्या^१

मुक्ता दयावाति दयापि किल त्वयासौ ।

यन्मां न भासिनि निभालयसि प्रभात-

नीलारविन्दमदभाङ्गिमदैः^२ कटाक्षैः ॥ ४ ॥

१. नि०—ब्रजन्या । २. नि०—०मदभाङ्गकरैः ।

निर्वाणंति ॥ हे दयावति दयाशीले । त्वरया शीघ्रम् । निर्वाणमङ्गलपदं निर्वाणं मोक्षः एव मङ्गलस्य श्रेयसः पदं स्थानम् । विशन्त्या गच्छन्त्या । त्वया असौ मया अनुभूतपूर्वा । दया करुणा । अपि मुक्ता किल । यत् यस्मात् । हे भासिनि । प्रभातनीलारविन्दमदभाङ्गिमदैः प्रभाते प्रातःकाले यानि नीलारविन्दानि इन्दीवराणि । एतेन तेषां विकासोन्मुखत्वं तात्कालिक-पवनचापलयं च सूचितमित्यच्युतरायः । तेषां यो मदः सौन्दर्याभिमानः तस्य भङ्गी भञ्जकः मदः येषां तैः । कटाक्षैः मां न । निभालयसि पश्यसि । सद्योमृतां भाव्या प्रति नायकस्योक्तिरियम्—हे प्रिये यस्य नीलारविन्दादप्यति-सुन्दरैः कटाक्षैर्मां न पश्यसि तस्मात् प्रतीयते यदद्वतरूपं मोक्षं संप्राप्य मयि कृपापि त्यक्ता । न केवलमहं त्यक्तः किन्तु मयि दयापि त्यक्तेति भावः ॥ ४ ॥

धृत्वा पदस्वलनभीतिवशाकरं मे

यारुद्धवत्यासि शिलाशकलं विवाहे ।

सा माँ विहाय कथमद्य विलासिनि द्या—

मारोहसीति हृदयं शतधा प्रयाति ॥ ५ ॥

धृत्वेति । ‘आतिष्ठेममझमानमझमेव त्वं स्थिरा भव । प्रसृणीहि दुरस्थून् सहस्र पृतनायतः ॥’ इति मन्त्रेण विवाहकाले वधूर्बरहस्तमवलम्ब्य पापाण-खण्डमारोहति । एतदेव मनसि कृत्वा कविना पद्मिदं रचितम् । हे विला-

सिनि विभ्रमवति । या त्वं विवाहे । पदस्वलनभीतिवशात् पदस्वल-
नात् चरणस्युतेः भीतिः भयं तद्वशात् । मे करं धृत्वा अवलम्ब्य । शिला-
शकलं गौरीप्रतिष्ठालयं पापाणखण्डम् । आरुष्वती असि । सा त्वं अद्य
मां विहाय त्यक्त्वा । कथं द्यां स्वर्गम् । आरोहासि इति मे हृदयं शतधा
प्रयाति विदीर्घेते । हे प्रिये विवाहकाले पापाणखण्डारोहणसमये पतनभयात्म
मम हस्तावलम्बनमकरोः, कथमय स्वर्गारोहणसमये पुनस्त्वं मम हस्ताव-
लम्बनं परियक्तवसीति हृदयं विदीर्घं इति भावः ॥ ५ ॥

निर्दूषणा गुणवती रसभावपूर्णा
सालंकृतिः श्रवणकोमलवर्णराजिः ।
सा मामकीनकवितेव मनोऽभिरामा

रामा कदापि हृदयान्मम नाप्याति ॥ ६ ॥

निर्दूषणाति ॥ अस्मिन्द्ये प्रिया कवितयोपमायते । विशेषणानि च
शिष्टानि । निर्दूषणा दुःशीलत्वादिदोपरहिता । कवितापक्षे—श्रुतिकटुश्वादि-
दोषशून्या । गुणवती दयादाक्षिण्यादिगुणयुक्ता । कवितापक्षे—मातुर्यादिगुण-
युक्ता । रसभावपूर्णा रसेन प्रीत्या भावैविलासादिभिः च पूर्णा । कविता-
पक्षे—रसैः शृङ्खारादिभिः भावैः चिन्तानिवेदादिभिः व्यभिचारिभावैः पूर्णा ।
सालंकृतिः कटकेयूरादिभिः अलंकारैः युक्ता । कवितापक्षे—उपमादिभिः
अलंकारैः युक्ता । श्रवणकोमलवर्णराजिः श्रवणयोः कर्णयोः कोमला मधुरः
—श्रुतिमनोहरेत्यर्थः । वर्णराजिः शब्दपंक्तिः यस्याः सा । कवितापक्षे—श्रवण-
कोमला काव्यनिष्ठादकानां वर्णानां पंक्तिः यस्याः सा । मनोऽभिरामा
मनोहरा । सा मे । रामा प्रिया । मामकीनकविता मत्कविता । इव । मम
हृदयात् कदा अपि न अप्याति निर्गच्छति । उपमालङ्कारोऽर्थश्लेष्यश्च ।
अत्र मम्मटाचार्यविरचितं काव्यलक्षणमनुसन्धेयम् । तथथा—“ तददोपौ
शब्दार्थैः सगुणावनलकृती पुनः कापि ” इति ॥ ६ ॥

चिन्ता शशाम सकलापि सरोरुहाणा—
मिन्दोश्च विम्बमसमां सुषमामयासीत् ।
अभ्युद्रतः कलकलः किल कोकिलानां
प्राणप्रिये यद्वधि त्वमितो गतासि ॥ ७ ॥

चिन्तेति ॥ हे प्राणप्रिये । यदवधि यत आरभ्य । त्वं इतः अस्मात्
लोकात् स्वर्गलोकं गता असि । तदवधि । सरोरुहाणां कमलानाम् ।
सकला अपि । चिन्ता पराभवभीतिः । शाशाम् शान्ता । इन्द्रोः चन्द्रस्य ।
च । विम्बं मण्डलम् । असमां अतुलाम् । सुषमां शोभाम् । अयासीत् ।
कोकिलानां च कलकलः रवः । किल । अभ्युद्रुतः उत्थितः । हे प्राणप्रिये
यावदासासून्वं जीविता तावस्वन्मुखसौन्दर्यनिर्जितानि कमलानि चिन्ताकुला-
न्यासन्, चन्द्रविम्बमपि मद्वितीयमासीत्, त्वल्कण्ठमाशुर्यनिर्जिताश्च कोकिला
मूका अभूवन् । इदानीं त्वयि गतायामभावं—कमलानां चिन्ताऽभावं गता,
चन्द्रस्य विम्बमनुपमसौन्दर्यं जातं, कोकिलानां च मूकत्वमप्यभावं प्रापेति
भावः । काव्यलिङ्गध्वनिः ॥ ७ ॥

सौदामिनीविलसितप्रतिमानकाण्डे

दत्वा कियन्त्यपि दिनानि महेन्द्रभोगान् ।

मन्बोजिष्टतस्य नृपतेरिव राज्यलक्ष्मी—

भाग्यच्युतस्य करतो मम निर्गतासि ॥ ८ ॥

सौदामिनीति ॥ हे प्रिये । सौदामिनीविलसितप्रतिमान् सौदामिनी
विशुद् तस्याः विलसितानि स्फुरणानि तप्रतिमान् तस्वदृशान् । अति क्षणि-
कानित्यर्थः । महेन्द्रभोगान् महेन्द्रयोग्यान् भोगान् सुखानीति यावत् ।
कियन्ति अपि स्वल्पानि एव । दिनानि दत्वा समर्प्य । मन्बोजिष्टतस्य
मन्त्रेण सन्धिविग्रहादिकेन उजिष्टतस्य त्यक्तस्य । नृपतेः राज्ञः । करतः
हस्तात् । राज्यलक्ष्मीः राज्यसम्पत् । इव । भाग्यच्युतस्य भाग्यहीनस्य ।
मम करतः हस्तात् । अकाण्डे सहसा निर्गता असि । सन्धिविग्रहादि-
मन्त्ररहितस्य राज्ञो हस्ताद्यथा विशुदिव चपला लक्ष्मीरपयाति, तथा महेन्द्र-
सदृशभोगानस्यकालं दत्वा भाग्यहीनस्य मम हस्तार्चं अष्टासीति भावः ।
उपमालङ्कारः ॥ ८ ॥

केनापि मे विलसितेन समुद्रतस्य

कोपस्य किं नु करभोरु वशोवदाभूः ।

यन्मां विहाय सहसैव पतिव्रतापि

यातासि मुक्तिरमणीसदनं विदूरम् ॥ ९ ॥

केनापीति । हे करभोरु 'मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभां बहिः' इत्यमरः । करभः हस्तबहिर्भांगः इव ऊरु यस्याःसा, तत्सम्बुद्धौ । केन अपि अनुचितेन । मे । विलसितेन चेष्टितेन । समुद्रतस्य उत्पन्नस्य । कोपस्य । वशंवदा अधीना । अभूः जाता असि । किं तु । कुतो ज्ञातमित्याकांक्षायामुच्यते यत् यस्मात् । पतिव्रता अपि । अत्रापिशब्देन पतित्यागोऽतीवानुचित इति सूचितम् । मां विहाय । विदूरं अतिवूरस्थम् । मुक्तिरमणीसदनं सुकिः पूर्व रमणी सखी तस्याः सदनं गृहम् । मोक्षपदमित्यर्थः । सहसा एव । याता गता । असि । सर्वदा पत्यनुगमिनी सत्यपि मां परित्यज्य यत्वं मोक्षपदं प्रविष्टासि तद्विद्धुवं केनापि ममानुचितेन व्यवहारेण कुपितासीति तर्क्यामीति भावः ॥ ९ ॥

काव्यात्मना मनसि पर्यणमन्पुरा^१ मे
पीयूषसारसरसास्तव ये विलासाः ।
तानन्तरेण रमणी रमणीयशीले
चेतोहरा सुकविता भविता कथं नः ॥ १० ॥

१. नि०-पर्यणमन्पुरा ।

काव्येन्ति ॥ हे प्रिये । पीयूषसारसरसाः पीयूषः अमृतं तस्य सारं तत्त्वं तद्वत् सरसाः रसपूर्णाः । तव ये । विलासाः विभ्रमाः । मे मनसि पुरा पूर्वम् । काव्यात्मना कवितास्पेण । पर्यणमन् परिणताः अभूवन् । हे रमणीयशीले रमणीयं सुन्दरं शीलं चरितं यस्याः, तत्सम्बुद्धौ । तान् विलासान् । अन्तरेण विना । नः अस्माकम् । सुकविता शोभनकाव्यरचना । कथं केन प्रकारेण । रमणी सुन्दरा । चेतोहरा मनोहरा च । भविता । हे प्रिये त्वयि जीवन्त्यां पीयूषसपरिपूर्णस्ते विभ्रमाः काव्यरूपतां प्रापुः, अधुना त्वयि द्रिव गतायां तेषां विलासानामभावात् सुन्दरकवितारचने कथं समयोः भवित्यामीति भावः । अत्र रमणीतिपदस्य द्विरात्रुतेर्यमकालद्वारः ॥ १० ॥

या तावकानमधुरस्मितकान्तिकान्ते^१
भूमण्डले विफलतां कविषु व्यतानीत् ।

१. नि०-कान्तिकान्ता ।

सा कातराक्षि विलयं त्वयि यातवत्यां

राकाधुना वहृति वैभवमिन्द्रायाः ॥ ११ ॥

येति । ह कातराक्षि कातरे भीते तरले इत्यशः, अक्षिणी यस्याः सा तस्मुद्दौ । या राका पर्णिमा । तावकीनमधुरस्मितकान्तिकान्ते नावकीनं त्वदीयं यत् मधुरं स्मितं मनोहरं हसितं तस्य कान्तिः शोभा तया कान्ते रमणीये । भूमण्डले पृथ्वीमण्डले, जाते सति हृति शेषः । कविषु शुभ्रवस्तु-दर्शनपरेषु कविषु । विफलताम् । व्यतानोत् अकरोत् । सा राका । त्वयि विलयं मृत्युम् । गतायां प्राप्तायाम् । अधुना इन्द्रायाः लक्ष्याः । वैभवं सौन्दर्यम् । वहृति धारयति । हे प्रिये त्वयि जीवन्त्यां तव मधुरस्मितेन सिते च भूमण्डले, शुभ्रवस्तुर्वर्णनप्रसन्नावे कवयः पूर्णिमां निष्ठयोजनाममन्यन्त । अधुना त्वदभावे, सा पूर्णिमा निःसप्तनस्वादतितरां शोभत हृति भावः ॥ ११ ॥

मन्दस्मितेन सुधया परिषिञ्चय या मां

नेब्रोत्पलैर्विकसितैरनिशं समीजे ।

सा नित्यमङ्गलमयी गृहदेवता मे

कामेश्वरी हृदयतो दयिता न याति ॥ १२ ॥

मन्देति ॥ या मे प्रिया । मन्दस्मितेन तदूपया सुधया अमृतेन । मां परिषिञ्चय स्नपयित्वा । विकसितैः फुलैः । नेब्रोत्पलैः नेत्राणि कटाक्षाः एव उत्पलानि कमलानि तः । अनिशं सर्वदा । समीजे पूजितवती । सा नित्यमङ्गलमयी सततमङ्गलरूपा । गृहदेवता गृहाधिष्ठात्री देवता । कामेश्वरी कामानां ईश्वरी पूरणे समर्था । दयिता प्रिया । मे हृदयतः न याति सर्वदा स्मर्यते इत्यर्थः । यथा कश्चिद्स्नपयित्वा पुष्पैररचयति तथा मधिया मन्दस्मितरूपेणामृतेन मां स्नपयित्वा कटाक्षरूपैरुत्पलैर्मां पूजितवती । एतारशी नित्यकल्याणरूपिणी गृहाधिष्ठात्री कामपूरणे समर्था च मधिया मे हृदयाज दूरीभवति कहिंचित्—हृति भावः ॥ १२ ॥

भूमौ स्थिता रमण नाथ मनोहरेति

सम्बोधनैर्यमधिरोपितवत्यसि द्याम् ।

स्वर्गं गता कथमिव क्षिपसि त्वेषण—

शावाक्षि तं धरणिधूलिषु मामिदानीम् ॥ १३ ॥

भूमाविति ॥ हे पणशावाक्षिणी एणस्य मृगस्य शावस्य अर्भकस्य अक्षिणी
इव अक्षिणी यस्याः सा, तत्सम्बुद्धौ । भूमौ पृथिव्याम् । स्थिता जीवन्ति
इत्यर्थः । या त्वं रमण नाथ मनोहर इति । सम्बोधनैः आमन्त्रणैः । यं
माम् । द्यां स्वर्गम् । अधिरोपितवती उच्चमितवती । असि । सा त्वं
स्वर्गं गता सती तं माम् । इदानां धरणिधूलिषु पृथ्वीपांसुषु । कथं
इव क्षिपसि । त्वयि जीवन्तयां त्वदीयै रमण, नाथ, मनोहरेयाद्यामन्त्रणरहं
स्वर्गसुखमन्वभूवम् । अधुना त्वयि स्वर्गं गतायां त्वच्छोकनिमझो भूमौ लुठा-
भीति भावः । पृथ्वीस्थितया त्वयाहं स्वर्गमारोपितः, किन्तु स्वर्गं गतया
भूमौ प्रक्षिप्त इति महदनैचित्यं तवेति ध्वन्यते ॥ १३ ॥

लावण्यमुज्ज्वलमपास्ततुलं^१ च शीलं
लोकोन्तरं विनयमर्थमयं नयं^२ च ।
एतानुणानशरणानथ मां च^३ हित्वा
हा हन्त सुन्दरि कथं चिदिवं गतासि ॥ १४ ॥

१. प०-D. अपास्य कुलं । २. वा०-वचः । ३. वा०-गुणान् शरणकान्
कतमांश ।

लावण्येति ॥ हे सुन्दरि । उज्ज्वलं दीप्तम् । लावण्यं सौन्दर्यम् । अपा-
स्ततुलं अपास्ता निरस्ता तुला उपमा यस्य तत्—निरूपममित्यर्थः । शीलं
चरित्रम् । लोकोन्तरं अलौकिकम् । विनयं नन्दत्वम् । अर्थमयं सार्थकम् ।
नयं व्यवहारचातुर्यम् । च एतान् अशरणान् आश्रयरहितान् । गुणान्
मां च अशरणमिति शेषः । हित्वा त्वयत्वा । हा हन्त इति खेदे । त्वं कथं
चिदिवं स्वर्गं गता असि । हे प्रिये त्वदीयस्वर्गंगमलेन न केवलमहं किन्तु
लावण्यादयो गुणा अपि निराश्रया जाता इति भावः । त्वं लावण्यादीनां
सर्वेषामाधार आसीरित्यर्थः ॥ १४ ॥

कान्त्या सुवर्णवरया परया च शुद्ध्या
नित्यं स्थिकाः खलु शिखाः परितः क्षिपन्तीम् ।
चेतोहरामपि कुशेशयलोचने त्वां
जानामि कोपकलुषो दहनो ददाह ॥ १५ ॥

कान्त्येति ॥ हे कुशोशयलोचने कमलनेत्रे । चेतोहरां मनोहारिणीम् ।
थपि । सुवर्णवरया सुवर्णात् कनकात् वरया श्रेष्ठया । कान्त्या शोभया ।
परया श्रेष्ठया । शुद्धचा निर्मलतया । च । स्विकाः । स्वीयाः । दहनस्ये-
त्यर्थः । शिखाः ज्वालाः । क्षिपन्तीं अभिभवन्तीम् । कोपकलुषः कोध-
परवशः । मम कान्तिः शुद्धिश्वानया नायिकया जिते इति संक्रुद्धः । दहनः
अग्निः । त्वां ददाह इति । जानामि मन्ये । नन् परोत्कर्पासहिष्णुरग्निः
स्वकान्तिशुद्धिभ्यां त्वया जितत्वात्संप्राप्तरोषः संस्त्वां ददाहेति मन्य इति
भावः । उत्प्रेक्षालङ्कारः ॥ १५ ॥

कर्पूरवर्तिरिव लोचनतापहन्त्री

फुलाम्बुजस्त्रिव कण्ठसुखकहेतुः ।

चेतश्चमत्कृतिपदं कवितेव रम्या

नम्या नरीभिरमरीव हि सा विरेजे ॥ १६ ॥

क पूर्वति ॥ कर्पूरवर्तिः कर्पूरशलाका । इव । लोचनतापहन्त्री नेत्रता-
पहारिणी । यथा कर्पूरशलाका नेत्रयोरजिता तापं दूरीकृत्य शैश्वं ददाति, तथा
सापि नेत्रानन्दजननी । फुलाम्बुजस्त्रक फुलानि चिकसितानि अम्बुजानि कम-
लानि तेषां खेक माला । इव । कण्ठसुखकहेतुः कण्ठे धृता सुखस्य एकहेतुः
‘अभिप्तमः’ उपायः । कमलमाला यथा तारहरणे समर्था, तथा सापि कट्टा-
लिङ्गनेन कामानलदाहरणे समर्था । रम्या मनोहरा । कविता इव । चेतश्च-
मत्कृतिपदं चेतसः मनसः चमत्कृतेः आश्चर्यस्य पदं स्थानम् । यथा मनोहरा
कविता मलस्याश्र्वमुत्पादयति, तथा सापि निजसौन्दर्येण मलस्याश्र्वय समु-
दपादयत । एतादशो सा प्रिया । नरीभिः नरजातिश्चीभिः । नरशब्दा
“जतिरस्त्रीविषयादयोपधात्” इति स्त्रेण जातीं वाङ्यायां छीप् प्रत्ययः ।
नम्या प्रणामयोग्या । अमरी देवी । इव । विरेजे शोभिता अभूत् । मालो-
पमालङ्कारः ॥ १६ ॥

सामान्तरेऽपि खलु भामिनि पत्युरन्यं

यो हृष्टवत्यासि न कंचन सामिलापम् ।

सा सञ्चप्रति प्रचलितासि गुणीविहीनं

प्राप्तुं कथं कथय हन्त परं पुमांसम् ॥ १७ ॥

स्वप्रोति ॥ हे भामिनि । स्वप्रान्तरे स्वप्रावस्थायाम् । अपि या त्वं पत्तुः अन्यं इतरम् । परपुरुषमित्यर्थः । साभिलाषेण सह । कं चन न दृष्टवती असि । सा त्वं सम्प्रति अधुना । गुणैः विनयादिभिः, पक्षे सर्वरजस्तमोभिः । विर्हीनं शून्यम् । परं अन्यं, पुरुषं पुमांसम् । पक्षे परमेश्वरम् । प्राप्तं लघुम् । कथं प्रचालिता असि इति हन्त कथय । अत्र “ गुरीविर्हीनं परं पुमांसं ” इति पदेष्वर्थस्त्रेष्वशात् “ विनयादिशून्यं परपुरुषं ” “ निर्गुणं परमेश्वरं ” इत्यर्थद्वयमुपलभ्यते । तन्मुलकश्च ‘ पतिवता, अथ च परपुरुषं गच्छतीति ” विरोधाभासोऽलङ्कारः ॥ १७ ॥

दयितस्य गुणाननुस्मरन्ती

शयने सम्प्रति या विलोकितासीत् ।

अधुना खलु हन्त सा कृशाङ्की

गिरमङ्गीकुरुते न भावितापि ॥ १८ ॥

दयितेति ॥ दयितस्य प्रियस्य । ममेत्यर्थः । गुणान् अनुस्मरन्ती या सम्प्रति अधुना मरणसमयेऽपीत्यर्थः । विलोकिता दृष्टा आसीत् । अधुना सा कृशाङ्की खलु । भाविता उक्ता । अपि । हन्त । गिरं न अङ्गीकुरुते उत्तरं न ददाति । या मरणकालेऽपि प्रियगुणानन्वदत्, साधुना तेनैव प्रियेणोक्तस्योत्तरं न ददातीति महददुःखमिति भावः । अत्र ‘ सम्प्राप्ति ’ इति पदेनान्तकालेऽपि प्रियगुणविस्मरणं नाभूदिति व्यज्यते । उदाहृतं चैतत्परं रसगङ्गाधरे (पृ० ९१) मरणाल्यस्य व्यभिचारिभावस्य व्यास्यानावसरे । मरणलक्षणं च तत्रैव—“ रोगादिजन्या मच्छारूपा मरणप्रागवस्था मरणम् ” मालभारिणी बृत्तम् ॥ १८ ॥

रीतिं गिरामसृतघृष्णिकरों तदीयां^१

तां चाकार्ति कृतिवरैरभिनन्दनीयाम् ।

लोकोत्तरामथ कृतं करुणारसाद्रा^२

स्तोतुं न कस्य समुदेति^३ मनःप्रसारः ॥ १९ ॥

१. २०—^४यृष्टिकरां त्वदीयां । २. वै०, शे०—कविवरै० । ३. नि०, प०, च०—कृतिं च सुधारसाद्रा० । ४. र०—ज्ञातुं न कस्यचिदुदेति । ५. वै०, शे०—मनःप्रसादः ।

इति श्रीपण्डितराजजगन्नाथविरचिते भामिनीविला से करुणविलासः
 रीतिमिति ॥ तदीयां तत्सम्बन्धनीम् । असृतवृष्टिकर्तीं गिरां वाचाम् ।
 रीति पद्धतिम् । कृतिंवरैः कृशलश्रेष्ठैः । अभिनन्दनीयां प्रशंसनीयाम् ।
 तां आकृतिं तत्स्वरूपं च । अथ करुणारसाद्रीं करुणापूर्णाम् । कृति
 कृत्यपरिपाटीम् । स्तोतुं प्रशंसितुम् । करथ्य । मनःप्रसारः मनसः व्यापारः ।
 न समुद्रेति उत्पत्तयते । को नामैतादशः पुरुषो यस्तस्या मध्यियायाः सुधा-
 झावनकर्तीं वचनचातुरीं, कविभिः प्रशंस्यामाकृतिं, करुणारसपूर्णां तत्कृतिं च
 प्रशंसितुं नोत्सुकः स्यादिति भावः । अत्र कविना भङ्गयन्तरेण स्वकवितापि
 कटाक्षिता । पद्ममेतत्पाठान्तरेणाक्षेपालङ्कारोदाहरणे पठ्यते रसगङ्गाधरे (पृ०
 ४२२) ॥ १९ ॥

इति चष्टकटीकायां करुणविलासः

ERRATA

ERRATA OF शंगारविलास

Page	Line	Read
7	1	बैश्वणस्य
"	23	उपालपन्ति
12	17	21
13	4	22
16	20	श्रियम्
19	19	परिपतुः
20	27	नि० त्विदानीं ।
21	19	गाढमाल्हिष्टा
22	12	त्वामतः ।
24	3	सुवर्णोदर्णीमिति ।
29	13	बा०—रुचं ।
30	27	माङ्गलिकी ।
42	23	नन्दन्त्य
47	25	बसुभारतिं
51	20	मवयवतर
53	3	ज्ञा
"	"	गस्ति
"	14	दधानाम् ।
54	8	यायाः ।
"	19	द्विर्ताय—
"	22	विपरीतार्थविदो

ERRATA OF करुणविलास

1	23	सत्करोषि ।
6	21	रमगी

PANDIT JAGANNATH'S
BHĀMINĪVILĀSA

(*A Collection of Stray Verses in Sanskrit*)

ENGLISH TRANSLATION

II SRṄGĀRAVILĀSA

1. O beautiful lady, there is not even the slightest fear about the anger of Rāhu (for the moon in the form of your face), nor is there (any possibility of) a contact with a stain or paleness; (but on the contrary) some indescribable lustre of your face, is ever increasing only on all sides.

2. When the tenderness of your limbs (is being spoken of), then a row of lotuses is extremely rough; the lotus stalks are not tender enough for consideration; and (lastly) what mention should be made of the foliage?

3. The inexpressibly charming state of my beloved endowed with fascinating eyes, produces delight in my mind when remembered; the state, which deserves to be praised (lit. saluted) on account of the ear-rings dangling over the surface of the cheeks adorned with a network and drops of perspiration.

4. O friend, having applied a *tilaka* mark of musk (to your forehead), mount the top of the turret with a smiling face in the evening; and so let night-lotuses have a good deal of delight and let the quarters gladden their faces all around.

5. Alas! that sweet and gentle smile, those sighs and that spotless and charming beauty of the face of the lady whose eyes appeared like an evening lotus (i.e. closed) still madden my heart.

6. Having heard the pleasant words ' Be endowed with a son ' uttered by the elderly persons when a salutation was offered to them early in the morning, the beloved fixed her glances on her lover, that was standing near, with respect accompanied by extreme delight.

7. Oh ! I can never forget the eye, beautiful like a slightly open lotus, of the deer-eyed one, feeling a confusion, in consequence of the fear of the elderly persons, in the act of her looking at me.

8. Having in succession imitated (lit. taken away) the excellent beauty of a Badara (jujube), an Āmalaka (myroblolan), a mango, and a pomegranate, your breasts, O dear one, are now striving for surpassing the beauty of the temple of a young elephant.

9. O you, slender-bodied and blessed with beauty, your cheek is, I think, the quarter called the North, since in that place, where there are charming hair (where there is the charming city of Alakā), there surely shines the attractive beauty of the ear (there shines the attractive wealth of Kubera).

10. Never at any time disappears from my mind the grace of the navel—resembling the interior of a lotus—of the lotus-eyed one, (seen at the time) when she, seeing the light of the morning, wished to leave the bed after tying the knot of her garment.

11. The young lady, often imitating my words to her friends under the impulse of sport, assumed the beauty of the lightning (i.e. disappeared immediately) on hearing my voice from a distance.

12. When I talked to her with a feigned anger by ascribing a false charge to her that I may (find an opportunity to) go away, she whose body was bent down, with eyes trembling and filled with tears, had

recourse to every possible word (that she thought necessary to appease my anger).

13. The discretion, resulting from a deep meditation of hundreds of Purāṇas, Śāstras and Smṛtis, is safe so long as the dalliance of the eyes of the fawn-eyed one does not find place in the mind.

14. Coming to the threshold in a startled manner on hearing the words of her friends " the husband is come," when will the deer-eyed one cool my eyes like the moon-light ?

15. The beautiful lady, who had directed her eyes towards the gate of the house in the evening which was the appointed time (of my arrival), had her face delighted on seeing me come.

16. When her lover, having touched with his hand the end of her breast, went away, the young lady stood silent, only gazing steadfastly at his lotus-like face with her eyes, the corners of which had become red.

17. Although surrounded by the elderly persons, the young lady cast a glance towards me (by creating an opportunity to do so) under the charming pretext of scratching her cheek, slightly displaying (in doing so) her golden arm resembling a lotus-stalk.

18. The lady, whose limbs were stooping, being gently struck by me with the bud of a lotus while she was in the midst of elders, became confused when she saw me with her ear-rings slightly shaking and her creeper-like eyebrows bent down.

19. When I show submission to you, there spreads a redness in your eyes (owing to anger); if I prostrate before you, there flows down, alas ! continuous stream of tears ; and if I go away, there is fear of your life (thus) I do not know, O deer-eyed one, in what way you should be propitiated.

20. O happy sleep, who indeed but you can win over to me the slender-bodied one who has cast off her ornaments, who is continuously shedding tears, and who reproaches me with the words 'O you, ruthless and ocean of false words, leave off the end of my garment ; I have well seen what your love is.'

21. Seeing the smiling face of the young woman on the bank and an opening lotus in the water (of a lake), the line of young bees greedy for honey, being confused, runs in both the directions.

22. Having observed on the bosom of her lover a mark of the necklace of a rival woman, the young lady at once withdrew her creeper-like arm that was placed round his shoulder.

23. I long remember the (sexual) intercourse of my beloved, wherein her neck was a little bent down, her lotus-like and affectionate eyes were slightly closed, and her limbs were languid on account of a number of heavy breathings.

24. When I, who had gone away in a fit of anger, came to the door after the lapse of two *yāmas* (six hours) and announced a false name, she, having known me positively, came out slowly from the apartment like the goddess of wealth.

25. Placing moss on her bosom, and often tossing her limbs here and there, this lady directs extremely helpless glance on the face of her friends when they utter the name of her lover.

26. I call to mind the lotus-like smiling face with the neck turned back and with the eyebrows bent down of the lady who, surrounded by her elders, proceeded to her house from this very place.

27. How indeed, tell me, can there be produced any hope for my life ; since the winds, emitted by

snakes of the Malaya mountain, blow, (killing) like the god of death ; and even this bee, humming sweetly on the top of a mango tree, takes away (lit. drinks up) my consciousness ?

28. When I placed before the cooing pigeon :his mate that was going away by stopping her forcibly, she (my beloved) slowly bent down her smiling lotus-like face towards me.

29. O lady, with eyes as beautiful as those of a Cakora bird, the lustres of your face dispel the darkness stationed in the quarters, remove the heat of those that are afflicted by it, and obscure the beauties of a lotus.

30. The young lady, with her body all horripilated, looking at the marks of my nails between her two jar-like breasts, at once entered the house, with limbs expressing fear and bent down, when she saw me with my face placed in a window (looking at her).

31. On that occasion the slender-bodied one, lying on my bosom placed her cheek in a favourable position with regard to my face (so that I may find no difficulty in kissing it), and thus obscured the incomparable beauty of the sovereignty of Indra (in my estimation).

32. Even a cloud became merciless towards me just at the time when I was touching the chin of the fair-eyed one, that was presented to me in the last quarter of the night (in a dream) by Sleep that was frequently requested to do so.

33. Alas ! even a hundred Śrutis or the Bhārata, studied oftentimes, do not effect an alleviation of the pain to that extent to which it is immediately done even by this charming denial proceeding from the

lotus-like face of the beloved fatigued with the sport (of sexual intercourse).

34. While your cheek was easily surpassing (lit. devouring) the Lavalī plant by its lovely lustre, great distress fell all around on the collection of white lotuses (lest they also might be similarly devoured, i.e. surpassed).

35. The beauties of the lotus-like eyes of Jānakī while falling on Rāma contract on account of shyness due to the advent of his youth and expand on account of being tempted by his good nature, valour, strength and charm.

36. Will this youth after fixing a string to the bow of Śiva and (thus) removing the anxiety of his friends marry the daughter of the King of Mithilā without any obstacle or not? (Such were the thoughts of the people of Mithilā).

37. A newly wedded bride caught in the fold of arms by her husband in private, trembles exceedingly like a young hind caught into a net all of a sudden.

38. The Upaniṣads have been studied; and even the Gītā has, alas! been made a subject of meditation. Still, Oh! the moon-faced one does not go out of the abode of mind.

39. Mad (on account of separation), she, holding the hand of a friend of hers, thus speaks to her (mistaking her to be her lover): O cruel-hearted lover, I shall never let you go henceforth.

40. A great sapphire (i. e. Kṛṣṇa) was found in the middle of the street by a cowherd girl wandering till night for selling butter-milk with the desire of (getting some) cowries.

41. Alas ! (in the mind) of the fair-eyed one there arose a dislike for the whole world including even her own body, while she was tasting the beauty of the face of Kṛṣṇa with a view to remove her dislike for beauty.

42. O wretched one, how do you say foolishly that your body is of the colour of gold? For the latter can be compared with you only when it falls into the fire.

43. Victorious is the delight of the eyes of a newly married couple united together for the first time, (eyes) which meet together out of eagerness and are again contracted through shame.

44. A salutation to you, the indiscriminate fortitude of the youthful, that receive smallness (levity) from the breast of lotus-eyed women by giving it greatness (gravity) !

45. While the childhood was passing away, and the youth was budding forth, the voice, gait, and dalliance of the fair-eyed one assumed an extreme sweetness.

46. The two eyes which have the good fortune of possessing an endless beauty of the woman with her limbs bent down, are tremulous in consequence, as it were, of the absence of the delight of seeing each other.

47. The deer-eyed one prevented me, who intended to strike her in the midst of her elders with pieces of a clod of earth, (from doing so) by holding the tip of her tongue between (the two rows of) her teeth and by rolling her eyes.

48. She, who could never before bear even the contact of a glance remained silent even though embraced by her lover who intended to go away (to some distant place).

49. Although the beloved has (purposely) turned away her face (from her lover) through anger, still she, pretending to be asleep, places her cheek on his lotus-like hand in such a manner that the arm was raised up and the neck dropped through lassitude.

50. This bee, whose sole mind is rendered unsteady by a desire (to lick the honey) of the two fully opened lotuses in the form of your eyes, (being fixed up between the two) shines on your fore-head under the pretext of the musk mark.

51. The lotus-eyed one, made somehow or other to lie down during the night by the side of her lover by elderly women, thinks with apprehension "What should follow?"

52. The god of love has his mind vacant with anxiety (i. e. does not know what to do to influence your mind); your friends have lost their splendour (since they cannot persuade you); and the lord of your life is distressed on account of his love; but let all this consideration be set aside. This, however, I tell you, if you think my advice to be beneficial, that you should not, O foolish one, be head-strong, otherwise the husband of Rākā (the moon) will vanquish (surpass) this face of yours.

53. O beautiful ear-ring, victorious is your all-praiseworthy birth, since you taste (the pleasure of) the movements, which are the fruit of your good actions, of the lotus-like hands of the deer-eyed one who, to adorn her ears, incessantly experiences fresh pain and turns her face aside with a hissing sound.

54. The night has come; the space between the quarters is pervaded by the rays of the lord of the night (moon); and other women are adorning their

bodies with numbers of ornaments in their houses ; still you, O foolish one, do not lessen your haughtiness even in the slightest degree. (And), alas ! your body, much more slender than even a young lotus-stalk, is distressed by your anger.

55. Alas ! the young lady looks at the lord of her life with tremulous eyes, with her breasts wet with the falling tears, and with her lower lip faded with sighs; by placing her lotus-like face at a window in her private apartment, while other persons (of the house) are uttering auspicious words at the time of his departure (to some distant place).

56. O you, whose body is of a golden colour, if you expand the lotus-like face of yours (i.e. if you smile), this moon will seem poor, the full-moon night will fade away, dullness will of its own accord spread all over the forest of night-lotuses, the space between the quarters will be illumined, and the assembly of your friends will be delighted.

57. There blow winds that are afflicting, as if because they proceed from the mouths of the best of serpents (dwelling) on sandal trees ; these red mango trees burn the eye ; and here the cuckoos scatter poison in the form of their cooing. (Under such circumstances) how should the young lady, whose body is tender like the young lotus stalks, hold on her life ?

58. The disk of the moon, as charming as the umbrella of king Cupid arose just while the lotus-eyed one was engaged in the thoughts as to how her pride would fearlessly hold its position in her heart at a time when the night, which rendered the mind of deer-eyed women void of sleep (i.e. full of love), had actually come.

59. The beloved, wanting to conceal from her lover the morning twilight, closed sportively through affection his eyes with her hand. But he came to know of the sunrise still better by means of those breezes which were fraught with the fragrance of lotuses.

60. The eyes of my fawn-eyed beloved were steady with wonder (when she saw me) at a distance; they became tremulous after a partial recognition; afterwards their lustre grew on all sides; and when I soon approached the assembly of the elders, their pupil began to roll through shyness.

61. How is it possible to repeat the words, (sweet) like a flood of juice coming out of (ripe) grapes breaking open, of the lotus-eyed one, whose lotus-like face, resembling a bunch of flowers, had the beauty of a smile inside, when I slightly kissed her cheeks that became horripilated?

62. O moon, the Creator, that made you *Rājā* thoughtlessly (king, also a synonym of the moon), has lost all his power owing to his old age; (and) now the god of love, the new creator, means to give the sole sovereignty of this world to the ever beautiful face of the lady whose eyes are like those of an intoxicated Khañjariṭa bird.

63. A long sigh from the mouth, pallor on the cheek, and a vacant mood of the mind were experienced by high-born ladies from the time that they saw the inexpressible beauty of the son of Nanda, that dropped honey (i. e. was sweet like honey) and knew the magic of attracting all eyes.

64. A high-born lady who had her cheeks perspiring and horripilated by hearing the greatness of Kṛṣṇa in the midst of the cowherd elders at the time

when Kāliya's death by him was narrated, at once described with wonder the mode of the dancing (of Kṛṣṇa) on the hood of the lord of serpents, emitting flames of poison.

65. When the childhood of the slender one was gradually waning away from her body, and the husband of Rati (Cupid), the lord of all, was about to come (to reside) there, there at once appeared by his (Cupid's) order an identity with the full moon in the face, with lotuses in the eyes and a real absence of difference between nectar and an oblique smile.

66. She, who, like the digit of the new moon, has only her beauty still remaining, lying on a bed of moss, receives her lover, although he comes near, only with her sweet glances.

67. The young lady whose heart was afflicted with separation and who was crying out 'my dear lover,' 'my dear lover,' looks at him, even when he comes near, like one that has no acquaintance with him.

68. The grace of the lower lip obscuring (the redness of) the tenderness of sprouts, the beauty of the face surpassing that of the moon, and the incomparable body of her whose eyebrows are beautiful—all this does not speak of the creation of this creator (i. e. this must have been the creation of some other creator).

69. Alas ! the lord of Laṅkā, tormented with the pain of separation from Vaidehī (Jānakī), now talks incoherently and now assumes silence, now casts a vacant glance towards all things, fetches a long sigh and has not even the slightest strength in his limbs.

70. No sooner did the orb of the moon rise than the multitude of separated persons began to weep at

once and the god of love, whose command is borne like the crest-jewel by all women, became delighted.

71. 'Look at this matchless lake filled with lotuses.' 'Friend' (replies the other), 'do not say this ; the eyes of women burn me.'

72. The red hue of the corners of the lotus-like eyes of the beautiful-eyed one was removed (lit. drunk up) by the words of her lover to this effect : Bhāmini, the line of clouds has arisen, and still you do not leave off your anger !

73. O beautiful one, seeing your smiling face, bees are extremely delighted on account of their mistaking it for a lotus ; and, O dark-eyed one, Cakora birds move about their beaks for a long time on account of taking it to be the deer-marked moon.

74. This is not a smile, but the blossoming (of flowers) which is naturally attractive. And who says that this is a face ? (For) this is a flower from which fragrance is issuing forth. It is false that this is a pair of breasts ; since this is a couple of fruits possessing the lustre of gold. (And) this is a charming creeper, worthy of being bent down by clusters of bees, and not a woman.

75. Here rises up the sun, swallowing this earth with his rays, hot like embers ; through a hole, produced in his centre by several lords of the earth killed face to face on a battlefield, there appears the blue colour of the sky. What fool in this world has set him down for the hare-marked moon ?

76. What appears as black and white in the eyes of the fair-eyed one is not their real form ; but it is obviously poison and nectar. (For) if it be not so, how is it that youths fall into a swoon or get delighted to

a great extent as soon as they (eyes) are cast (towards them)?

77. Is this a lotus, or the moon, or the face of the deer-eyed one, where something like a bee, or a deer, or an eye is shining?

78. O dear one, these are the filaments (of a lotus) that shoot here under the pretext of the lustres of your teeth, and these are the bees, longing for the honey, that shine here under the form of (your) hair.

79. How should we compare a lotus, from which its beauty disappears during the night, even with a part of your face, which is full of delight on account of its charm which is ever pleasing to the eye?

80. (It is) she who takes away the beauty of flowers by her softer limbs, while as it is my life that the flower-arrowed god (of love) overpowers with rows of his arrows.

81. She, whose feet are tender, is wearied by the burden of her hips, while passing by the road; (and) alas! I am afflicted being unnerved on account of seeing her form on all sides.

82. The full-moon night appeared like the fire at the universal destruction, and the space in the house (became) like an ocean to the women of Gokula, that suffered the pain caused by a burden of their lives, when the enemy of Mura (Kṛṣṇa) was about to go to Mathurā.

83. When I came to the private apartment, and, after slowly dismissing the maid-servants by means of signs, began to fan the lotus-eyed one who was lying in bed in anger, she recognised me but pretending not to know; and therefore feigning to close her

eyes, placed my hand on her bosom with the words, 'O friend, you are tired.'

84. The gait of that fawn-eyed one obtained slowness (became slow, came almost to an end) with childhood, the Bimba-like lower lip became red (full of love) with the mind, and more than all her hips became extended (greater) along with cupid.

85. Her breathing is to be known by an inference, the limbs are cold; and the sight motionless; O, friend, let this story about her be set aside; you speak of something else.

86. The hand of the daughter of the earth (Sītā), full of perspiration and tremour, when held in his hand by Rāma, assumed the beauty of a morning lotus shaken by drops of snow and gentle breeze.

87. By reason of an excess of sweetness your lower lip, O young one, exceedingly surpasses a coral plant, although it is red, and the foliage, although it is softer.

88. The two eyes may here indeed bear the multi-form beauty of the glances of Khañjana birds; but how should the beautiful face of the fair-eyed one be compared with a lotus whose beauty is transient?

89. The line of the drops of perspiration produced in the course of the sexual intercourse, which (line) surpassed a collection of jewels (in beauty), and the golden-coloured forehead of the fair-eyed one heightened mutual beauty to an inexpressible extent.

90. Afraid of a stroke of the thunderbolt in the form of glances of persons other than her husband, Sītā entered the heart of her dear (husband), and he too entered hers at once through the fear of a female serpent in the form of another woman.

91. O you, whose eyes are beautiful like a blue lotus, your breasts, after easily exceeding the beauty of a citron, and throwing into the background beautiful golden jars, are now indeed competing with the golden mountain (Meru).

92. O golden-bodied one, if you buy the lives of men by giving (them) your limbs it is but proper (*i. e.* justifiable); but it is not at all proper if you do so by giving them only the corner (a glance from the corner) of your lotus-like eyes.

93. At present this audacious pearl in your nose subdues (lit. lowers down) through enmity your nose that feels great delight by its company with the teeth that have vanquished the beauty of pearls.

94. Do not, I say, be at once puffed up with pride by often looking at your own fairness; (for), O foolish one, do you not see that heaps of gold, of the same colour with your body, are rolling in every house?

95. O friend, how do you respectfully listen to a comparison of your breasts, made by unrestrained poets, with the temples of an elephant? Surely, women take a wrong view of things.

96. A certain lover, treated with contempt in anger by the deer-eyed one when he was going to embrace her and therefore sleeping with his face turned away from her was embraced for a long time after kissing him by her, being distracted that he was perhaps offended.

97. At the sight of Hari, the women of Vraja covered their moon-like faces with the ends of their upper garments, but the knot of the garments round their waists was loosened all of a sudden on account of tremour caused by love.

98. The whiteness of the teeth, concealed by the redness (produced) from a contact with lower lip, became again visible, being helped out by a white smile of the lady who had beautiful eyelashes.

99. Tell (us), O deer-eyed one, by what means we should detect a *tāmbūla* in your mouth, which is fragrant like the interior of a lotus, of which the lower lip surpasses a Bimba fruit (in redness), and of which the teeth are like jewels.

100. Oh ! the beloved, unable to satisfy her desires, although lying down near her lover, looks at his lotus-like face with her eyes slightly closed (on account of bashfulness).

101. ' O slender-waisted one, why are you emaciated ? ' ' What have you to do with the affairs of others ? ' ' Still do tell it for my delight. ' ' O traveller, your wife will tell that to you. '

102. Victorious are the glances of the fair-eyed one, which were harsh owing to extreme anger towards me, for my having asked for (a kiss of) her lower lip, while bees were clustering there through a desire for the fragrance of her lotus-like face.

ENGLISH TRANSLATION
OF
III KARUNAVILĀSA

1. Alas ! to whom will you, O mind, disclose your condition and who will remove your pain now by soothing words that the fate is adverse (lit. has its face turned away from me) and the jewel of friends (wife) gone to heaven ?

2. Alas ! how is it that you, O love, do not, suddenly coming forth with modesty (to receive me) as before, gladden (lit. cool) me even in the slightest degree by means of your smiling and affectionate looks and your sweet words, which are the ministers of love ?

3. Even all the objects of senses have been forgotten, and learning too, acquired by exertion, has turned away its face from me (has left me) ; only the fawn-eyed lady, never disappears from my mind like a deity presiding over it.

4. Indeed, while hastily entering the auspicious state of salvation you have, O kind one, left off even that kindness (which I knew you to be possessed of) ; since, O lady, you do not look at me with your glances, whose beauty could break down the pride of a blue lotus (opening) in the morning.

5. My heart breaks into hundred pieces, when I think how you, O beautiful one, should now have ascended the heaven without me, you who at the time of the marriage ascended a piece of stone by holding my hand for support through the fear about the slipping of your feet.

6. Never does that lady disappear from my mind who, like my poetry, was free from faults, possessed of qualities (*mādhurya* etc.), filled with sentiments and affection (*rasas* and *bhāvas*), adorned with ornaments (figures of speech), endowed with a voice (rich in a flow of words) soft to the ear, and charming to the mind.

7. O you, dear as my life, the entire anxiety of lotuses has subsided, the orb of the moon has attained an unrivalled grace, and indeed the noise of cuckoos has arisen, since the time you went away from this place.

8. Having given (me to enjoy) for some days the pleasures worthy of the great Indra, resembling (in their transitory nature) the flashes of lightning, you have suddenly gone away from the hand of me, an unfortunate one, like sovereignty (from the hand) of a king, abandoned by policy.

9. O lady, whose thighs resemble the back of the hand from the wrist to the root of the smallest finger, were you influenced by anger, caused by some (improper) action of mine, that you suddenly went away to the distant house of your friend *mukti* (final beatitude), and abandoned me although you were a devoted wife ?

10. O you of a pleasing character, how will my good poetry be charming and attractive to the mind in the absence of those sports of yours, which, sweet like the essence of nectar, once transformed themselves into verses in my mind ?

11. O tremulous-eyed one, now that you are dead, the full-moon night attains the perfection of beauty, which (night) was useless for (the purpose of)

poets, so long as the earth was adorned with the lustre of your sweet smiles.

12. That beloved of mine, able to satisfy all desires, the deity presiding over my house, ever united with auspicious things, who constantly worshipped me with blooming lotuses in the form of her eyes (glances) after sprinkling me with nectar in the shape of a soft smile, never disappears from my mind.

13. O fawn-eyed lady, having ascended the heaven how, indeed, do you now throw the dust of the earth on me, whom you, while living in this world, raised to heaven (i. e. gave me to enjoy the pleasures of heaven) by calling me 'O pleasant one,' 'O lord,' 'O charming one'?

14. A brilliant beauty, an unparalleled nature, an uncommon modesty, and a beneficial conduct—having abandoned these qualities and also me, that are (consequently) rendered helpless, how have you, alas! O beautiful one, gone to the next world?

15. O lotus-eyed one, although you were attractive, I am sure, the (funeral) fire has burned you, on account of its being influenced by anger, because you always threw into the back-ground its flames everywhere by means of your lustre, superior to that of gold, and your extreme purity.

16. She was the remover of the pain of the eyes like a pencil of camphor, the principal source of delight to the neck like a garland of blooming lotuses, an object of delight to the mind like a beautiful verse, and fit to be honoured by (other) women like a goddess.

17. How, tell me, O love, have you, who did not look affectionately at any other person than your hus-

band even in dream, now set out, alas ! for obtaining another man (the highest Brahman) that is void of qualities (*sattva, rajas, and tamas*).

18. Alas ! the slender-bodied one, who was just seen to be recollecting the qualities of her lover even on her death-bed, does not now utter a word, although questioned.

19. In whose mind will not an eagerness arise to praise her mode of speech pouring down nectar, her form deserving to be praised by the best men, and her uncommon actions full of compassion ?

BHĀMINĪVILĀSA

NOTES

VILĀSA II

SRṄGĀRAVILĀSA

1. In this verse we have the *dhvani* of *vyatirekā-lankāra*. The poet here establishes the superiority of face (the *upameya*) over the moon (the *upamāna*). The moon is afraid of Rāhu, has got a spot and paleness and wanes during the dark half of a month. The face of the lady, however, has no such blemishes and its beauty is always on the increase. Here, the contrast is not expressed by giving inferior epithets to the *upamāna*. Cf. यत्र तूपमानतद्विशेषणोपादानमन्तरेणौपमेयविशेषणैः 'सुन्दरो देवदत्तः' इत्यादाविव वस्तुस्थितिप्रकाशनेन कृतार्बंरप्याकृतविशेषण स्वविलक्षणविशेषण-विशिष्टधर्म्यन्तरापेक्षया वर्णस्योत्कर्षः प्रतीयते स व्यञ्जनाविपयः। (R.G.)

2. Supply the words अनुभूयते or प्रस्तूयते and तदा or तर्हि after the third line, and read it before the first and second lines. When even सरोजमाला and मृणाल cannot bear comparison with the delicacy of a lady's limbs, then even the mention of sprouts is inappropriate. The poet has given this verse as an example of माधुर्यगुण (शब्दगत) which is defined as—संयोगपरहस्यातिरिक्तवर्णघटितत्वं सति पृथक्कृपदत्त्वं माधुर्यम्।

3. In the third line, Acyutarāya reads स्मरणे न and construes मदिरेक्षणायाः कापि (अनिर्वचनीया) मे मनसि स्मरणे (जायमाने सति) आनन्दं न अह्कुरयति।—स्मरणे जायमाने मन्मनसि मनसिजपरिताप एव भूरितरं भवतीति भावः। He criticises the reading स्मरणेन in the instrumental:—यथाश्रुतभद्रास्तु यथाश्रुतमेव स्मरणपदं तृतीयान्तं कृत्वा योजयन्ति। तेषां स्मरणस्य परोक्षैक-विषयत्वेनावश्यं वियोगकालिकत्वस्य वाच्यत्वात्तदार्नीं निरुक्तस्मरणस्य

तुःसैकजनकत्वस्यानुभवसिद्धत्वेनानन्दजनकत्वस्य सुतरामयुक्तत्वादाग्रहेण
तदङ्गीकारे तु प्रकृते प्रतिपाद्यत्वेन विवक्षितस्य शृङ्गारस्य भङ्ग एव भवेत्।
तस्माणुक्तमेवेदं सप्तम्यन्तर्वेन व्याख्यानमिति तत्वेन तत्त्वविदो विदांकुर्व-
न्दिवति दिक्। Although the point raised by Acyutarāya
is right, yet the force of परिताप एव भवति is not obtained
by आनन्दं न अङ्गकुर्यति. The verse is an example of
सुकुमारता which is defined as—अपरुपवर्णधृतितत्वं सुकुमारता।

4. Here we have the *dhoani* of *Rūpakālankāra*. As soon as the lady mounts the terrace with a smiling face and after applying a mark of musk on her forehead, the *kumudas* will blossom and the quarters will be illumined. Thus an identity between the face and the moon is suggested. For the justification of शब्दालङ्कारs in this example of रसध्वनि, see the Commentary.

5. According to the Commentary and the author himself (Cf. सायंतनाम्बुजोपमानेन नयनयोहत्तरोत्तराधिकनिमीलनो-
म्भुखत्वध्वननद्वारा तस्या आनन्दमप्नताप्रकाशः।) this verse describes the सुरतावस्था. But, according to Śesādri, this is a description of expected separation. He says—
“From सायंतन, etc., it is to be concluded that it was the past recollection of the face of the beloved on the expected separation of the lover. As the day-lotus is closed in the evening so she must be spiritless and dejected on the departure of her lover.” However, मन्त्र मन्दहसितं presents a difficulty, unless we understand by it ‘a sad smile.’

6. प्रमोद is here caused by the expectation of realising the highest desire of womanhood. Acyutarāya's remark quoted in the Commentary is queer.

7. A beautiful commingling of the feelings fear and longing caused by the presence of elders and the lover. “The eye is compared to a slightly open lotus, since it (eye) is half opened with the desire of

looking at the lover, while it is half closed with fear that she might be detected by her elders while doing so.”

8. The comparison of breasts with करिकुम्भs is to be understood in the light of the following remark of Acyutarāya :—लोके प्रायेण गजान्तलक्ष्मया पुब संपादत्वप्रवादात्-संपादने निरुक्तकुचाभ्यां कृते सत्यस्यां प्रीडावस्थात्वमेव स्यात् etc.

9. An example of समङ्गल्लेप. ललितालकायां—in which there is ललित (charming) (i) अलकs, hair or (ii) अलका, city of Kubera; similarly वै श्रवणस्य, surely of the ear and वैश्रवणस्य, of Kubera.

10. Here the word सोदर stands for सद्वा and hence it is an उपमा. नाभे: प्रभा—Mr. Seshadri explains that it was acquired from the jewelled bangles that she had in her hands which she took these for tying the knot of the garment. According to Acyutarāya, the lustre was in the shape of redness imparted by the fingers of hands engaged in tying the knot. The poet, however, seems to refer to the natural beauty of the navel visible on account of light.

11. ममालापमुपालपन्ती—On account of केलीरभस she was imitating my words ; but when she heard my sound then she immediately vanished like a flash of lightning—सौदामिनीयां सुषमामयासीत्। The verse is an example of the व्यभिचारिभाव called त्रास. It is defined by the author as—भीरोघौरसस्वदर्शनस्फूर्जयुश्रवणादिजन्मा चित्तवृत्तिविशेषस्वासः।

13. An example of कविप्रीडोक्तिनिष्पत्तेन वस्तुना वस्तुनो ध्वनिः । Cf. अत्र कामिनीदग्धिलासे चेतसि पदमर्पितवति विवेकस्य नास्ति कुशलमिति वस्तुना दग्धिलासकर्तृकपदापणस्य लोकसिद्धत्वाभावात्कविप्रीडोक्तिनिष्पत्तेन सुनिष्पत्ते तस्मिन्का कुशलचर्चां विवेकस्येति वस्तु व्यज्यते । (R. G.).

14. An example of the भाव of औत्सुक्य—eagerness. The figure is उपमा. The साधारणधर्म is शिशिरीकरण and is joined here to उपमेय alone and not to उपमान. Cf. भविष्यत्कालावच्छिन्नशिशिरीकरणस्य साधारणधर्मस्योपमेयान्वितत्वमिव नोपमानान्वितत्वम् (R. G.). On this Nāgeśa remarks— तथा चानुपपथमानकालार्थकर्त्त्वं सर्वत्र बोध्यम्। एषु सर्वेषु भूतभविष्यतत्त्वदार्थान्मेवोपमानीकरणेनान्वयस्य संभवोऽस्येवेति चिन्त्यान्येतान्युदाहरणानि । 'त्यक्ष्यामि वैदेहसुतां पुरस्तात्समुद्देशिं पितुराज्ञयेव' इत्यादि तदाहर्त्तुमुचितम् ।

15. An example of the भाव called हर्ष and defined as इष्टप्राप्त्यादिजन्मा सुखविशेषो हर्षः । (R. G.)

16. An example of the भाव called अमर्ष and defined as—परकृतावज्ञादिनानापराधजन्यो मौनवाक्पारुप्यादिकारणीभूतश्रित्तवृत्तिविशेषोऽमर्षः । The अमर्ष is distinguished from क्रोध by the author. Cf.—ननु क्रोधामर्षयोः स्थायिसंचारिणोर्भावयोः किं भेदव्यमिति चेत्, विषयतावैलक्षण्यमेवेति गृहाण । तत्र तु गमके झटिति परविना शादौ प्रवृत्तिर्वचनवैसुख्यादिकं चेति कार्यवैलक्षण्यम् ।

18. The verse suggests indignation of the young wife towards her husband who acted improperly. Here the words of the verse, as well as its sense—असमीक्ष्यकारिन्किमिदमनुचितं कृतवानसि—are subordinate to the suggested sense of अमर्ष or indignation. Hence, it is an example of 'the best sort of poetry'.

19. Acyutarāya's readings—नयनारुणप्रचारा, निरन्तराश्रुघारा and जीवितसंशया have to be taken as adjectives of the heroine. विनय stands for नव्रतादिसूचकवचनोर्कि and not नमन as Mr. Vaidya would have it, otherwise, प्रणतौ in the text would become redundant.

20. An example of the suggestion of the भाव called सुष and defined by the author as निद्राविभावोत्थज्ञानं सुसम्. We have here the च्वनि of वस्तु and रस also; Cf.—यदप्येवंभूतायाः प्रियतमावस्थाया निवेदनेन निद्रे सम भवत्या महानुपकारः

कृत इति वस्तु, विप्रलभ्मशृङ्खारश्चात्र प्रतीतिपथमवतरति, तथापि पुरः-स्फूर्तिकतया स्वप्रध्वनमत्रोदाहतं न प्रान्ते तयोध्वननं निरोद्धुमस्ते। (R.G.). The reading क इव of Paranjape's edition should be explained "who else."

22. Here we have the उदय of the भाव called रोष. What is the difference between भावशान्ति and भावोदय? Cf. R. G. for the answer—यद्यपि भावशान्तौ भावान्तरोदयस्य, भावोदये वा पूर्वं भावशान्तेरावश्यकत्वाद्यानयोर्विविक्तो व्यवहारस्य विषयः, तथापि द्वयोरेकत्र चमत्कारविरहात् चमत्काराधीनत्वाच्च व्यवहारस्य, अस्ति विषयविभागः।

23. This is not an example of the suggestion of स्मृत्यात्यभाव, for rememberance is referred to by a word and hence cannot be suggested; nor is it an example of the figure स्मरण, for the latter is based on सादृश्य which is absent here. The verse only describes the विभाव, i. e. the नायिका. And this description, being very charming, somehow suggests विप्रलभ्मशृङ्खार.

24. कांचिदाख्यां गृणन्तम्—has been explained in the commentary as अलीकं स्वनामधेयं (नायिकासख्ये) निवेदयन्तम्. Here we have to supply नायिकासख्ये. Acyutarāya explains it as—कांचित्तसखीं प्रत्याख्यां निरुक्तमदोषकारणकथां जल्यन्तम्. In the latter explanation we have to take the word आख्या in rather an unusual sense of कथा.

25. R. G. reads तदुदन्तपरे for प्रियनामपरे. For singular in मुखे, cf. Nāgeśa—मुखे हृत्येकवचनेनैकवातैव सर्वाभिरुच्यते इति ध्वनितम्. On दैन्य, he comments—तदलाभाहैन्यं दृष्टे.

26. Acyutarāya reads विनितायाः for वनितायाः, and adds वैनत्ये हेतुः—गुरुभिः समावृतायाः.

27. Here the blowing of मल्य winds and buzzing of bees *together* are responsible for producing the effect in the shape of जीवितनाश. Hence, it is not an example of the figure called समाधि where a cause, in bringing about

an effect, is unexpectedly helped by another cause. Cf. R. G. अत्र जीवितनाशं प्रति वातवानचञ्चरीकगुलितयोरहमहमिकया हेतुत्वादेकस्याकस्मिकत्वाभावान्न प्रकृतालंकारस्य (of *Samādhi*) विषयः। किंतु कर्तुरूपभिज्ञधर्मिकेण वानगुञ्जनकिययोः समुच्चयेन जीवितनाशरूपैक-कार्यात्मकैकधर्मिकस्तयोरेव कारणयोः समुच्चयः संकीर्णः। The word चञ्चरीक in the above supports the reading adopted in our text. For मलयभुजगवान्ताः, Cf.—व्यालनिलयमिलनेन गरलमिव कलयति मलयसमीरम्—*Gitagovinda*, IV. 7.

28. The reading दमयाम्बभूव is meaningless and its explanation by the commentator (बा०) as नासाभूपणीचके is absurd. This verse and the 30th are instances of the suggestion of the भाव called ब्रीदा defined by the author as—स्तीणां पुरुषसुखावलोकनादे: पुंसां च प्रतिज्ञाभङ्गपराभवादेहूपन्नो वैवप्याधोमुखत्वादिकारणीभूतश्चित्तवृत्तिविशेषो ब्रीदा।

31. The reading महचनानुकूल is inappropriate as it lacks spontaneity on the part of the heroine. The reading चिराय. etc. of R. G. is certainly more charming as that gives a complete picture of fatigue.

32. Mr. Paranjape discusses the variants of मुदिर—“The reading of G. for मुदिर is मुदित and the commentator says, निरुक्तस्वप्रदर्शकवेन सुप्रसन्नोऽपि निर्देयः अभूत...विधिरिति शेषः। निरुक्तावस्थाधातकवेन दुर्जनत्वादेव मूले वरका तत्त्वामाप्नो गुण पृचेति वोध्यम्। Now even if it be admitted that not to utter the name of bad person is a गुण, still it must not be secured even at the sacrifice of the most important rule of grammar that a verb should have a subject. Kālidāsa also introduces that गुण in को तस्म धम्मदारपरिव्वाइणो णाम संकीर्तिदुर्ज चिन्तिस्सदि. S. VII, but no grammatical mistake is found in it. And hence that reading must be rejected. Mr. Vaidya’s reading is मिहिरः the Sun. Now the dreaming lover is to be awakened from his sleep; and therefore the cloud

with his thunder is more fitted for the purpose than the sun with his mild morning rays. And hence सुदिरः seems to me to be preferable."

33. The idea is similar to that found in verse 38.

35. Here we have भावसन्धि—a union of बोधा and औत्सुक्यः. The संकोच of eyes is due to shyness. Mr. Śesādri is wrong to attribute this संकोच to fear from Rāma's youth.

36. The reading कृत्तचापं and its explanation as त्रुटितधर्तुं (?) by the commentator (वा० edn.) are both absurd; not only is it grammatically incorrect, but the stringing of a broken bow is also an impossibility. Acyutarāya reads परिणेष्यति वा युवा चिदानीं and explains it as परिणेष्यति किम्? अपि तु नैवोद्दिहित्यतीत्यन्वयः; and, hence, he is obliged to explain युवा as यः कश्चिद्रामातिरिक्तो राजकुमारः। This is evidently far-fetched.

37. An example of रसाभास, as the रति resides in the husband and not in the newly wedded wife who is quite innocent of love. The places of रसाभास are thus enumerated in R. G.— उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायां च बहुनायकविषयायां रतौ तथानुभयनिष्ठायाम् ॥

39. A fine illustration of the distracted condition of a lady due to separation.

40. The Cow-herd girl was wandering to sell butter-milk for cowries, instead of which she got a big blue gem, i.e. Kṛṣṇa.

41. The heroine got रूपारुचि; and as people taste लवण in order to remove अरुचि and get back रुचि, so the heroine tasted the लावण्य of हरिमुख, but it so happened that not only रूपारुचि was not removed, but there ensued universal अरुचि. Cf. Acyutarāya—हरिमुखस्य लावण्यं, न तु सौन्दर्यम् । ते न हि लवणस्य भावो लावण्यं लवणमेव लावण्यमिति ध्युत्पत्तिः

क्षेपो विवक्षितः । तथा चारुचिनिरासार्थं लोके सैन्धवादिक्षारास्वादनं क्रियत
इति प्रसिद्धमेव ।

42. Acyutarāya notices the reading ‘न वारोहेत्’ (in place of तवारोहेत्) and says—इति पाठे तु तदापि तुलामारोहेत् वेति संशय एव ।

45. If we adopt the reading उल्लुसति कापि शोभा वचसां च दशां च विभ्रमाणां, then the verse illustrates that type of तुल्ययोगिता where the सम्बन्ध of वाणी, दश् and विभ्रम is with शोभा which is a गुण. In the reading adopted in the text, the सम्बन्ध is with गुणविशिष्टा क्रिया.

47. The reading निहन्तुकामं or विहन्तुकामं is inferior to प्रहन्तुकामं given in R. G. Queer is the reading रदयन् रसनायं and its explanation by the Commentator (बा० edn.) जिह्वाप्रसादं मर्दयजिव नासिकाप्रगततजंन्या मां निवारयांचक्रे.

48. Acyutarāya reads ओलिङ्गितापि तस्थौ साङ्गं and explains—सा गन्तुकेन जिगमिषुणा दयितेनालिङ्गितापि न तु दृष्टा साङ्गमसैर्मूर्जप्रसारणकुचौच्छत्यकरणादिरूपैः साधनैः सहितं यथा भवति तथा ! एतेन प्रसादो योतितः । तस्थावित्यन्वयः ।

49. Acyutarāya reads (हे) दयित । (तावकी) प्रिया करकमले (स्वहस्तपद्म इति यावत्) ।

51. This verse and the 37th describe the condition of a newly wedded bride unaccustomed to the company of her husband.

52. The verse is quoted in R. G. as an illustration of all the three *gunas*, viz., माधुर्यं, ओजस् and प्रसाद. The sense of the quotation from R. G. given in the commentary is—The verse as a whole suggests प्रसाद, and in parts, suggests also माधुर्यं and ओजस्. The portions चिन्तामीलितमानसो मनसिजः and मा कुरु मानमाननमिदं suggest माधुर्यं; सरुयो विहीनप्रभाः, etc. suggest ओजस्. But, what business has ओजस् in a verse of शृङ्गार ? To this the author replies—When the friend of the heroine got

tired of propitiating her, then she spoke with some indignation. Thus there is propriety of ओजस् in her words. Nāgeśa's remarks on this verse are—जेष्यति पीडादानेन । मानमलीमसत्वन्मुखसादश्यस्य स्वस्मिन्संपादनेन वा । अत एव राकापतिरित्युक्तम् । राका पूर्णिमा । अन्यथा तु चन्द्रे सर्वथा साम्या-प्रसिद्धिरिति भावः ।

53. For a similar idea cf. चलापाङ्गां दृष्टे सृष्टासि बहुशो वेपथुमतीं रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णान्तिकचरः । करा व्याख्युन्वस्या: पिवसि रतिसर्वस्वभृतं वयं तस्वान्वेवान्मधुकर हतास्वं खलु कृती ॥ Sak. I, 21.

54. An illustration of वैदर्भी style which is very difficult. Cf. अस्याश्र रीतेनिर्माणे कविना नितरामवहितेन भाव्यम् । अन्यथा तु परिपाकभङ्गः स्यात् । (R. G.). Acyutarāya reads तनुः क्षाम्यति and explains it as अतिकृशत्वमेतीति योजना ।

55. The variant विन्यस्तवक्त्राम्बुजं should be taken as an adverb.

57. The reading in बा० edn. is पाटीरास्तु भुजङ्गपुङ्गव-मुखायाता इवातापिनः, where the commentary runs—पाटी-राश्वन्दनहुमाः भुजङ्गपुङ्गवानां मुखेभ्य आयाता निःश्वासरूपा इव न तु चन्दनाः शीतलाः सर्पफूक्करेभ्यो मिश्रिताः सन्तेः (सन्तः) सन्तापवहा इति भावः । आतापिनः चिछाः पक्षिणो यथा वाता वान्ति चक्रवाता वास्थाहृपवत् । Here आतापिनः is explained as kites and later on as Cakravāka birds !!

59. Acyutarāya takes this verse and the next together. He reads प्रणयिनी in place of प्रणयिनि and discusses the reading as follows—'प्रणयिनि' इति समस्यन्तपाठे पञ्चम्यन्तरसपदेन समवन्धे कान्तविषयकानुरागवशादित्यर्थसंभवेऽपि कर्त्या नायिकाया अध्याहारापत्तिः । एव 'प्रणयनिहृवाना' इति समस्तपाठेऽपि प्रणयेन प्रेमणा निहृवानेति व्युत्पत्तिसंभवेऽपि रसादित्यत्र पौनरुक्त्यापहृत्यै संभोगशङ्काररसाद्वेतोरित्यर्थकरणेऽपि च तदापत्तिर्द्वारवेति बोध्यम् । एव चोक्तपाठ् एव श्रेयान् । तथा च प्रणयिनीत्वादेवौकृद्धनिर्मीलने प्रबृत्तिरिति तस्वम् ।

60. The reading संघाते is preferable as it produces alliteration with याते. नयनयुगमिन्दीवरदशः is better than नयनमिह सारदूजदशः।

61. Śeṣādri reads कपोलाबुन्मीलक्षवपुलकपाली and explains उन्मीलतो विकसंतो नवपुलका नूतनरोमांचा ययोस्तथाविधे पाली कर्णप्रदेशौ। ‘पालि: कर्णलतायां स्थाप्यदेशो पंक्तिचिह्नयो’ रित्यजयः। ययोस्तथाविधौ कपोलौ।

62. बा० edn. has, as usual, a peculiar explanation to offer for जैवातृक—Cf.—हे जैवातृक हे बृद्ध। जैवातृकः स्यादायुष्मानित्यमरः।

63. Acyutarāya reads मधुस्पन्दिनी and explains—मधुवन्मध्यवस्थन्दयति व्यामोहनेन धैर्याच्चेतश्चालयतीति तथा। स्वदर्शनमाक्षणैवोन्मादयित्रीत्यर्थः।

64. The गोपाङ्गना tries to hide her स्वेद and पुलक (indications of सारिषकभाव) created by श्रीकृष्णमाहात्म्यश्रवण by means of describing श्रीकृष्ण's ताण्डव on कालिय and thus representing that स्वेद and पुलक are due to wonder and not love. The reading गुरुषु is better than यदुषु, for it is proper to hide her feelings before the elders.

65. The reading सर्वदा for तात्त्विकः is not happy, for the force of these changes taking place at the advent of youth is lost if सर्वदा is adopted.

66. Acyutarāya would read मधुरवीक्षणैव in place of वीक्षणैरेव. His reasons are—परमासामर्थ्यव्यञ्जकत्वादेकवचनान्तपाठ पृष्ठेण। यदि तु प्रेयोदर्शनोत्तरं प्रतीक्षणोजीवनाधिक्येन तद्वदनसौन्दर्यदिवक्षाधिक्येन च वीक्षणे पानकन्यायेन विरम्य विरम्यास्वादनीयनायकलावण्यलालस्येन भ्रूयस्त्वमपि गुणत्वैव संभाव्यते तदा भवतु नाम बहुवचनान्त पृष्ठपाठः ‘वीक्षणैरिति’।

71. A fine example of the figure स्मरण. Here the नायक is reminded of eyes by seeing the lotuses which are similar to eyes—‘सादश्यज्ञानोब्दुद्धसंस्कारप्रयोज्यं स्मरणं स्मरणालङ्काराः॥’ (R. G.)

72. At the rise of clouds, the मान disappears immediately. For the effect of clouds on lovers, Cf. मेघालोके भवति सुखिनोऽप्यन्यथावृत्तिं चेतः। Megha I, 3. The verse is given as an example of भावशान्ति in R. G.

73. Here one and the same face is mistaken for a lotus by the bees and for the moon by the *Cakoras*; it is an illustration of उल्लेख mixed with आन्तिमत्. Had the bees and *Cakoras* mistaken two things for a lotus and the moon, then the figure would have been a pure आन्तिमत्.

75. A separated lover feels greater pangs at night during moon-light. To him the moon gives no peace or tranquility, but increases his agony. So, the bereaved lover says—which fool calls this a moon? When he is pointed out the dark spot—कलङ्क, he says that it is no कलङ्क, but the dark sky visible through a hole created in the orb of the sun by those Kṣattriya warriors who have faced death on a battlefield. In support of his conjecture, the lover gives his own experience that this Sun's burning rays are devouring the earth. "A reference to this circumstance occurs also in the following stanza of P. R. VII. रणे मुक्तप्राणा रजनिचरवीरा दिनमणि विशन्तः शोभन्ते कमलमिव सायं मधुलिहः। अथामीभिर्भिन्नं गगननवकुञ्जोदरदरीमयच्छत्रच्छायामनुभवति विस्वं दिनकृतः ॥" (Parānjape).

76. स्वरूप—True nature. Poison is black and nectar is white.

77. Here ससन्देह is mixed with यथासंख्य.

78. The reading given in बा० edn. अपि चालकवेष-धारिणी मकरन्दस्पृहयालिचोलयः and its explanation are both absurd. The Commentary is—अपि च पुनः अलकानां वेषस्य धारिणी नायका (यिका) तस्या: स्पृहया अलिचोलयः अमरपङ्क्तयः विलसन्ति इत्यत्रापि योज्यम्।

80. A fine example of असङ्गति—The beauty of Cupid's arrows (i. e. flowers) is stolen by the heroine and punishment for the theft is given to the lover.

82. भवनाकाशमजायताम्बुद्धाशिः—Constant flow of tears filled the space inside the house; so it looked like a sea. Sea-water and tears are both saltish.

83. Acyutarāya interprets the verse differently—The heroine sees the lover coming towards her apartment and herself dismisses her friends by gestures in the shape of covering herself and feigning to go to sleep. He adds पैतेन चातुर्योतिशयः सूचितः।

84. An example of सहोक्ति where the गुणs like मान्यर्थ, रक्तत्व, etc. are the समानधर्मs. Jagannātha remarks—अत्र यथापि क्रियापि गुणेन सह समानधर्मतामनुभवति तथापि तस्या नान्तरीयकवेन (तां विना वाक्यार्थासमाप्तेरिति भावः) असुन्दररत्नाद्गुणस्यैव पर्यवसाने समग्रभरसहिष्णुत्वम्। शोणत्वासकल्पाभ्यामधिकभारत्वोपदेशकर्तृत्वाभ्यां च भिज्ञयोरप्युपमेयोपमानगतयोर्निरुक्तगुणयोः स्लेषेण पिण्डीकरणात्सहभावोपपत्तिः।

85. This illustrates आक्षेप. Paranjape and Śeṣādri construe तिष्ठतु, etc. as uttered by the person (नायक) who was listening to the above account being rather afraid to hear any worse news.

86. Paranjape, Vaidya and Śeṣādri read हिमाम्बुद्धाविलविहृलस्य. This reading is not preferable as क्षंशानिल is strong wind and the shaking of lotus by such wind must naturally be violent. But the shaking of Rāma's hand (which is उपमेय here) could not be so violent. The reading 'गङ्गानिल' adopted by Acyutarāya is also good.

88. Vaidya and Śeṣādri read नयनानि वहंतु खेजनानामिह नानाविधमंग भंगभाग्यम्. अंग is taken separately and explained as अंगेत्यब्ययं खल्ववर्ये। What are the अवयवतरङ्गs of खल्वनः? Can they mean the flashes of glances?

89. Jagannātha remarks—अत्र गुणरूपविशेषाधानम्। रुद्रेर्गुणत्वात्। न च विधानरूपक्रियात्मकविशेषाधानमिह शङ्खयम्। भावनासामान्य-

रूपस्य विधानस्याचमत्कारित्वेनाविशेषत्वात् । The next verse illustrates क्रियारूपविशेषाधान् ।

91. Jagannātha remarks—अत्र पूर्वपूर्वावस्थाविशिष्टाभ्यां कुचाभ्यामुत्तरोत्तरावस्थाविशिष्टयोस्त्वयोरेवोल्कर्पं इत्येकविषयत्वम् । यद्यपि परिमाणभेदेन द्रव्यभेदोऽपि मतविशेषे शक्यते बहुम्, तथापि कुचत्वेनाभेदान्श्वयणेन तत्राप्येकविषयत्वं सूपपादम् । यदि च वक्ष्यमाणं एकाश्रयै क्रमेणानेकाधेयस्थितिरूपः पर्यायोऽत्र प्रतीयते तदा सोऽन्यस्तु । न हि तेन पूर्वपूर्वावेक्षयोत्तरोत्तरोल्कर्परूपः सारोऽन्यथासिद्धः शक्यः कर्तुम् ।

92. In the first half we have an exchange of equal things. But in the second half, it is unequal.

93. The reading जितमौक्तिकसम्पदां is superior to जितरत्नरूपां सदा of Acyutarāya. For, the pearl of the nose can have an enmity with the teeth when they surpass pearls (and not any रत्नs) in point of beauty. Unable to injure the teeth, the nose-pearl tries to humiliate the nose which is connected with the teeth. Again, अधरीकुरुते शुभाङ्गि has the disadvantage of not mentioning the cause of अधरीकरण.

95. Cf. निरङ्कुशाः कवयः ।

96. कांदिशीका—Being at a loss what to do through fear.

99. Sesādri remarks—A तांबूल when eaten gives out fragrance and makes the lower lip red; but these qualities, the lover says, are to be naturally found in his beloved.

102. Acyutarāya reads इन्दीवरेषु in place of इन्दिन्दिरेषु and explains इन्दीवरेषु as equivalent of भ्रमरेषु. He quotes the following authority from त्रिकाण्डशोष in support of his meaning. भ्रमरश्चारीकः स्याद्वोलम्बो मधुसूदनः । इन्दीवरः उप्पकीटो मधुद्रो मधुकेशः ॥

III. KARUNAVILĀSA

1. Paranjape and Sesādri are of opinion that the entire करुणविलास is the outcome of the poet's great grief for the loss of his wife, and hence this chapter is based on his personal experience. This view, however, cannot be regarded as correct. For, if we assume that every beautiful description of a situation or of a sentiment always indicates the personal experience of a poet, then we shall have to admit many impossible things. For instance, कालिदास's graphic description of दुर्घन्त्स descent from heaven (शेलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी, etc.) would lead us to infer that कालिदास must have flown in an aeroplane. See also the Introduction, p. V.

2. R. G. reads सहसा सखीभिः in place of सहसा पुरेव-
In that case we shall have to construe सखीभिः (सह) सहसा प्रत्युद्रूता. The reading वद सलकरोपि of R. G., however, is not so good as शिशिरीकरोपि. On this verse Jagannātha remarks—इयं च पुरोनिपतितां प्रमीतां नायिकां प्रति नायकस्योक्तिः । इह नायिकालम्बना, अश्रुपातादिभिरनुभावैरावेगविषादा]दिभिः संचारिभिश्च व्यज्यमाना नायकगता रतिस्तुल्यसामग्र्यभिव्यक्ते प्रकृतत्वात्प्रधानीभूते तद्रूत पूर्व शोके प्रकर्षकत्वादङ्गम् । यदि तु नायकगता रतिनांत्रं प्रतीयते, किंतु निहक सामग्र्या शोक एव प्रकृतत्वादित्यागृह्णते तदा नायकालम्बना प्रत्युद्रूमाद्यनुभाविता हर्षादिभिः पोषिता नायिकाश्रया रतिरेव तत्राङ्गमस्तु । नायिकागतरते नायकशोकप्रकर्षहेतुतायाः सर्वसंमतत्वात् । न च नायिकाया नाशात्तद्रूतायाः रतेरसंनिधानालक्ष्यमङ्गते वाच्यम् । संनिधानस्याङ्गतायामतन्त्रत्वेन स्मर्य माणायास्तस्या अङ्गत्वोपपत्तेः ।

3. The reading खेदगलिता is unjustifiable and appears to be a misprint for खेदकलिता. Vaidya and Paranjape explain खेदकलिता as खेदव्यासा, which is absurd. It should be taken to mean as खेदेन अधिगता—acquired after great pains.

4. त्वरया—hastily. The husband says that she should not have made haste ; she ought to have waited for him.

5. The verse refers to the practice of the bride ascending a piece of stone at the time of marriage. See the commentary. Paranjape very aptly points out that the contrast lies in the fact that at the time of marriage she could not ascend even a small piece of stone without holding his hand, while she can now ascend so high a place as the heaven without his help.

6. The self-confidence of the poet in his powers is admirable.

7. For a similar idea, see below verse 11 and compare R. V., VIII, 59-60.

8. The भोगs are aptly called सौदामिनीविलसितप्रतिमान-transitory like the flashes of lightning. Cf. प्रायेण वांधव-सुहृद्यसंगमादि सौदामिनीस्फुरणचञ्चलमेव सौख्यम्। Mālatīmādhava, VIII, 14. Paranjape rightly points out the fault of दूरान्वय in construing अकाण्डे with निर्गतासि.

9. See the propriety of मुक्तिरमणीसदनम्. A पतिव्रता could go to the house of a female friend. करभ = 'मणि-वंधादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः'। अमरकोशः।

10. Acyutarāya reads रमणीरमणीयशीले and explains the compound as रमणीनां सुन्दरीनां मध्ये रमणीयं पातिव्रत्यादिगुणैर्लोकोत्तरं शीलं चारुं चरितं यस्याः सा तथा। But this sort of compound is objected to by 'न निर्धारणे' Pāṇ. II. 2. 10. Paranjape remarks—But though it is not quite correct, and the addition of the word रमणी does not lead to the addition of any special sense, still the formation of the compound removes the want of a च, that was required to connect चेतोहरा with रमणी, when the latter word did not form a member of the above compound. Acyuta-

rāya reads पर्यगमन् and criticises 'पर्यणमन्' इति पाठे तु परिणामप्राप्ता इत्यर्थः । परिणामो हि तास्तिविकोऽन्यथाभावः । स तु प्रकृते वास्तविको नैव संभवति । etc. This is hypercriticism. What is meant by परिणाम here is 'becoming the subject-matter' or 'transformation,' which, of course, is metaphorical.

11. Acyutarāya reads तावकीनमधुरस्मितकान्तिकान्ता and construes it with राका. The idea is that as long as your smile was there so long the full-moon night was redundant. There is no idea of उल्कर्ष of स्मित over राका as rightly pointed out by Paranjape. Here इन्द्रिरा = लक्ष्मी stands for beauty in general.

12. मन्दस्मितेन सुधया. Here मन्दस्मित itself is सुधा. समीजे-सम् + यज् -3rd person, singular, perfect, कामेश्वरी- Able to fulfil all desires like a goddess.

13. The contrast is remarkable. When you were on earth you raised me to heaven; when you are in the heaven you are throwing me down to earth.

14. You were the शरण-protector or main-stay of the qualities like लावण्य and myself. So your departure has left these qualities and myself both destitute.

15. The lady conquered the flames of fire by means of the golden hue of her body. The fire is enraged at that defeat and hence has reduced that body to ashes.

17. Here परपुमान् is the supreme Soul or ब्रह्मन् who is निर्गुण. Paranjape is right in observing that there is a sort of अनौचित्य involved in the poet's attributing to his beloved (a पतिव्रता) a going to परपुमान् even by way of क्लेष.

19. The poet indirectly praises his own poetry in this verse. The different readings given in the text do not materially change the sense.

॥ श्रीः ॥

श्रीपण्डितराजराजतिलकजगन्नाथप्रणीते
भामिनीविलासे शान्तविलासः ॥

४ शान्तविलासः ॥

विशालविषयाटवीवलयलग्नदावानल-
प्रसूत्वरशिखावलीविकलितं^१ मदीयं मनः ।
अमन्दमिलदिन्दिरे निखिलमाधुरीमान्दिरे
मुकुन्दमुखचन्दिरे चिरमिदं चकोरायताम् ॥ १ ॥

^१, नि० °मलय० । ^२, प० D., °विगलितं

विशालेति ॥ विशालविषयाटवीवलयलग्नदावानलप्रसूत्वरशि-
खावलीविकलितं विशाला दीर्घा या विषयाणा कामकोधादीनां अटवी अरथं
तद्वलयं मण्डलं तस्मिन् लङ्घः यः दावानलः वनवह्निः तस्य प्रसूत्वरा असर्पणशीलाः
या: शिखाः ज्वालाः तासां अवलीभिः पंकिभिः विकलितं आकुलितं । मदीयं
मनः । अमन्दमिलदिन्दिरे अमन्दं अत्यथं मिलन्ती संगच्छन्ती इंदिरा शोभा
यस्मिन् तस्मिन् । निखिलमाधुरीमान्दिरे निखिला समग्रा या माधुरी माधुर्यं
तन्मन्दिरे निवासस्थाने । मुकुन्दमुखचन्दिरे मुकुन्दस्य श्रीकृष्णस्य मुखं एक
चन्द्रः चन्द्रः तस्मिन् । चकोरायतां चकोर हव आचरतु । संसारदुःखेरत्यर्थं
संतापितं भम मनः अत्यन्तशोभने मधुरे च श्रीकृष्णचन्द्रमुखे तथा अनुरक्ते
भवतु यथा चकोरश्चन्द्रे अनुरक्तो भवति—हति भावार्थः । अत्र विषयेष्वटवी-
त्वारोपणात् मुखे च चन्द्रस्य रूपकमलङ्कारः । तस्य चोपमया संसृष्टिः । पद्म-
मिदं करुणालहयां (५९) पद्मयते । पृथ्वी बृत्तम् । तल्लक्षणं च—‘ जसौ
जसयलावसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः ’ हति ॥ १ ॥

अये जलधिनन्दिनीनयननीरजालम्बन
ज्वलज्ज्वलनजित्वरज्वरमरत्वराभङ्गुरम् ।

प्रभातजलजोन्नमद्विरमगर्वसर्वकष्टे ।-

जगत्वितयरोचनैः॒ शिशिरयाशु मां लोचनैः ॥ २ ॥

१. B. प्रभातजलदोषम्...सर्वकष्टे । २. नि०-लोचनैः ।

अये इति ॥ अये इति कोमलामंत्रणे । जलधिनन्दिनीनयननीरजालश्वन
जलधेः क्षीराब्धेः नन्दिनी सुता तस्याः नयने एव नीरजे कमले तयोः आलंबन
आश्रयभूत भगवन् विष्णो । ज्वलज्ज्वलनजित्वरज्ज्वरभरत्वराभङ्गरं ज्वलन्
दीप्यमानः यो ज्वलनः अङ्गः तस्य जित्वरः जेता यः ज्वरभरः विषयसंतापा-
तिक्षयः तस्य त्वरया वेगेन भङ्गरं भज्यमानं । मां आशु शीघ्रम् । प्रभातजल-
जोन्नमद्विरमगर्वसर्वकष्टे । प्रभाते यानि जलजानि कमलानि तेषां उन्नमन्
उद्गृह्णन् यः गरिमा गौरवं तस्य गर्वः अभिमानः अहमेव सर्वसुन्दर इति
गर्वः तस्य सर्वकष्टे नाशकैः । जगत्वितयरोचनैः जगत्वयस्य भुवनत्रयस्य
रोचनैः प्रतिजनकैः । लोचनैः कटाक्षैः । शिशिरय शीतलं कुरु । हे लक्ष्मी-
नयनालंबन विष्णो प्राभातिककमलादप्यधिकसुन्दरैः भुवनत्रयप्रतिजनकैः
कटाक्षैः संसारानलसंतापितं मां शीतलोकुर्विति भावार्थः । पृथ्वीबृत्तम् ॥ २ ॥

स्मृतापि तरुणातपं करुणया हरन्ती नृणा-

मभङ्गुरतनुत्विषां वलयिता शतैर्विशुताम् ।

कलिन्दगिरिनन्दिनीतेटसुरद्वामालम्बिनी

मदीयमतिचुम्बिनी भवतु कापि कादम्बिनी ॥ ३ ॥

१. नि० नगनन्दिनी ।

स्मृतापीति ॥ का अपि अनिर्वचनीया । कादम्बिनी मेघमाला ।
अर्थात् भगवतः कृष्णस्य मूर्तिः, या मेघमालावत् इयामा, किन्तु ततोऽप्य-
धिकगुणवती-अत्र श्रीकृष्णमूर्तिः कादम्बिनीत्वेनाध्यवसिता, निश्चिता, कविना।
तस्याश्च मेघमालात आधिकर्यं व्यतिरेको वा विशेषणवाचकैः पदैवर्ण्यते । या
स्मृता अपि । करुणया दयया । नृणाम् । तरुणातपं प्रचंडतापम् । हरन्ती
निवारयन्ती । अस्तीति शेषः । मेघमाला हि स्पर्शनेन वर्षणेन वा लोकानां तापं
हरति, हयं भगवन्मूर्तिस्तु स्मरणमात्रेणेति व्यतिरेकः । पुनश्च—
अभङ्गुरतनुत्विषां विद्युतां शतैः वलयिता—अभङ्गराः अक्षणिकाः,
चिरस्यायिन्य इत्यर्थः, या तनुत्विषः शारीरकान्तवः तासां शतैः वलयिता

वेष्टिता । मेघमाला हि क्षणिकैः विशुद्धुलासैः वेष्टिता, भगवन्मूर्तिस्तु चिरस्थायिनीनां शरीरकान्तीनां विशुद्धिः, तत्त्वेनाध्यवसिताभिगोपाङ्गनाभिर्युक्तेति व्यतिरेकः । कलिन्दगिरिनन्दिनीतटसुरदुमालम्बिनी कलिन्दालयस्य गिरे: पर्वतस्य नन्दिनी कन्या, यमुनेत्यर्थः, तस्याः तटे ये सुरदुमाः कल्पवृक्षाः, कल्पवृक्षवेनाध्यवसिताः नीपवृक्षाः, यमुनातटे कल्पवृक्षाणामभावात्, तेषां आलम्बिनी तदाश्रितेत्यर्थः । मेघमाला हि आकाशाश्रिता, भगवन्मूर्तिस्तु नीपदुमाश्रितेति व्यतिरेकः । मदीयमतिच्छम्बिनी मम हृदये विराजमाना । भवतु । अत्र श्रीकृष्णमूर्तेमेघमालात्वेनाध्यवसानादतिशयोक्तिरलङ्कारः, तस्याश्र मेघमालात् आधिक्यदर्शनात् व्यतिरेकालङ्कारोऽपि । तथोक्ताङ्गाङ्गभावेन संकरः । व्यतिरेकलक्षणं च काव्यप्रकाशो—‘ उपमानाध्यदन्यस्य व्यतिरेकः स पूर्व सः’ हृति । पृथ्वीवृत्तम् । पद्मिदं रसगंगाधरे मंगलाचरणे पद्धते ॥ ३ ॥

कलिन्दगिरी^१नन्दिनीतटवनान्तरं भासयन्

सदा^२ पथि गतागतश्रमभरं^३ हरन्प्राणिनाम् ।

लतावलिशतावृतो मधुरया रुचा संभृतो

ममाशु हरतु अमानतितमां^४ तमालद्रुमः ॥ ४ ॥

^१. नि०— कलिन्दनगः ^२. प० H. मुदा ^३. प० D. गतागतैः । ^४ ऋमभरम् । ^५. शे० तराम्

कलिन्देति ॥ कलिन्दगिरिनन्दिनीतटवनान्तरं कलिन्दगिरिनन्दिनी कालिन्दी यमुनेत्यर्थः तस्याः तटे यत् वनं वृन्दावनादि, तस्य यत् अन्तरं मध्यं । भासयन् दीपयन् । सदा सर्वस्मिन् काले । पथि सार्वे, जानायोनि-संचरणरूपे संसारमाणे । प्राणिनां जीवानां गतागतश्रमभरं गतागतं पृक्षशरीरत्यागपूर्वकमन्यशरीरप्रवेशः, तस्य श्रमभरं क्लेशातिशयं । हरन् नाशयन् । लतावलिशतावृतः लतानां आवलिः पंक्तिः, पक्षे लतासद्गीनां गोपीनां पंक्तिः, तस्याः शतैः आवृतः परिवेष्टिः । तथा मधुरया मनोहारिष्या । रुचा कान्त्या । संभृतः युक्तः । तमालद्रुमः तमालवृक्षः, पक्षे तमालवृक्षजीलः श्रीकृष्णः । मम अमान् खेदान् । आशु शीघ्रं । अतितमां अत्यर्थं, यथा न पुनस्तेषां खेदानामुच्चवः कदापि स्यात्तथा । हरतु अपनयतु । यमुनातटे वृन्दावने शोभमाना, प्राणिनां जन्ममरणदुःखापहारिणी, गोपाङ्ग-

नाभिः परिवेष्टिता, तमालवशीला भगवतः कृष्णस्य सूतिः मम खेदान्
हरत्विति भावार्थः । अत्र भगवान् श्रीकृष्ण उपमेयः, तमालद्रुमं उपमानम् ।
तमालद्रुमेण भगवतो निगरणात् अतिशयोक्तिरङ्कारः । अस्याश्च चतुर्थचरण-
गताया अतिशयोक्ते: समर्थकानि चरणत्रयगतानि विशेषणानि । अतः साव-
यवेयमतिशयोक्तिरुदाहरता रसगंगाधरे (पृ. ३०८) । पृथ्वी वृत्तम् ॥ ४ ॥

वाचा निर्मलया सुधामधुरया यां नाथ शिक्षामदा-
स्तां स्वप्नेऽपि न संस्मराम्य हमहंभावावृतो निरूपः ३ ।

इत्यागःशतशालिनं पुनरपि स्वीयेषु मां विभ्रत—

स्वत्तो नास्ति दयानिधिर्युपते मत्तो न मत्तोऽपरः ॥ ५ ॥

१. २०—संस्पृशाम्य० वा०—संस्पृहाम्य० । २. प०—B.—निस्पृहः । ३. प०

B. दयापरः

वाचेति ॥ हे नाथ भगवन् । निर्मलया निर्दोषया । तथा सुधामधु-
रया सुधावत् असृतवत् मधुरया । वाचा वेदरूपिण्या वाण्या । यां शिक्षां
उपनिषद्सु प्रोक्ताम् । अदा: त्वं दत्तवानसि । ताम् शिक्षां । अहंभावावृतः
अहंभावेन अहङ्कारेण आवृतः युक्तः । निरूपः निर्लज्जः । अहम् । स्वप्ने
निद्रायाम् । अपि न संस्मरामि । इति एवं गते सति । हे युद्धुपते श्रीकृष्ण ।
आगःशतशालिनं आगसां अपराधानां शतेन शालते शोभत इति—अपरा-
धशतयुक्तम् । माम् । पुनरपि । स्वीयेषु स्वकीयेषु भक्तेऽवित्यर्थः । विभ्रतः धार-
यतः । त्वत्सः । दयानिधिः कृष्णलुः । नास्ति—त्वदधिकः नान्यः कश्चिह्या-
लुरित्यर्थः । मत्तः मदपेक्षया च । अपरः अन्यः । मत्तः उन्मत्तः । नास्तीति
शोषः । हे भगवन् त्वया दत्ता आत्मकल्याणकारिणी शिक्षा अहङ्कारावृतेन मया
न मनागपि स्मर्यते, किन्तु त्वं तथापि स्वभक्तेषु मम गणनां करोचि, अत-
स्वदपेक्षया नान्यः कश्चिदधिको दयालुः मदपेक्षया च नान्यः कश्चिदधिक
उन्मत्त इति भावार्थः । अत्र शिक्षादानेऽपि विस्मरणं मत्तत्वे हेतुः, तथा
सापराधस्यापि भक्तेषु यद्गणनं तस्य दयानिधिर्यं हेतुः—अतः काव्यलिङ्ग-
मलङ्कारः । पश्यमिदं रसगङ्गाधरे प्रसादगुणोदाहरणे (पृ० ६६) पश्यते ।
तल्लक्षणं च तत्रैव (पृ० ५९) ‘यावदर्थकपदत्वरूपमर्थवैमल्यं प्रसादः ।’
शादूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

पातालं ब्रज याहि वा सुरपुरी^१मारोह मेरोः शिरः

पारावारपरम्परां^२तर तथाप्यादा न शान्ता^३ तद् ।

आधिव्याधिजरापराहृत यदि क्षेमं निजं वाञ्छासि

श्रीकृष्णेति रसायनं रसय रे शून्यैः किमन्यैः अमैः^४ ॥ ६ ॥

^१. वा ०—वासवपुरी^१ । ^२. नि०—परम्परा^२ । ^३. नि०—शान्ताः । ^४. वा०—
आधिव्याधिजरापराहृतिमतिक्षेमं निजं वाञ्छति, श्रीकृष्णेति रसायनं रसपरे शून्यैः
किमन्यैश्चमैः ॥

पातालमिति॥ आशाग्रस्तं प्रत्युक्तिरियम् । पातालम् । ब्रज गच्छ । सुरपुरी^१
देवनगरी अमरावतीम् । वा याहि गच्छ । मेरोः सुर्वर्णपवर्तस्य । शिरः
शिखरं । आरोह । पारावारपरम्परां पारावाराणां समुद्राणां परम्परां श्रेणीं ।
तर उल्लंघय । तथापि कृतेऽपि सर्वप्रकारोद्यमे । तद् । आशा । न शान्ता
समाप्तिं न गता । रे आधिव्याधिपराहृत आधिभिः चिन्ताभिः व्याधिभिः
रोगैः जरया वृद्धावस्थया पराहृत अभिभूत जन्तो । यदि । निजं स्वकीयम् ।
क्षेमं कल्याणम् । वाञ्छासि इच्छसि । तहि । श्रीकृष्ण इति । रसायनं
औषधम् । रसय आस्वादय । अन्यैः । शून्यैः निष्फलैः । अमैः खेदैः ।
किम् । भगवन्नामस्मरणमेव नरस्य कल्याणाय कल्पते इति भावार्थः । अत्र
श्रीकृष्णेति नाम्नो रसायनत्वेन रूपणात् रूपकमलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ६ ॥

मृद्दीका रसिता सिता समशिता^१ स्फीतं निर्पातं पयः

स्वर्यातेन^२ सुधांयधायि^३ कृतिधा^४ रम्भाधरः खण्डितः ।

सत्यं शूहि मदीय जीव भवता भूयो भवे भ्राम्यता

कृष्णेत्यक्षरयोरयं मधुरिमोद्वारः क्वचिलङ्घक्षितः ॥ ७ ॥

^१. प०-B. समस्त सरितः । ^२. वा०-टीका—स्वर्यातो न । ^३. वा०-कदा ।

^४. प० B. कदा सुधाधिकरसः ।

मृद्दीकेति ॥ हे मदीय जीव जीवात्मन् । त्वया । दृहलोके इति शेषः ।
मृद्दीका द्राक्षा । रसिता आस्वादिता । सिता खण्डशर्करा, ‘मिश्री’ इति
लोके प्रसिद्धा । समाशिता भक्षिता । स्फीतं निर्मलं । पयः जलं । निर्णीतम्
तथा च । स्वः स्वर्गम् । यातेन गतेन । सुधा अमृतम् । अपि । अधायि

पीता । एवं च । कतिधा कतिवारं अनेकवारमित्यर्थः । रम्भाधरः
रम्भायाः स्वर्वेश्यायाः अधरः अधरोषः । खंडितः चुम्बनाद्यवसरे दन्तेन
क्षतः । तथापि सत्यं ब्रूहि—एवं भूयः पुनः पुनः । भवे संसारे, कदाचिदिह
लोके कदाचिच्च स्वर्गे । आम्यता अमणं कुर्वता । भवता । ‘कृष्ण’
इति अक्षरयोः । अयं मधुरिमोद्वारः मधुरिम्णः माधुर्यस्य उद्वारः भरः ।
कचित् कुत्रिचित् । लक्षितः हषः । इहलोके परलोके वा यावन्ति मधुराणि
वस्तन्यास्वादितानि सर्वेभ्योऽपि तेभ्यो भगवत्तामाक्षरयोमाधुर्यं गरिष्ठमिति
भावार्थः । अत्र भगवत्तामामाहात्म्यात् अल्पज्ञोऽल्पज्ञकिरपि जीवः, अनेक-
जन्मबृत्तांतप्रत्यक्षीकरणशक्तिमान् जायते । अतः अशक्तेऽपि जीवे शक्तिसंबन्ध-
स्थापनात् अतिशयोक्त्यलङ्कारस्य ध्वनिः । पद्मिदं रसगंगाधरे (पृ० १३३)
अतिशयोक्तिध्वनावुदाहृतम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

वज्रं पापमहीभृतां^१ भवगदोद्रेकस्य^२ सिद्धौषधं
मिथ्याज्ञाननिशाविशालतमसास्तिम्मांशुविम्बोदयः ।

कूरकेशमहीरुहामुरुतर^३ज्वालाजटालः शिखी
द्वारं निर्वृतिसद्वानो विजयते कृष्णोति वर्णद्वयम् ॥ ८ ॥

^१. प० B. पापभृतां सतां । ^२. बा०—भय० । ^३. नि०—मुरुभर०

वज्रमिति ॥ पापमहीभृतां पापानि एव महीभृतः पर्वताः, तेषां ।
वज्रं वज्रवज्ञाशकम् । भवगदोद्रेकस्य भवः संसारः एव गदः रोगः तस्य
उद्रेकः आविक्ष्य तस्य । सिद्धौषधं सिद्धं अमोर्यं, अनिष्टकलमित्यर्थः,
औषधं । मिथ्याज्ञाननिशाविशालतमसः मिथ्याज्ञानं अविद्या, सैव निशा
रात्रिः, तस्याः विशालं महत्, तमः अन्धकारं तस्य । तिम्मांशुविम्बोदयः
तिम्माः तीक्ष्णाः अंशवाः किरणाः यस्य स तिम्मांशुः सूर्यः, तस्य विम्बं
मण्डलं, तस्य उदयः । कूरकेशमहीरुहां कूराः दुःसहाः ये क्लेशाः अविद्यास्मि-
तारागद्वापाभिनिवेशाल्याः त एव महीरुहाः वृक्षाः तेषाम् । उरुतरज्वाला-
जटालः उरुतराः दीर्घतराः ज्वालाः शिखाः तामिः जटालः प्रचंड इति
यावत् । शिखी अभिः । तथा च निर्वृतिसद्वानः निर्वृतिः मोक्षः एव सद्ग
गृहं तस्य । द्वारम् । किं तत् ? । ‘कृष्ण’ इति । वर्णद्वयं अक्षरखुगलम् ।
विजयते सर्वोक्तर्पेण वर्तते । यथा वज्रं पर्वतान् नाशयति, औषधं रोगान्

हन्ति, सूर्यः अन्धकारं अपहरति, वहिश्च वृक्षान् भस्मसात्करोति तथैव
भगवत्त्राम पापानाम्, भवरोगस्य, मिथ्याज्ञानस्य, कुशानां च निवारकम्, एवं
च मोक्षस्य दायकमिति भावार्थः । पापादीनां महीभृदादिभिर्भेदनिरूपणात्
रूपकमलङ्कारः । पद्मिदं पंडितराजविरचितकरुणालहयां (५८) उपलभ्यते ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

रे चेतः कथयामि ते हितमिदं बृन्दावने चारयन्
बृन्दं कोऽपि गदां नवाम्बुदनिभो बन्धुर्न कार्यस्त्वया ।
सौन्दर्यामृतमुद्दिरद्विरभितः^१ संमोहा^२ मन्दस्मितै-
रेष त्वां तत्र वल्लभांश्च विषयानाशु क्षयं नेष्यति ॥ ९ ॥

^१. प०-०. असितः । ^२. बा०-संयोज्य.

रे चेत इति ॥ रे चेतः हे मनः । ते तुभ्यं । इदं वक्ष्यमाणम् । हितं
हितकरं वाक्यम् । कथयामि । यत् त्वया । बृन्दावने गदां
बृन्दं समूहम् । चारयन् । नवाम्बुदनिभः नवः नूतनः अम्बुदः मेघः
तत्सदाशः इयामवर्ण इत्यर्थः । कोऽपि अर्थात् श्रीकृष्णः । बन्धुः सखा । न
कार्यः । अत्र कारणमाह । एष श्रीकृष्णः । अभितः सर्वतः । सौन्दर्यामृतं
सौन्दर्यस्य अमृतम् । उद्दिरद्विः उद्दमङ्गिः । मन्दस्मितैः मन्दहासैः ।
संमोहा वशीकृत्य । त्वां तत्र वल्लभान् प्रियान् । विषयान् शब्दस्पर्शस्त्वा-
दीन् । च । आशु शीघ्रम् । क्षयं नेष्यति नाशयिष्यति । हे चित्त त्वया
बृन्दावनविहारिणः श्रीकृष्णस्य चरणयोः प्रीतिः कार्य-असौ लीलयैव अविद्या-
कार्यं त्वां शब्दादीन् विषयांश्च नाशयिष्यतीति भावार्थः विरोधिलक्षणया
लक्ष्यते । अत्र आक्षेपालङ्कारः । तलक्षणं च काव्यप्रकाशो ‘निषेधो वक्तुमिष्टस्य
यो विशेषाभिधित्सया । वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ॥ १
इति । अत्र हि ‘रे चित्त त्वया भगवतो ध्यानं कार्यम्’ इति वक्तुमिष्टं तत्र
निषिद्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९ ॥

अव्याख्येयां वितरति परां प्रीतिमन्तर्निमद्मा?

कण्ठे लग्नाः हरति नितरां यान्तरध्यान्तं जालम् ।

तां द्राक्षादैरपि बहुमतां माधुरीमुद्रिरन्तां

कृष्णत्याख्यां कथय रसने यद्यसि त्वं रसज्ञा ॥ १० ॥

^{१.} बा०-०मग्नां ^{२.} बा०-लग्नां ^{३.} प०-D. ^{४.} व्याधि० ^{५.} नि०-द्राक्षीर्थः।
बा०-द्राक्षादैः-

अव्याख्येयामिति ॥ हे रसने जिह्वे । यदि त्वं । रसज्ञा रसान्
मधुरादीन् जानातीति रसज्ञा । सत्यं असि । तर्हि- या आख्येति शेषः ।
अन्तर्निर्मग्ना अन्तः हृदये निमग्ना प्रविष्टा । अव्याख्येयां व्याख्यातुमयोग्यां
अनिर्वचनीयामित्यर्थः । परां उत्कृष्टाम् । प्रीतिं परितुष्टिम् । वितरति ददाति
तथा च । या कण्ठे गले । लग्ना संयुक्ता सर्वदोच्चारिता इत्यर्थः ।
आन्तरध्वान्तजालं आन्तरं अन्तर्भवं मानसं ध्वान्तस्य अन्धकारस्य
अज्ञानस्येति यावत् जालं समूहम् । नितरां निःशेषे । हरति
नाशयति । द्राक्षादैः आद्यशब्देन सिताशक्तरामध्वादीनां ग्रहणम् । अपि ।
बहुमतां बह्नादतां तदपेक्षयापि अधिकतराम् । माधुरीं मधुरताम् । उद्दिरन्तीं
उद्गमन्तीम् । ताम् । ‘कृष्ण’ इति आख्यां अभिधानम् । कथय । हे जिह्वे,
यतस्त्वं रसान् जानासि अत एव रसज्ञेत्युच्यते-किन्तु तदैव ते नाम सार्थकं
स्यात् यदा तस्य श्रीकृष्णस्य नामोच्चारणं करोयि यत्खलु हृदि स्थितं अनिर्व-
चनीयमानन्दं ददाति, सर्वदोच्चारितं अज्ञानजन्यं तमो नाशयति तथा च
यस्य माधुर्यं सर्वोत्कर्षेण चर्तत—इति भावार्थः । मन्दाकान्तावृत्तम् ॥ १० ॥

सन्त्येवास्मिन्द्वगति वहवः पक्षिणो रम्यरूपा—

स्तेषां मध्ये मम तु महती वासना चातकेषु ।

यैरध्यक्षैरथं निजसखं नीरदं ^३ स्मारयद्वि-

श्वित्तारूढं ^४ भवति किमपि ब्रह्म कृष्णाभिधानम् ॥ ११ ॥

^{१.} नि० यैर्धर्वक्षैर० ^{२.} प० D. निजसुखं ^{३.} प० H. नीरजं ^{४.} R. स्मृत्यारूढः।

सन्तीति ॥ अस्मिन् जगति रम्यरूपाः मनोहराकाराः । वहवः
पक्षिणः सन्ति एव । किन्तु । तेषां सर्वेषाम् । मध्ये चातकेषु मम महती ।
वासना आदरवुद्धिः, प्रीतिरित्यर्थः । यैः चातकैः । अध्यक्षैः प्रत्यक्षैः ।
अथ प्रत्यक्षानन्तरम् । निजसखं स्वबन्धुम् । नीरदं मेघम् । स्मारयद्विः ।
कृष्णाभिधानं ‘कृष्ण’ इति ल्यातम् । किमपि अनिर्वचनीयम् । ब्रह्म चित्ता-

रुद्धं स्मृतिपथगतम् । भवति । चातकान् दृष्ट्वा मेघस्मरणं जायते, मेघसदश-
वर्णत्वेन च भगवतः श्रीकृष्णस्य स्मृतिरूपद्यते, अतः सर्वपक्षिषु चातक एव
मम प्रेष्ट इति भावार्थः । स्मरणालङ्कारोऽयम् । तद्वक्षणं च काव्यप्रकाशो—
‘यथानुभवमर्थस्य देष्टे तत्सदृशे स्मृतिः । स्मरणम्’ इति । पद्मिदं रसगं-
गाधरे (पृ० २२१) स्मरणालङ्कार उदाहृतम् । मन्दाकान्तावृत्तम् ॥ ११ ॥

विष्वद्रीच्या^१ भुवनमाखिलं भासते यस्य भासा
सर्वासामप्यहमिति^२ विदां^३ प्रत्ययालम्बनं यः ।

तं पृच्छन्ति स्वहृदयमनावेदिनोः विष्णुमन्या-
नन्यायोऽयं शिव शिव नृणां केन वा वर्णनीयः ॥ १२ ॥

१. नि०—विष्वघुच्या. २. २० सर्वेषामप्यहमयमिति. ३. नि० च यत्,
४. व१०—ग्रृहमालम्बनै. ५. नि०—स्वहृदयतलां.

विष्वद्रीच्येति ॥ यस्य विष्णोः । विष्वद्रीच्या विष्वकृ अंचतीति विष्व-
द्रीची सर्वव्यापिनी तया । भासा कान्या प्रकाशेनेत्यर्थः । अखिलं समस्तं
भुवनं जगत् । भासते योतते । ‘अहं’ इति सर्वासां अपि । विदां
ज्ञानानाम् । यः विष्णुः । प्रत्ययालम्बनं हेतुभूतः आश्रयः । सर्वे जावाः
‘अहं अस्मि’ हृत्याकारकेण अहंकारेण स्वकीयं अस्तित्वं विदन्ति—वस्तुतश्च
जीवव्याणोरैव्यम्—अतः ‘अहं’ इति अहंकारज्ञानस्य हेतुभूतं, मूलभूतं,
विष्णुरूपं ब्रह्मैवेति भावः । स्वहृदयम् । अनावेदिनः अजानन्तः स्वहृदय
एव विष्णुस्तिष्ठतीति अजानानाः । तं विष्णुम् । अन्यान् पृच्छन्ति—कासौ
विष्णुरिति अन्यान् जनान् पृच्छन्ति । अयम् । नृणां मनुव्याणाम् । अन्यायः
अनुचितं कर्म । केन वा वर्णनीयः । शिव शिव इति खेदे । यस्य विष्णोः
प्रकाशेन सर्वं जगदिदं भासते, यो विष्णुः सर्वेषां ज्ञानानां मूलकारणं, स्वहृदि
स्थितमपि तं विष्णुं यदि नराः अन्यान् पृच्छन्ति, तर्हि महान् खेदविषयोऽ-
यम् इति भावार्थः । पद्मिदं रसगंगाधरे (पृ. ४५३) विचित्रालंकार उदा-
हृतम् । उक्तं च तत्र—‘अत्र जीवरूपेण सकललोकप्रत्यक्षसिद्धस्य परमेष्वरस्य
प्रतिपत्त्यर्थं परान्प्रति प्रश्नोऽनुकूलभासः । मुख्यमनुकूलं तु स्वहृदयमेव ।’
इति । विचित्रालङ्कारलक्षणं च तत्रैव—‘हृष्टसिद्धद्यर्थमिष्टैषिणा क्रियमाणमिष्ट-
विपरीताचरणं विचित्रम्’ इति । मन्दाकान्तावृत्तम् ॥ १२ ॥

सेवायां यदि साभिलाषमासि रे लक्ष्मीपतिः सेव्यतां

चिन्तायामसि सस्पृहं यदि तदा चक्रायुधाश्चिन्यताम् ।

आलापं यदि कांक्षासि^१ स्मररिपोर्गार्थाः^२ तदालप्यतां^३

स्वापं^४ वाञ्छासि चेन्निर्गलसुखे^५ चेतः सखे^६ सुप्यताम् ॥१३॥

^{१.} प०—वाञ्छासि^{२.} २०—मधुरिपो^{३.} नि०—लाप्यतां । प०—B. कथ्यतां

^{४.} प०—B. स्वीयं^{५.} वा. निरालसमुखे, प०—B. निर्गलसखे^{६.} नि० सुखं.

सेवायामिति ॥ रे सखे मित्र । चेतः मदीयचित्त । यदि सेवायां
कस्यापीति शेषः । साभिलाषं अभिलाषेण इच्छया सहितम् । असि, तर्हि
लक्ष्मीपतिः विष्णुः । सेव्यताम् । यदि चिन्तायां ध्याने । सस्पृहं
साभिलाषम् । आसि, तदा चक्रायुधः चक्रं आयुधं यस्य स विष्णुरित्यर्थः ।
चिन्त्यतां ध्यायताम् । यदि आलापं संभाषणम् । कांक्षासि इच्छसि । तदा
स्मररिपोः स्मरस्य कामदेवस्य रिषुः शत्रुः शिवः तस्य । गायथा कथा ।
आलप्यतां कीर्त्यताम् । स्वापं निदाम् । वाञ्छासि इच्छसि । चेत्, तर्हि
निर्गलसुखे निर्गता अर्गला प्रतिबंधः, क्षणिकत्वादिरूपः, यस्मात् तत्
निर्गंलं नित्यमित्यर्थः, एवंभूते सुखे, निद्यानन्दे ब्रह्मणीत्यर्थः । सुप्यतां
विषयान्तराद्विरम्य तत्रैव लीनेन स्थीयताम् । पद्ममिदं रसगंगाधरे (पृ. ४८३)
परिसंख्यालङ्कारे उदाहृतम् । तलुक्षणं च तत्रैव—“ सामान्यतः प्रासस्यार्थस्य
कस्माच्चिद्विशेषाद्यावृत्तिः परिसंख्या ” इति । अत्र हि प्रथमयोः चरणयोः
विष्णुभक्तिः प्रकान्ता, किन्तु तृतीये चरणे सहसा स्मररिपोः शङ्करस्योङ्गेषः
कृतः । स च प्रकम्भंगमापादथति । अगत्या चाच्युतरायमोडकेन विष्णुशिवयो-
स्तादालस्यापादनेन यथाकर्यंचिदस्य दोषस्य समर्थनं कृतम् । किन्तु रसगंगा-
धरे ‘ मधुरिपोः ’ इति पाठ उपलभ्यते—स एव च समीचीनतर इति नास्ति
सन्देहलेश्वोऽपि । शार्दूलविकीर्णितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

भवत्रीभप्रौढातपनिवहसंतनस्वपुषो

बलादुन्मूल्य द्राङ्ग निगडमविवेकव्यातिकरम् ।

विशुद्धेऽस्मिन्नात्मामृतसरासि नैराश्यशिशिरे

विगाहन्ते दूरीकृतकलुषजालाः^१ सुकृतिनः^२ ॥ १४ ॥

^{१.} वा०—० वर्षाः । नि०—० मार्याः । ^{२.} नि०—करटिनः

भवेति ॥ भवत्रीभ्मप्रौढातपनिवहसंतसवपुषः भवः संसारः एव
योग्यस्य क्रतोः प्रौढः प्रचंडः आतपनिवहः आतपसमृहः, तेन संतसं वपुः
शरीरं येषां ते । अविवेकव्यतिकरं अविवेकः अज्ञानं तस्य व्यतिकरः
आधिक्यं यस्मिन् । तं निगडं शुखलारूपं बन्धनम् । द्राक् स्फुटिति । बलात्
उन्मूल्य उत्पाद्य । अस्मिन् नैराद्यशिशिरं नैराद्यं आशाराहित्यं तेन
शिशिरे शीतले । विशुद्धे निर्मले । आत्मामृतसरसि आत्मैव अमृतसरः
तस्मिन् । दूरीकृतकलुपजालाः दूरीकृतं कलुपाणां पापानां जालं यैस्ते ।
सुकृतिनः पुण्यभाजः । विगाहन्ते मज्जन्ति । ये संसारदुःखस्तापितास्ते
अज्ञानलक्षणं बन्धनं उत्पाटय अस्मिन् ब्रह्मानन्दे मग्नाः सुखमनुभवन्ति—इति
भावार्थः । पद्यमिदं रसगंगाधरे (पृ. २३२) एकदेशविवर्तिसावयवरूपकाल-
ङ्कार उदाहृतम् । तलक्षणं च तत्रेव “एकदेशो उपात्तविषयिके अवयवे विशेषेण
स्फुटतया वर्तनादेकदेशविवर्तिं” इति । अत्र सहचरैर्निगडादिरूपकैः सुकृतिपु
राजरूपकमाक्षिप्यते । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १४ ॥

बन्धोन्मुक्तयै खलु मखमुखात् कुर्वते कर्मपाशा-
नन्तः शान्त्यै मुनिशतमतानल्पचिन्तां भजन्ति ।

तीर्थे मज्जन्त्यशुभजलधेः^१ पारमारोहुकामाः

सर्वं प्रामादिकमिह^२ भवत्रान्तिभाजां नराणाम् ॥ १५ ॥

^१. बा० मज्जन्त्यशुजलनिधेः । ^२. बा०—परमाप्नु सकामाः । ^३. बा०—
कामादिकमिह ।

बन्धेति ॥ बन्धोन्मुक्तयै बन्धस्य संसारबन्धनस्य उन्मुक्तयै मोचनाय ।
मखमुखात् मखाः यज्ञः मुखे आदी येषां तान् यज्ञादीन् इत्यर्थः । कर्म-
पाशात् कर्मणां बन्धनानि । कुर्वते रचयन्ति खलु—नहि बन्धनसाधनैः
बन्धनान्मुक्तिः । अन्तःशान्त्यै चित्तशान्त्यर्थः । मुनिशतमतानल्पचिन्तां
मुनीनां व्यासादीनां यानि शतानि तेषां मतं अभिप्रायः, सिद्धान्त इत्यर्थः;
तस्य अनल्पां महतीं चिन्ताम् । भजन्ति सेवन्ते । नहि चिन्ताकरणेन चिन्ता-
नाशरूपा मनःशान्तिलभ्यते । अशुभजलधेः अशुभं पापं तस्य जलधेः
समुद्रस्य । पारं । आरोहुकामाः आरोहुं ततुं कामो येषां ते । तीर्थे गंगादौ ।
मज्जन्ति । नहि मज्जनेन तरणं संभाव्यते । एवं भवत्रान्तिभाजां भवें संसारे

या आन्तः अमणं तां भजन्ते तेषां । नराणां इह लोके । सर्वं कार्यजातम् प्रामादिकं विवेकशून्यम् । पद्यमिदं रसगंगाधरे (पृ. ४५२) विचित्रालङ्कार उदाहृतम् । अत्र मोक्ष हृष्टः, किन्तु इष्टस्य तस्य कर्मकरणस्त्वं विपरीताचरणं वर्णितम् । मन्द्राकान्ता वृतम् ॥ १५ ॥

प्रथमं चुम्बितचरणा जंघाजानुरुनाभिहृदयानि ।

आर्लिङ्गं भावना मे खेलतुं विष्णोर्मुखाब्जशोभायाम् ॥ १६ ॥

१. नि०-०चकाणि ३. २०-आलक्ष्य; प०D-आलक्ष्य ३. वा. तिष्ठतु ।

प्रथममिति ॥ मे मम । भावना चित्तवृत्तिः । प्रथमं पूर्वं । चुम्बितचरणा चुम्बितौ, ध्यातौ इत्यर्थः, विष्णोः चरणां यथा सा । तदनन्तरं च । जंघाजानुरुनाभिहृदयानि जंघे च जानुनी च ऊरु च नाभिश्च हृदयं च तानि । आर्लिङ्ग्य सृष्टा । विष्णोः । मुखाब्जशोभायां मुखकमलशोभायां । खेलतुं रमताम् । पद्यमिदं रसगंगाधरे (पृ. ४८०) पठयते । समासोकिरलङ्कारः । तल्लक्षणं च काव्यप्रकाशे-‘समासोक्ति: समैर्यत्र कार्यलिङ्गविशेषणैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः ॥’ अत्र भावनायाः खीर्त्वात् प्रकृते तत्समुचितमेव चुम्बनादीति सूच्यते-इत्यस्युतरायः । गोतिवृत्तम् ॥ १६ ॥

तरणोपायमपश्यन्नयिः मामक जीव ताम्यसि कुतस्त्वम् ।

चेतःसरणावस्थां किं नागन्ता कदापि नन्दसुतः? ॥ १७ ॥

१. नि०-अपि for अर्थ ३. वा०-चेतः शरणावस्थां किं नाम कदायि पुरुषस्य ।

तरणोपायमिति ॥ अयि मामक मदीय जीव । तरणोपायं संसारसागरात्तरणस्य उपायम् । अपश्यत्वं कुतः कसान् कारणात् । ताम्यसि संतसो भवसि । किं अस्यां । चेतःसरणौ चित्पद्धतौ । नन्दसुतः कदा अपि न आगन्ता आगमिष्यति ? गीतिवृत्तम् ॥ १७ ॥

श्रियो मे मा सन्तुं क्षणमपि च माद्यद्वजघटा-

मदभ्राम्यद्वंगावलिमधुरझंकारसुभगाः? ।

निमझानां यासु द्रविणरसपर्याकुलहृदां^३

सपर्यासौकर्यं हरिचरणयोरस्तमयते ॥ १८ ॥

१. प०-D. मा भासन्तु । २. र०-०संगीतसुभगाः । ३. व०-द्रविण-मदिराघृणितदशां

थ्रिय इति ॥ माद्यद्वजघटामदभाष्यद्भुंगावलिमधुरहङ्कार-
सुभगाः मायथंती समदा या गजानां घटा समूहः, तस्याः मदेन मदजलेन
हेतोः आम्यती या भुंगावलिः अमरपंक्तिः तस्याः मधुरः मनोहरः यः झंकारः
शुंजनं तैः सुभगाः मनोज्ञाः । थ्रियः संपदः । मे क्षणं अपि च मा सन्तु ।
कथमिति चेत् ?—यासु श्रीषु । निमश्नानां, अत एव द्रविणरसपर्याकुल-
हृदां द्रविणस्य धनस्य रसः सुखास्वादः तेन पर्याकुलं हृदयं येषां तेषां ।
हरिचरणयोः विष्णुपादयोः । सपर्यासाँकर्यं सपर्यायाः पूजायाः सौकर्यं
सुलभत्वं । अस्ते । अयते गच्छति । नाहं गजादिवहुलां लक्ष्मीमभिलपामि,
यतो धनमदेन मनुष्यो भगवद्ग्रन्थिं कदापि नैव स्मरति इति भावार्थः ।
लक्ष्मीप्रयुक्तदोषविशेषात् नरः गुणत्वेन प्रसिद्धामपि हरिभक्तिं द्वेष्टि । अत एव
तिरस्कारास्योऽलङ्कारः । तलक्षणं च रसगंगाधरे—‘दोषविशेषानुबन्धादुणत्वेन
प्रसिद्धस्यापि द्वेषस्तिरस्कारः’ इति । पद्यं चेदं तत्रैवोदाहतम् (पृ० ५१०) ।
शिखरिणीवृत्तम् ॥ १६ ॥

किं निःशंकं शेषे शेषे वयसः समागतोऽ मृत्युः ।

अथवा सुखं शारीर्या निकटे जागर्ति जाह्नवी जननी ॥ १७ ॥

१. बा०-निःशंकः । २. २०-वयसि त्वमागतो ।

किमिति ॥ स्वजीवं प्रति कवेरुक्तिः । वयसः आयुषः । शेषे अवशेषे,
वृद्धावस्थायामित्यर्थः । निःशंकं निर्भयं यथा स्यात्तथा । किं शेषे स्वपिष्ठि ।
मृत्युः समागतः, प्रत्यासन्नो विद्यते । अथवा—सुखं निःशंकम् । शारीर्याः
स्वपिष्ठि । जाह्नवी गंगा जननी निकटे जागर्ति । पद्यमिदं रसगंगाधरे
(पृ० ४२९) ‘शेषे वयसस्त्वमागतो मृत्युः’ इति पाठमेदेन आक्षेपालंकार
उदाहतम् । वैथस्तु—‘अप्ययदीक्षितस्य पंडितराजं प्रत्युक्तिरियमिति लोक-
प्रवादः’ इत्याह । गीतिवृत्तम् ॥ १८ ॥

संतापयामि॑ किमहं धावं धावं॒ धरातले हृदयम्॑ ।

आस्ति मम शिरासि लततं नन्दकुमारः प्रभुः परमः ॥ २० ॥

१. नि�०-संपादयामि । २. बा०-धावन् धावन् ३. नि�०-यदयं ।

संतापयामीति ॥ धरातले पृथिव्याम् । धावं धावं धावित्वा धावित्वा ।
किं किमर्थम् । अहं हृदयं संतापयामि । यतः मम शिरासि परमः प्रभुः

नन्दकुमारः मम हितसाधनाय सततं निरन्तरम् । आस्ति विद्यते । अत्र हि वकृगवा धृतिर्व्यज्यते । पथं चेदं रसगंगाधरे (पृ० ७९) धृत्यारुद्यस्य भावस्य ध्वनावुदाहृतम् । आर्यावृत्तम् ॥ २० ॥

रे रे मनो मम मनोभवशासनस्य
पादाम्बुजद्वयमनारतमानमंतम् ।
किं मां निपातयसि संसृतिगर्तमध्ये
नैतावता तव गमिष्यति पुचशोकः ॥ २१ ॥

१. निं०—आमनंतम् ।

रे रे इति ॥ रे रे मम मनः चेतः । मनोभवशासनस्य मनोभवः मनसः जातः कामदेव हस्यर्थः, तस्य शासनः नाशयिता शङ्करः तस्य । पादाम्बुजद्वयं चरणकमलयुगलम् । अनारतं निरन्तरम् । आनन्दं प्रणमन्तं माम् । संसृतिगर्तमध्ये संसृतिः संसारः स एव गर्तः विवरः तस्य मध्ये । किं निपातयसि । एतावता तव पुचशोकः न गमिष्यति । मनसः पुत्रः कामदेवः, स च भगवता शंकरेण भस्मसालृतः, तद्वैरं च निर्यातयितुं हे मनः यदि शंकरभक्तं मां पीडयसि, पुनः पुनः संसारबन्धने क्षिपसि, नैव तव पुचदाहजन्यः शोकः शममेष्यति—इति भावार्थः । शत्रुता तव शंकरेण सह, किन्तु तस्य कमप्यपकारं कर्तुमशक्तः त्वं शंकरभक्तं मां पीडयसीति तत्त्वम् । पथमिदं रसगंगाधरे (पृ० ४९४) प्रत्यनीकालङ्कार उदाहृतम् । तल्लक्षणं च तत्रैव—‘ प्रतिपक्षसंबन्धिनस्तिरस्कृतिः प्रत्यनीकम् । ’ इति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २१ ॥

मरकतमणिमेदिनीधरो वा तरुणतरस्तरुरेष वा तमालः ।

रघुपतिमवलोक्य तव दूराद्यिनिकरिति संशयः प्रपेदे ॥ २२ ॥

मरकतोति ॥ तत्र दण्डकारण्य इति शेषः । ऋषिनिकरैः ऋषिसमूहैः । रघुपतिं रामचन्द्रं । दूरात् अवलोक्य । इति वक्ष्यमाणः । संशयः प्रपेदे प्राप्तः— कीदृश इति वर्णयति— । एष मरकतमणिमेदिनीधरः मरकतमणिनां गारुदमतानां मेदिनोधरः वृक्षः, वा अथवा एष तरुणतरः युवा । तमालः तरुः तमालारुयो नीलवृक्षः । सप्तदेहालङ्करोऽत्र । तल्लक्षणं च काव्यप्रकाशे

‘ ससन्देहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः । इति । पद्मिदं रसगंगाधरे (पृ० २५७) ससन्देहालंकृतावृद्धतम् । पुण्यिताप्रावृत्तम् ॥

तरणितनया किं स्यादेषान तोयमयी हि सा
मरकतमणिज्योत्स्ना वा स्यान्न सा मधुरा कुतः ।

इति रघुपतेः कायच्छायाविलोकनकौतुकै
वनवसतिभिः कैः कैरादौ न संदिदिहे जनैः ॥ २३ ॥

*. व०—कायच्छायाविलोकनतपैररुदितकुतुकैः ।

तरणितनयेति ॥ वनवसतिभिः वने वसतिः निवासः येषां तैः । कैः कैः जनैः । रघुपतेः श्रीरामचन्द्रस्य । कायच्छायाविलोकनकौतुकैः कायस्य शरीरस्य छाया कान्तिः तस्या विलोकने कौतुकं विस्मयः येषां तैः । इति वक्ष्यमाणप्रकारेण । आदौ पूर्वं । न संदिदिहे संदेहः कुतः । तं संदेह-प्रकारं वक्ति— । पृष्ठा अग्रतो दक्ष्यमाना । तरणितनया तरणैः सूर्यस्य तनया कन्या यमुनेत्यर्थः । स्यात् भवेत्—इति संशये निश्चयो जायते—न । यतः सा यमुना । तोयमयी जलमयी । राममूर्तिस्तु न तथा । मरकतमणिज्योत्स्ना मरकतमणे: हरिन्मणे: ज्योत्स्ना कान्तिः । वा स्यात्—पुनर्निश्चयो भवति— न । यतः सा मधुरा कुतः । राममूर्तिस्तु मधुरा । अत्र वर्णसादृश्यात् वनवासिभिः द्विः संदिदिहे—पूर्वं यमुनाभ्रान्तिः, पुनर्जलाभावदर्शनात् तदभावनिश्चयः—पुनः मरकतमणिज्योत्स्नासंदेहः, पुनरस्तत्रमाधुर्याभावदर्शनात् तदभावनिश्चयः । अतः निश्चयगम्भसंदेहालङ्कारोऽत्र । उदाहृतं चैत्रद्रसगंगाधरे (पृ० २५७) अस्मिन्बोवालंकारे । हरिणी वृत्तम् । तद्धक्षणं—“ रसयुगहयैः न्सौब्रौस्त्तीर्गो यदा हरिणी तदा ” इति ॥ २३ ॥

चपला जलदाच्चयुता लता वा तस्मुख्यादिति संशये निमग्नः । गुरुनिःश्वासितैः कपिर्मनीषी निरजौषीदथ तां वियोगिनीति ॥ २४ ॥
चपलेति ॥ इयं जलदात् मेघात् । चयुता पतिता । चपला विच्छुत । वा अथवा । तस्मुख्यात् वृक्षमुख्यात् कल्पवृक्षादित्यर्थः । चयुता लता कल्पवल्ली । इति संशये निमग्नः । कपिः हनूमान् । मनीषी बुद्धिमान् । अथ । गुरुनिःश्वासितैः गुरुभिः दीर्घैः श्वासैः । ताम् सीतां । वियोगिनी रामचन्द्रात्

विरहिता । इति निरणैषीत् निश्चितवान् । अत्र सीतायाः कनकवर्णं वेन
कृशत्वेन च तां हृष्टा हनुमतो मनसि च पलायाः कल्पवल्लयाश्र संदेह उद्भूत्
स च तस्या दीर्घश्वासदर्शनानन्तरं सा सीतैवेति निश्चयेन तिरोहितः । अतः
निश्चयान्तः स संदेहालङ्कारोऽयम् । एतदुदाहरणे च पठयते रसगंगाधरे
(पृ० २५८) पुष्पिताप्रा वृत्तम् ॥ २४ ॥

भूतिनीचं गृहेषु विप्रसदने दारिद्र्यकोलाहलो

नाशो हन्त सतामसत्पथजुषामायुः शतानां^१ शतम् ।

दुर्नीर्ति तव वीक्ष्य कोपदहनज्वालाजटालोऽपि स-

किं कुर्वे जगदीश यत्पुनरहं दीनो भवानीश्वरः ॥ २५ ॥

१. प०, वै०, श०, बा०-समानां

भूतिरिति ॥ नीचगृहेषु अधमगृहेषु । भूतिः संपत्तिः । विप्रसदने
विप्राणां ब्राह्मणानां सदने गृहे । **दारिद्र्यकोलाहलः** दारिद्र्येण निर्धनत्वेन
कोलाहलः बालानां रोदनरवः । हन्त इति खेदे । सतां सन्मार्गावलम्बिनां
पुरुषाणाम् । नाशः अकालमृत्युः । असत्पथजुषां असत्पथं असन्मार्गं
दुर्मार्गमिति यावत् जुषन्ते सेवन्ते तेषाम् । शतानां शतं सहस्रं वर्णाणि ।
आयुः जीवनम् । एतादृशीं तव दुर्नीर्ति अन्यायम् । वीक्ष्य इष्टा । हे जगदीश ।
कोपदहनज्वालाजटालः अपि सत् कोपः एव दहनः अप्निः तस्य
ज्वालाभिः शिवाभिः जटालः पूर्णः, क्रोधाग्निपूर्ण इत्यर्थः । किं कुर्वे किं
करोमि, न किमपि करुं शक्तः अस्मि । कथमिति चेत्-यत् यस्मात् कार-
णात् । अहं दीनः अशक्तः । भवान् च इश्वरः सर्वशक्तिमान् । हे भगवन्
एष तवान्यायो यत् नोचानां संपत्तिः किन्तु ब्राह्मणानां गृहे अशितव्यमपि
नास्ति, सज्जनाः शीघ्रं त्रियन्ते, दुर्जनाः पुनश्चिरजीविनो भवन्ति, द्वेषमम्न्यायं
महान् मे क्रोध उत्पद्यते किन्तु असमर्थत्वात्, ईश्वरस्य तव कार्यप्रतीकारं कर्तुं
न शकोमि-इति भावार्थः । शार्दूलविक्रोडितं वृत्तम् ॥ २६ ॥

आ भूलादलनसानोर्मलयवलयितादा च कूलात्पयोधे-

यविन्तः सन्ति काव्यप्रणयनपटवस्ते विशंकं वदन्तु ।

मुद्रीकामध्यनिर्यन्मसुणरसझरीमाधुरीभाग्यभाजां^२

वाचामाचार्यतायाः पदमनुभवितुं कोऽस्ति धन्यो मदन्यः ॥ २६ ॥

१. बा० २. भाग्यभाजां त्रुपाणाम्.

आ मूलादिति ॥ अधुना ग्रन्थोपसंहारश्लोकाः । रत्नसानांः उत्तर-
दिशास्थस्य मेरुपर्वतस्य । मूलात् आ मूलपर्यन्तं । मलयवलयितात्
मलयास्थेन दक्षिणदिशास्थेन पर्वतेन वलयितात् वेष्टितात् । पयोधेः समुद्रस्य
कूलात् आ तीरपर्यन्तं । उत्तरतः दक्षिणपर्यन्तं अस्तिले भारतवर्षे इत्यभि-
ग्रायः । यावन्तः । काव्यप्रणायनपटवः काव्यानां प्रणयने रचने पटवः
चतुराः । सन्ति । ते सर्वे । विशंकं निर्भयं, निष्पक्षपातमिति यावत् ।
बदन्तु कथयन्तु । मृद्वीकामध्यनिर्यन्मस्तुपरसम्मुरीमाधुरीभाग्यभाजां
मृद्वीका द्राक्षा तस्याः मध्यात् निर्यन् निर्गच्छन् मसृणः कोमलः रसः तस्य
अरी प्रवाहः तस्य माधुरी मधुरता तस्याः भाग्यं सौष्ठवं, ऐश्वर्यं वा, तत्
भजन्ति सेवन्ते इति तासां । वाचां वाणीनां । आचार्यतायाः गुरुतायाः ।
पदं स्थानं । अनुभवितुं उपभोक्तुं । मदन्यः मत्तः पंडितराजात् अन्यः ।
कः धन्यः भाग्यशाली । अस्ति इति । अहमेवास्तिले भारतवर्षे काव्य-
रचनाचतुर इति जगज्ञाथस्य गर्वोक्तिः । उदाहृतं च पद्यमेतत् रसगंगाधरे
(पृ० ८४) गर्वास्त्वस्य भावस्य वर्णने । लक्षणं चास्य भावस्य तत्रैव-
‘ रूपधनविद्यादिप्रयुक्तात्मोत्कर्तज्ञानाधीनपरावहेलनं गर्वः ’ इति ॥ ऋग्धरा-
वृत्तम् ॥ २६ ॥

गिरां देवी वीणागुणरणां हीनादरकरा॑

यदीयानां वाचामसृतमयमाचामति रसम् ।

वचस्तस्याकर्ण्य श्रवणसुभगं पण्डितपते—

रधुन्वन्मूर्धानं नृपशुरयवार्यं पशुपतिः ॥ २७ ॥

३. वा० “गुणरसन०” ३. वा० “कला०”

गिरामिति ॥ गिरां वाणीनां । देवी अधिष्ठात्री—भगवती सरस्वतीत्यर्थः ।
वीणागुणरणां हीनादरकरा वीणायाः गुणाः तन्त्रीनामकानि लौहसूत्राणि
तेषां रणने वादने हीनादरः शून्याभिलाषः करः हस्तः यस्याः सा । यदीयानां
यस्य पंडितराजस्य संबन्धिनीनाम् । वाचां वाणीनाम् । असृतमयं रसम् ।
आचामति आस्वादयति । तस्य पंडितपते: जगज्ञाथस्य । श्रवणसुभगं
श्रवणयोः कर्णयोः सुभगं मधुरम् । वचः आकर्ण्य शुत्वा । मूर्धानं शिरः ।
अधुन्वन्त् अकंपयन् । ‘ महारम्यतमभिदमिति संतोषेण शिरःकम्पने हि लोके

तत्सूचकचेष्टात्वेन सुप्रसिद्धमेव ॥ इत्यन्युतरायः । यः अस्ति सः । अयं
नृपशुः ना मनुष्यः पशुरेव । अथवा । पशुपतिः शंकरः । मदीयकविता-
माधुर्यं पातुं सरस्वत्यपि बद्धादरा स्ववीणावादनकर्म त्यजति, एताद्भीं
मल्कवितां श्रुत्वा यः कश्चिद्दर्थविस्मयान्यां शिरो न कंपयति, सोऽसज्जत्वात्
पशुतुल्यो नरः, अथवा रागद्वेषादिशून्यो मुक्तः साक्षात् शंकरो ज्ञेय इति
भावार्थः ॥ अतिशयोक्तिरलङ्घारः । शिखरिणीबृत्तम् ॥ २७ ॥

मद्भाणि मा कुरु विषादमनादरेण ।

मात्सर्यमग्नमनसां॑ सहसा॒ स्खलानाम् ।

काव्यारविन्दमकरन्दमधुव्रताना-

मात्स्येषु धास्यसितमां॑ कियतो॒ विलासान् ॥ २८ ॥

१. बा.०—मद्भाचमङ्गविषादमनादरेण २. र०—मन्दमनसां । बा०—०भुम-
मनसां । ३. बा०—तरसा । ४. बा०—धास्यतितमाम् । र०—यास्यसि सताम् ५. नि०—
कति नो । २०—विपुलं विलासम् ।

मद्भाणीति ॥ हे मद्भाणि । मात्सर्यमग्नमनसां मात्सर्यं असूयायाम् ।
परोक्षर्पासहिष्युत्वे इत्यर्थः, मम्म मनो येषां तेषाम् । स्खलानां दुष्टानाम् ।
अनादरेण दुष्टैः कृतेनेति तात्पर्यम् । सहसा विषादं दुःखम् । मा कुरु ।
यतः । काव्यारविन्दमकरन्दमधुव्रतानां काव्यमेव अरविन्दं कमलं तस्य
यो मकरन्दः रसः तस्य पायिनां मधुव्रतानां भ्रमराणां—काव्यास्वादनतत्पराणा-
मित्यर्थः । आस्येषु मुखेषु । कियतः बहूनित्यर्थः । विलासान् विभ्रमान् ।
धास्यसितमां अतिशयेन धारयिष्यसि । हृष्यालुभिरनादतासीति मा दुःखिता
भूः, सहदयास्त्वां भ्रुवमास्वादयिष्यन्तीति स्ववाणीं प्रति पंडितराजस्योक्तिः ।
अत्र स्खलान् प्रत्यवज्ञा सूच्यते । उदाहृतं चैतत्पर्यं रसगंगाधरे (पृ ५०९)
अवज्ञालङ्घारे । वसंततिलकाबृत्तम् ॥ २८ ॥

मधु द्राक्षा साक्षादमृतमय वामाधरसुधा

कदाचित्केषांचिन्न खलु विदधीरन्नपि मुदम् ।

भ्रुवं ते जीवन्तोऽप्यहह मृतका मन्दमतयो

न येषामानन्दं जनयति जगन्नाथभणितः ॥ २९ ॥१

1. Some editions read this verse after the 27th.

मध्यिति ॥ मधु, द्राक्षा, साक्षात् असृतं, अथ वामाधरसुधा योषिद्वरासृतं—यद्यपि सर्वाण्येतानि सर्वेषां सदा हर्षसुत्पादयन्ति, किन्तु कदाचित् केषांचित् खलु—अर्थात् कस्मिन्नपि विशिष्टे काले, मनसो विरक्तभावे वा । मुदं हर्षम् । न विद्धीरत् न जनयेयुः । अपि । ते मन्दमतयः मन्दबुद्धयः । अहहेति खेदे । जीवन्तः अपि धूवं सृतका पूव । येषां जगन्नाथभणितिः जगन्नाथवाणी । आनन्दं न जनयति । अत्र स्वकवितायाः मध्यादिभ्यः सर्वेभ्य आधिक्यं दर्शितम् । व्यतिरेकालङ्कारोऽयम् । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २९ ॥

निर्माणे यदि मार्मिकोऽसि नितरामत्यन्तपाकद्रव-
मृद्धीकामधुमाधुरीमदपरीहारोद्धुराणां गिराम् ।
काव्यं तर्हि सखे सुखेन कथयै त्वं संमुखे मादशां
नो चेदुष्टुतमात्मना कृतमिव स्वान्ताद्विर्मा कृथाः ॥ ३० ॥
१. प०-D. रचय ।

निर्माण इति ॥ हे सखे । यदि । अत्यन्तपाकद्रवमृद्धीकामधुमाधुरी-
मदपरीहारोद्धुराणां अत्यन्तपाकेन द्रवत् क्षरत् यत् मृद्धीकायाः द्राक्षाया
मधु क्षीद्रं तस्य या माधुरी मधुरता तस्याः यो मदः गर्वः तस्य परीहारे अप-
हरणे उद्धुराणां अग्रेसराणां गिरां वाणोनाम् । निर्माणे रचने । नितरां
अत्यन्तं । मार्मिकः तत्त्वज्ञः । असि । तर्हि त्वं मादशां संमुखे काव्यं
सुखेन कथय । नो चेत् । आत्मना स्वयं । कृतं आचरितं । दुष्टुतं पापम् ।
स्वान्तात् मनसः । बहिः मा । कृथाः कुरु । यद्यलौकिककाव्यनिर्माणे,
कुशलोऽसि तार्हि निर्भयं मादशां संमुखे काव्यं पठ, अन्यथा तत् स्वमनस्येव
मुद्रयित्वा तूर्णी तिष्ठेति भावार्थः । इयं कविगव्योऽसि । पद्मिदं रसगंगाधरे
(४० ६३) पठ्यते । शार्दूलविकीडितं वृत्तम् ॥ ३० ॥

धुर्यैरपि माधुर्यैर्द्राक्षाक्षीरेक्षुमादिकसुधानाम्
वन्यैवं माधुरीयं पांडितराजस्य कवितायाः ॥ ३१ ॥

१. बा०—माधुर्यै । २. बा०—माक्षिकादीनां । ३. प०-D. अन्यथा. प.
remarks that E. puts this verse at the end of Vilāsa.

धुर्यैरिति ॥ द्राक्षाक्षरेक्षुमाक्षिकसुधानां द्राक्षा मृदीका, क्षीरं पयः, इक्षु, माक्षिकं मधु, सुधा अमृतं तेषाम् । माधुर्यैः । धुर्यैः प्रशस्यैः सद्ग्रिः । अपि । इयं पंडितराजस्य कवितायाः माधुरी वन्द्या प्रशस्यतरै-वेत्यर्थः । अत्र पंडितराजकवितामाधुर्याः सर्वेभ्योऽपि उल्कर्यवर्णनं, अतो व्यति-रेकालङ्कारः । गीतिवृत्तम् ॥ ३१ ॥

शाखाण्याकलितानि नित्यविधयः सर्वेऽपि संभाविता
दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले नीतं नवीनं वयः ।

संप्रत्युज्जितवासनं मधुपुरीमध्ये हरिः सेव्यते
सर्वं पंडितराजराजितिलकेनाकारि लोकाधिकम् ॥ ३२ ॥

1. नि० and the Ms. D. omit this verse.

शाखाणीति ॥ शाखाणि दर्शनव्याकरणादीनि । आकलितानि आलोचितानि, सम्यगाधीतानीत्यर्थः । सर्वं अपि । नित्यविधयः संध्यावंदनादयः । संभाविताः कृताः । दिल्लीवल्लभपाणिपल्लवतले दिल्ली-वल्लभः दिल्लीपतिः शाहजहानाभिधः तस्य पाणिपल्लवं करकिसलयं तस्य तले तदाश्रयेणेत्यर्थः । नवीनं । वयः आयुः, यौवनमिति यावत् । नीतं क्षणितं । संप्रति वृद्धावस्थायामित्यर्थः । उज्जितवासनं उज्जिताः त्यक्ताः । वासनाः इच्छा यथा स्यात्तथा । मधुपुरीमध्ये मधुरायां । हरिः विष्णुः । सेव्यते । पंडितराजराजितिलकेन पंडितराजानां राजिः श्रेणी तस्याः तिलकेन मुख्येन श्रेष्ठेनेति यावत् । सर्वं कर्म । लोकाधिकं अलौकिकं । अकारि कृतम् । ‘ई’ नामके आदर्शपुस्तके तु तृतीयचरणमेव पठयते—‘संग्रह्यन्धक-शासनस्य नगरे तत्वं परं चिन्त्यते’ । तस्यायमर्थः—अन्धकशासनस्य अन्धक-रिपोमहादेवस्य । नगरे काइयामित्यर्थः । परं तत्वं ब्रह्मालयं । चिन्त्यते । शार्दूलविकीर्दितं वृत्तम् ॥ ३२ ॥

दुर्वृत्ता जारजन्मानो हरिष्यन्तीति शंकया ।

मदीयपद्मरत्नानां मंजूरैषां कृता मया॑ ॥ ३३ ॥

^{१.} वा०—मंजूरैषं । ^{२.} वा०—कृतिर्मम ।

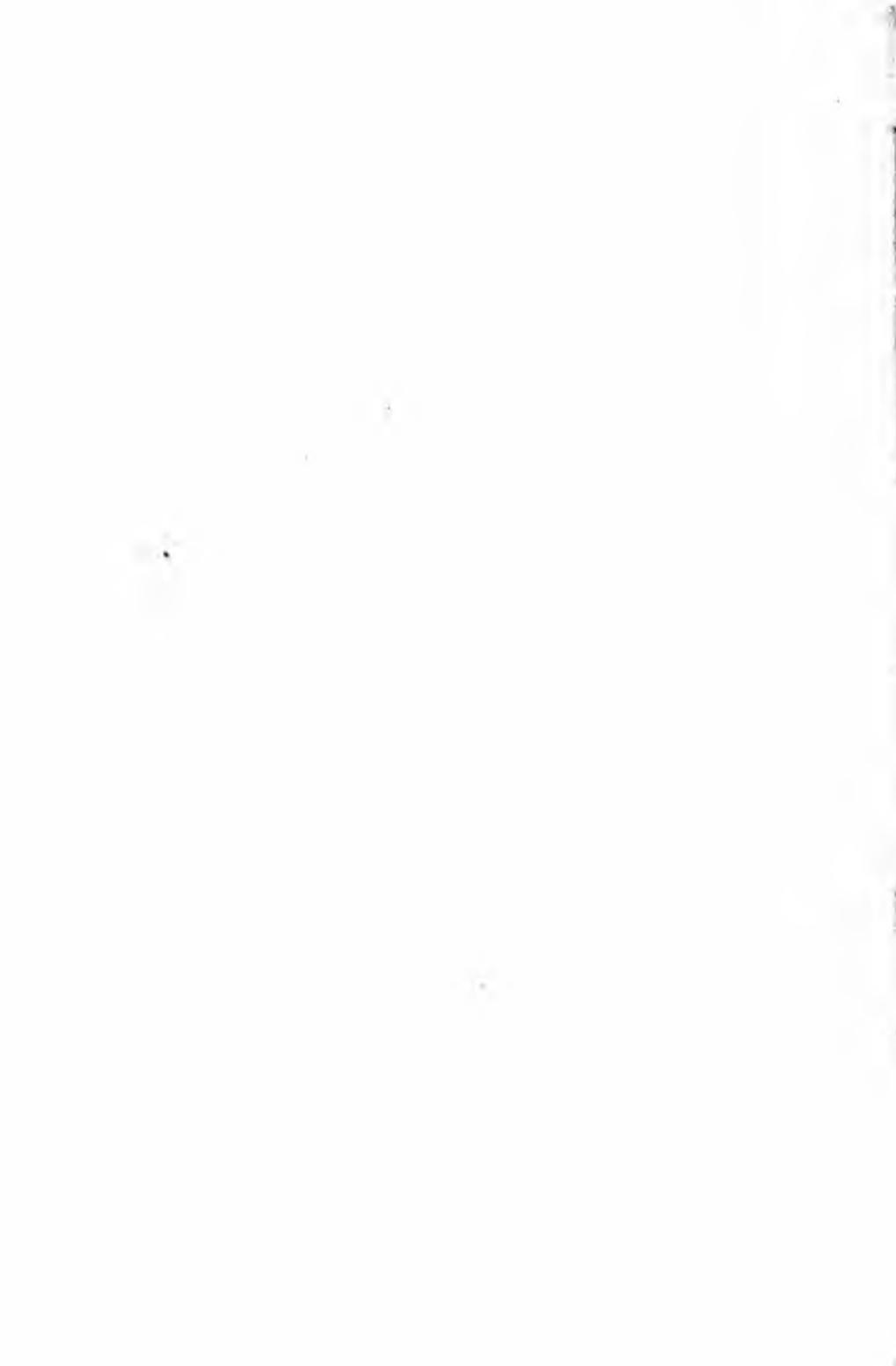
इति पंडितराजश्रीजगत्ताथविरचिते भामिनीविलासे शान्तविलासश्रुतुर्थः ॥

दुर्वृत्ता इति ॥ दुर्वृत्ताः दुष्टं वृत्तं आचारः येषां ते । जारजन्मानः जारेभ्यः उपपतिभ्यः जन्म येषां ते । मदीयपद्मानि । हरिष्यन्ति स्वकीयस्वेन

रुद्यापयिष्यन्ति । इति शंकया भयेन । मदीयपद्मरत्नानां मदीयपद्मान्वेव
रत्नानि तेषाम् । एषा । मंजूषा पेटिका । मया कृता । यथा मंजूषास्थितानि
रत्नानि चोरा अपहर्तुं न शब्दनुवन्ति तथा स्वविरचितानि पद्मानि मयात्र
भासिनीविलासाख्ये ग्रन्थे एकीकृत्य सुरक्षितानि कृतानि । अनुष्टुप्ब्रह्म ॥३३॥

॥ इति चत्प्रकल्प्याख्याने शान्तविलासः ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

BHĀMINIVILĀSA

(A Collection of Stray Verses in Sanskrit)

ENGLISH TRANSLATION

IV. ŚĀNTA VILĀSA

1. Let this mind of mine, which is distressed by a number of spreading flames of a wild fire taking its rise in the circle of a great forest in the form of pleasures of senses, act like a Cakora towards the moon in the form of the face of मुकुट which is the abode of all sweetness and in which beauty is ever on the increase.

2. O you, who are a support to the lotuses in form of the eyes of लक्ष्मी the daughter of the ocean, quickly cool me, who am apt to break under the force of the excess of mental pains more troublesome than raging fire, by glances pleasing to the three worlds and removing the pride of the greatness of the blowing morning lotuses.

3. Let the wonderful line of clouds, resting on the trees on the banks of (यमुना) the daughter of Kalinda mountain, encircled by hundreds of lightnings of permanent lustre and removing the fresh troubles of men through compassion even when only remembered, be the subject of my contemplation (lit. kiss my mind).

4. Let the तमाळ tree which illuminates the region of the forest on the skirts of (यमुना) the daughter of Kalinda mountain, taking away the burden of the fatigue of frequent going and coming in the journey (birth and death in this संसार) of living beings encircled by rows of creepers (the गोपीs) and endowed with sweet splendour, soon remove my troubles entirely.

5. O lord! I, a shameless creature, being filled with pride, do not, even in dream remember the advice (contained in the उपनिषद्स etc.) which you imparted to

me by pure words sweet like nectar. Even though I have thus committed hundreds of faults, you still count me as one of your own. O lord of Yadus! there is no store of mercy greater than yourself, nor is there a person more arrogant than myself.

6. Go to वाराणसी or to the capital of gods or to the top of the Meru mountain : cross the line of several oceans yet your desires will never come to an end : if you, who are overwhelmed with mental and physical troubles and old age, desire for eternal happiness, then do you accustom your tongue to the medicine *viz.* the word "Śrī Kṛṣṇa." What is the use of other useless labours?

7. Grapes have been tasted, candied sugar eaten and pure water has been drunk ; nectar even has been tasted by going to heaven, and the lower lip of ईशा bitten several times (by you) : but, O soul of mine, tell me truly, if the sweetness issuing from the two letters कृष्ण has ever been observed by you while wandering in this worldly existence again and again ?

8. Glory to the two letters कृष्ण which are the thunder-bolts to the mountains of sin, which act as a specific medicine to the prolonged illness of the worldly existence, which are the sunrise to the deep darkness of the night of false knowledge, which are like a fire encircled by terrible flames to the trees of the harassing afflictions (कृष्ण) and which are the entrance-gate to the palace of final beatitude.

9. O mind, I tell you this for your own benefit. You should not form friendship with a certain person (कृष्ण) who feeds herds of cows in the वृद्धावन forest and who resembles a new cloud (in complexion) : for, enticing you by his faint smiles emitting on all sides the nectar of his beauty, he will soon lead you and your dear objects to destruction.

10. O tongue! if you are an appreciator of sweetness, accustom yourself to the name कृष्ण which emits sweetness better than that of grapes even, which, when it occupies the interior of the heart produces some indescribably great love (towards him) and which, when it lies in the throat, entirely drives away the internal ignorance.

11. There are many beautiful birds in this world; but of them all I am greatly attached to the आतक; for it is through him that, by being reminded of the cloud, his friend, the indescribable ब्रह्म which goes by the name of कृष्ण finds its way into my mind.

12. Alas! who can describe the impropriety of those, who, not knowing their own hearts, inquire of others about that Viṣṇu by whose brilliance, pervading the Universe, the whole world shines and who is the substratum of all knowledge in the shape of ego.

13. Oh mind, my friend, if you are desirous of serving, serve the Lord of अर्धमी; if you are eager for contemplation, meditate upon him who has disc for his weapon (विश्वामित्र); if you have set your heart upon singing, chant the hymns (in praise) of the enemy of Cupid (शिव) or if you wish for sleep, enjoy the sleep, which brings on rapture of absorption into Brahman.

14. Pious men (like elephants) who have their bodies heated by the great summer heat of the worldly existence and who have broken, through force, the chain of great ignorance and who have removed their sins, bathe into this pure lake of nectar in the form of the Soul which is cool on account of the absence of all desires.

15. The acts of persons, who are puzzled by this worldly existence are all blunders; (for instance) in order to get free from the worldly ties, they resort to

religious performances such as sacrifices and others, which themselves are ties ; in order to secure inward peace, they vex their mind by pondering over the conflicting opinions of hundreds of sages and while wishing to get to the other end of the impure ocean, they bathe into the sacred waters of rivers.

16. Let my devoted mind having first kissed the feet and then embracing the legs, knees, thighs, naval and the heart, sport finally in the charms of the lotus-like face of Viṣṇu.

17. O soul of mine, why do you feel uneasy, if you do not see any means of salvation? Will not the son of नृ ever cross the range of your thoughts in future?

18. Let me not possess even for a moment the wealth, which becomes pleasant on account of the sweet humming of the rows of bees hovering over the rut (flowing) from the temples of intoxicated elephants. (For) the delight of worshipping the feet of Viṣṇu is lost to those who are plunged deep in that wealth and whose minds are overpowered by the pleasures brought about by it.

19. O soul, why do you sleep giving up all sense of care in this old age? Death is drawing near. Or rather, enjoy sleep at your ease ; (for) the mother Ganges is awake by your side.

20. Why do I harass my mind by struggling after everything in this world. There is one to watch always over me and it is the son of नृ, the supreme Lord.

21. Oh my mind, why do you hurl me down into the pit of worldly existence—me who am constantly bowing down at the lotus-like feet of the destroyer of the mind-born (*i. e.* Siva, the destroyer of Cupid). By doing this, the grief for the loss of your son will not cease.

22. There (in the Dañdaka forest) at the sight of the lord of Raghus from a distance the sages were seized with doubt as to whether it was a tree of emeralds or a young Tamāla tree.

23. Is it the river यमुना? No. For that (river) is full of water. Or is it the lustre of emeralds? No. For how can that (lustre) be so sweet? By whom, residing in the forest, and having a curiosity of looking at the lustre of Rāma's body, were not such doubts entertained in the beginning?

24. While plunged in doubt as to whether it was lightning dropped down from a cloud or a creeper come down from its supporting tree, the intelligent monkey (Hanumān) at last determined from the heavy sighs that it was a woman (सीता), separated from her husband (राम).

25. Prosperity reigns in the houses of the mean; while loud cries, indicating poverty, are heard in the houses of the Brāhmīns. Alas! destruction awaits the good, while a life of hundred years is in store for those who betake themselves to the wrong path. Although I become surrounded by flames of fire in the form of anger, when I see this injustice of yours, still, O Lord, what can I do? I am helpless while you are all-powerful.

26. Let all those persons, skilful in composing poems, from the foot of the Meru Mountain down to the shores of the ocean surrounded by the Malaya mountain, declare openly if there is any other person besides me, who is fortunate enough to enjoy the position of being the master of the Speech which has the good luck of possessing the sweetness of the flow of the sweet juice, coming out of the interior of the grapes.

27. He must either be Śiva or a beast in the form of man who does not nod his head on hearing the poems sweet to the ear of the best of poets, the nectar-like sweetness of whose poetical composition is tasted by the Goddess of Speech, suffering her hands to disregard the playing upon the chords of her lute.

28. O my muse, don't at all be sorry for the disregard on the part of the wicked persons, whose minds are engrossed by jealousy; for, you will have numerous sports in the mouths of (those people who are like) bees, drinking the honey from the lotuses in the shape of poetry.

29. Honey, grapes, the very nectar, or the nectar-like lower lip of a lovely woman may not give delight to some and on certain occasions. (But) alas, those dull-headed persons, though living, are really dead, to whom the words of Jagannātha do not give any delight.

30. If you have the best skill in composing poems, capable of surpassing the excessive sweetness of the juice dripping from very ripe grapes, then alone should you, Oh friend, repeat your poem fearlessly before persons like myself. Otherwise do not bring it out of your heart as you would not a sin committed by yourself.

31. This sweetness of the poetry of the best of Pāṇḍitas (myself) deserves to be saluted even by the best sweetness of grapes, milk, sugarcane, honey and nectar.

32. The Śāstras have been learnt, all the daily duties have been performed; the prime of life was passed under the patronage of the king of Delhi; now, having given up all desires, Viṣṇu is being worshipped by me in the city of Mathurā; (thus) in every respect the best among the Pāṇḍitas has done everything in extra-ordinary manner.

33. I have prepared this casket for jewels in the shape of my verses fearing that vile bastards will plagiarise them (lit. steal them away).

BHĀMINIVILĀSA

NOTES

VILĀSA IV

S'ānta

1. This chapter is called शान्तविलास as it is full of feelings of निर्वैद, indifference to this world. The prevailing sentiment is शान्तरस.

Note the alliteration in this verse. The idea of चकोर drinking in moon-light is a favourite theme with Sanskrit poets. Cf. 'चकोर्य एव चतुरश्चन्द्रिकाचामकर्षणी।' 'ज्योत्स्नापानमदालसेन वपुषा मसाश्रकोरांगनाः' (विद्वालभंजिका)। The word चंद्रि for चन्द्र is rare and has been employed by the poet to rhyme with इन्द्रि and मन्द्रि. The reading 'मल्य' seems to be a misprint in the निं०, as the commentator takes the word वल्य and not मल्य. The reading 'विगलित' is not so good. It will mean—my mind which has been melted by, etc.

2. The reading—प्रभातजलदोलमद्रूरिम्, etc. is not a happy one, for there is really no गरिमा or greatness in a morning cloud, unless we take it in the sense of beauty of redness which is surpassed by the redness in the eyes of कृष्ण. 'सर्वक्षे' is wrong. The meaning of जगत्रित्य-
त्रोचैः will be—(the eyes) which are the eyes of the three worlds.

3. "The कादम्बनी is to be identified with Kṛṣṇa, and it is superior to an ordinary line of clouds inasmuch as the latter removes heat only by means of its showers and not by its remembrance, is accompanied only with one lightning and not hundreds of them, and that one lightning too has only a momentary lustre

and not a permanent one, and is seen only in the sky and not on the trees of Yamunā. The *alankāra* is consequently व्यतिरेक. Nāgeśabhatta takes विषुताम् to mean तत्त्वेनाध्यवसितानां गोपांगनाम्.”

4. The adjectives in the first three lines go to support the hyperbole contained in the 4th line, where the तमाल tree is completely identified with Krṣṇa's body. The reading मुशा, meaning happily, does not bring the force of सदा; for this तमालदुम removes the fatigue “always,” unlike the ordinary tree which can remove the fatigue only at times. The reading गतागतैः does not give any sense. शुभरं is as good as अशुभरं. The reading अतितर्यां is less forceful than अतितर्मां which is in superlative degree. This verse is given in R. G. as an instance of सावयवातिशयोलि.

5. संस्पृशामि—I touch. It is not so direct in its sense as संस्मरामि—I remember; for, one remembers ‘advice.’ To touch advice will mean to act upto it. संस्पृहामि is quite wrong, as the root स्पृह belongs to tenth conjugation and the correct form would be संस्पृहयामि. निस्पृहः would mean that he is free from desires; it does not fit into the context, as अहंभावावृतः cannot be निस्पृहः. The reading इयापरः, although means the same as इयानिधिः, is better as it rhymes with मत्तोऽपरः. The advice or teaching imparted means the spiritual teaching based on the Upniṣads, etc.

6. The word रसायन means a medicine which prevents old age and prolongs life; hence it is very appropriate for a person who is आधिव्याविजरापहत. The reading वासवपुरीं is as good as वा सुरपुरीं, only it loses the force of alternative which is brought about by वा. नि०—reads °परंपरा॒: in plural, and in keeping with it शान्ता॑ः also in plural. महाबैव explains आधिव्याविजरापराहात्मितिक्षेमं निजं

वाञ्छति.....रसपरे.....भैः, as follows—तस्मात् भैः अन्यैः कृष्णव्यतिरिक्तविषयैः सरसपुष्पे किं प्रयोजनं, कीदृशे रसपरे आविष्याविजराणं परं अधिका आहतिर्दुःखं तत् विषये यस्य तस्मिन् पुनः कीदृशे निर्ज क्षेमं वाञ्छति तस्मिन् फलादुगामि श्रीकृष्ण इत्येव रसायनं रसस्थानं सर्वमन्यं (?) नीरसं कृष्णव्यतिरिक्तपदार्थं दुःखरूपमित्यर्थः ।

7. “Here it is to be supposed that the soul has got the power of remembering incidents of the past births by the efficacy of the utterance of the name of Kṛṣṇa, otherwise it would have been absurd to put a question regarding other births (स्वर्योत्तेन सुधाप्यथायि etc.) to one that knew nothing about them.” The reading समस्तसरितः is not a good one; समस्तायाः सरितः—of the entire river—does not improve the sense. Moreover, it is impossible to drink the water of the entire river. The reading स्वर्योत्तेन कदाप्यथायि is grammatically incorrect. Māhādeva’s explanation is also wrong; cf. हे मदीय जीव त्वं स्वर्योत्तः स्वर्गं गत्वापि रेभास्तरास्तस्याधरः (?) दशनच्छद्धरण्डः सज्जातो यस्य इन्द्रः (इन्तः) घट्टानात् सः अपि रसालः न कदापि कतिधा केनापि वधु (?) प्रकारेण न अधायि न अवरामृतं पीतं पीतमपि तादृशस्वादो न ।

The reading सुधापिकरसः has the disadvantage of eliminating अपि. Otherwise, it goes with रसाधरः (which is sweeter than nectar).

8. वज्र, Indra’s thunderbolt, had destroyed the mountains by clipping their wings. पापभूतां सतां will have to be construed as वज्रे पापभूतां and सतां भवगदोद्रेकस्य. It is not so good as the one adopted in the text, as the force of वज्र’s utility is lost here. भयगदोद्रेकस्य is explained by महादेव—भय (यं) एव गदो रोगः मृत्युरूपः etc. The कुरुक्षेश are those described in ‘अविष्यास्मितारागद्रेषाभिनिवेशाः क्लेशाः’ योगसूत्र II. 3. The उरुभरञ्जालाजटालः is to be explained as उरुः भरो यासां ताः ज्वालाः ताभिः जटालः ।

9. With regard to the purport of this verse the Acyutarāya observes thus: विरोधिलक्षणया स्वचेतः प्रत्येव

भगवद्धथानमाक्षेपालङ्घारेणोपदिशति. The विषयs, viz. the objects of ten इन्द्रियs are called the 'dear ones' of the mind, as it is really the mind which enjoys all the objects ultimately. The reading असितः = black, will have to be construed as कोऽपि असितः कृष्णवर्णः, but it is rendered redundant by नवाम्बुद्धनिभः hence it is to be dropped. महादेव gives a queer explanation of सौन्दर्यासृतमुद्गिरद्गिरभितः संयोज्य मन्दस्मितैः—सौन्दर्यमेवामृतं उद्गिरद्गिः विपन्तीभिगोपीभिः सह मन्दस्मितैः संयोज्य. Not only is it absurd, but grammatically wrong, as उद्गिरद्गिः is masculine and cannot go along with गोपीभिः.

10. "There is a pun on the word रसका. For it is also a synonym of the tongue. Thus यथसि त्वं रसका means 'if you are really a रसका' and 'if you can make distinction between the flavours of different things and choose the best for yourself.' " चा० reads लग्नां and 'मग्नां, which is wrong: for 'मग्नां may well stand in opposition with प्रीतिं but how can लग्नां go with ध्वान्तजालम्? व्याधि means 'disease', but it is not an improvement on ध्वान्त. अच्युतराय explains द्राक्षार्थैः as सूक्ष्माकादियावत्तदुत्तमजातीनां य ओशः संघास्तैरित्यर्थः। अनेन लोकोत्तरमाधुर्यवत्त्वं तेषु ध्वन्यते। The reading द्राक्षार्थैः is explained by महादेव—द्राक्षामौल्यैः which is wrong.

11. अच्युतराय takes ऊर्ध्वार्थैः for ऊर्ध्वनेत्रैः.. That is, the चातक birds remind of clouds when they have their eyes fixed at heaven. This is a better reading than अध्यक्षैः, for चातकs would remind of clouds more readily when their eyes are raised than when they are simply seen. निजसुखं is not a happy one; it will have to be explained as निजं च तत् सुखं सुखस्वरूपं. नीरजं is quite wrong; चातकs have nothing to do with कमलs. The reading स्मृत्यारूद्द of रसगंगाधर gives rise to tautology as it is immediately preceded by द्वारयन्दिः.

12. "विष्वगञ्जतीति विष्वद्रीची तथा. सर्वांसामपि etc. The Vedantins hold that the individual soul is identical

with the Supreme one. But apparently the one is different from the other. And therefore whenever the individual soul in the *samsāra* condition speaks of itself as अहम्, the real thing, to which this अहम् points, is not the individual soul itself, but the Supreme one on account of an identity, existing between the two. विष्णु is here spoken of as identical with the Brahman.” (५०) अच्युतराय reads विष्वशुच्या and also sees that it is open to the fault of repetition as we have the word भासा further. He, therefore, explains it as follows—विष्वकृ समन्ततः: सर्वेऽदेशकालायवच्छेदमेत्यर्थः । रुचिः सर्वजीवानां प्रीतिर्यस्यां सा तथा तयत्यर्थः । तत्तद्वृत्तिप्रयक्षानेऽभिलाषो हि सर्वेषां जीवानामवश्यं चाच्यः । अन्यथोपादेये स्वेष्टविषये प्रवृत्तिरहुपादेये स्वानिष्टविषये निवृत्तिर्थ तत्तज्ञानमन्तरा कथं भूयात् । तत्समादुक्तव्यालग्न्यानं गुक्तमेव । एवं शीमिवाविभ्यां रुचिभाः पदाभ्यां द्विरुक्तिरपि प्रत्युक्ता । एतादुश्या भासा स्वरूपभूतस्वप्रकाशचितेत्यर्थः । रसगंगाघर reads विष्वद्रीचा.....धाम्ना, which is as good as the present text, and सर्वेषामप्यहमयमिति. The latter will mean सर्वेषां अहं तथा अयं इति झानानामपि यः प्रत्ययालग्न्यनम् । The word अहं stands for one's self and अयं for everything different from it. Cf.—युष्मदस्मतप्रत्यगोचरयोः विषयविषयिणोः, etc. (शंकरभाष्य). “अहंवृत्तिरिद्वृत्तिरित्यन्तःकरणं द्विधा । विज्ञानं स्यादहंवृत्तिरिद्वृत्तिर्मनो भवेत्” (quoted by अच्युतराय). गृद्धमालंबनं is explained by Vaidya as गृद्ध विवेकेनापि निर्णेत्रुमशक्यम्. अच्युतराय explains स्वदृश्यतल as स्वदृश्यानि स्वान्तःकरणानि... त्रुद्धिमनोरूपाणीति यावत् । तेषां यत्तु वास्तविकं रूपं आधारो वा अहैतात्मप्रकाशः ।

13. Mr. Paranjape rightly observes “The poet finds that his mind is naturally inclined to serve others, to be anxious for trifles, to talk at random, and to sleep away the time idly. And seeing the impossibility of changing the natural inclinations he advises it to change the object of service etc. स्वररिपोर्णाथा. On this Mr. Vaidya says गाथा भगवद्रीतादिरूपा, which is found also in the Ānandāśrama commentary. Now it is too well known that the Bhagavadgītā is a गाथा not of Śiva,

the enemy of Cupid, but of Viṣṇu; and consequently the above explanation is wrong. On this point the commentator of G., who has the same reading, observes thus: स्मररिपोमैदान्तकस्य श्रीशंकरस्येवेत्यर्थः । गाथा व्यासादि-प्रथितकथेत्यर्थः...अत्र स्मररिपुदेन वक्तुरभेदभक्तत्वं व्यज्ञते । Now whoever will think for a little while on the last sentence will perceive why the commentator thought it necessary to add it. He must have surely felt the want of some synonym of Viṣṇu in the third line also in keeping with the contents of the preceding two lines; and not finding it, he must have next thought of identifying Śiva with Viṣṇu. And thus from the commentator's own words it follows that his reading is defective, and that any other reading supplying a synonym of Viṣṇu will suit better. Now although I have not got such a reading in my text, but have the same which I have taken so much trouble for giving reasons to reject, still it is owing to no such reading being found in the copies that I have collated. The Rasagaṅgādhara, however, supplies us with such a variant, which runs thus: आलापं यदि कांक्षसे मधुरिपोर्णिष्ठा तदालप्यताम्. The commentator of H. also gives स्मरगुरोः as another reading in the present case, but he adds स (पाठः) तु शिवेष्विकाणाम् । अस्माकं तु विष्णुशिवयोरेकत्वरूपप्रान्ति (?) स्तस्मात्स्मरस्य रिपुः शिवः. But from the usual worthlessness of this commentary one need not attach any importance to its remarks. And even if according to its opinion the reading स्मरिपोः is retained, it incurs a fault which is shown above. And hence the reading of R. G. or स्मरगुरोः may be adopted. ” आलाप्यतां is as good as आलप्यताम्. कथ्यतां is also no improvement. The B. Ms. of Paranjape's text reads स्वीयं..... निराळसखं which means if you want ' your own unrestrained friend ', i. e. if you want to make him your own without any restraint. महादेव explains निराळसखे as नी(नि)राळसं

नेत्रतन्दानिरस्तं सुखं यस्य तस्मिन्निर्जरे इत्यर्थः। सुखं of अच्युतराय is to be taken as क्रियाविशेषण of सुखताम्.

14. “The simple meaning of the verse is that, being tormented with the sufferings of this world, wise men break the tie produced by ignorance, no longer entertain any worldly hopes, and devote their time to a realisation of the identity of their souls with the Brahman, in doing which all their sins are destroyed.” (७) If we adopt the reading करटिनः, then the idea of elephants will not be inferred but expressed. The अङ्ककौर then would be समस्तवस्तुविषय सावयवरूपक.

15. The reading अशुजलनिधेः is wrong. महादेव explains सर्वं कामादिकमिह etc., as—सर्वं कामं धर्मार्थादित्रयं पारमामुङ्गसकामाः is as good as पारमारोद्धकामाः.

16. अच्युतराय reads नाभिचक्षाणि and remarks नाभिहृदयानीति पाठस्तु सरल एव. आळिष्य is as good as आळिंग्य. But आळिष्य does not fit in here.

17. “The remembrance of Kṛṣṇa is the very remedy that is wanted, and hence if the soul is devoted to Kṛṣṇa, there is no longer any cause for it to be distressed.” महादेव explains चेतः शरणावस्थां किं नाम कदायि उरुपस्य as शरणावस्थं शरणागतं पुरुषस्य चेतः अन्तःकरणं कीदृशं न कं दायि ददात्येवेत्पर्थः। एकदेशाविकृतमनन्यवत् शेषम्.

18. ‘अत्र हरिचरणभजनच्युतिभयाद्राज्यसुखस्य तिरस्कारः R. G.’ मा भासन्तु—May not shine upon me. संगीतसुभगाः as good as वैदिकारसुभगाः. The reading of Vaidya is द्रविणमदिरायूर्णितदृशां which he explains as संपत्तिमयसेवनेन भांतदृशाम्.

19. ‘वयसः शेषे, strictly speaking, means ‘in the remaining part of the life.’ The reading in R. G. where this verse is given as an instance of आक्षेप according to the opinion of some, is शेषे वयसि त्वमागतः &c.’’ The construction will be त्वं शेषे वयसि किं निःशंकः शेषे, मृत्युः आगतः निःशंकः will go with त्वं, if we adopt it.

20. अच्युतराय explains the reading संपादयामि .. यदयम् as—अहं धरात्ले धाव॑ धाव॒ उनः पुनर्धाव॑ विधाय किं संपादयामि किं वापे संपादयिष्यामि । सुखादेवमात्रायतत्वाद् व्यर्थं एव तदर्थमायास इत्याशयः । The reading धाव॑ धाव॒ न् is not so appropriate as that of our text, as there will be प्रथमासामानाविकरण्ण in the शृङ्गप्रत्यय.

21. “ The *alāṅkāra* is प्रत्यनीक, since the mind, unable to do any injury to the god Śiva who is its real enemy on account of his having destroyed Cupid, the mind-born god (and hence its son), satisfies its thirst of revenge by doing some harm to a person who is devoted to Śiva. But the simple fact contained in the verse is that the mind, while it is being directed towards God, is often attracted by worldly objects.’ For another instance of the प्रत्यनीकालंकार cf. II. 93. supra. अच्युतराय reads आमनन्तं and explains it as वेदतः स्मरन्तं.

22. अच्युतराय explains मेदिनीधर as mountain, but it is more appropriate to take it with Mr. Vaidya in the sense of tree, for Rāma could not have been mistaken for a mountain.

23. Mr. Vaidya reads रघुपते: कायच्छाया विलोकनतत्परस्तदित-कुतुङ्कः and explains it as उदितकुतुङ्कः प्राप्तकुतुहँैः (विलोकनतत्परैः दैश्चिनोशुक्कः) रघुपते: कायच्छाया देहकान्तिः ।

24. जलश्चयुता is as good as जलशात् चयुता, the former being a Compound. Sītā being of golden colour is mistaken for ‘lightning’ or ‘a creeper of the celestial tree.’

25. समानां = years, is a better reading.

26. आमूलात्...पयोषे: From north to south. महादेव reads भाग्यभाजां नृपाणां and explains in his usual curious way as—भाग्यं सुखं भजतां सेवतां पुरुषाणां मध्ये नृपाणां महमदक्षोणिपतीनां सभायामित्यर्थः ।

27. अच्युतराय quotes a parallel verse—सुभाषितेन गीतेन गुवतीनां च लीलया । यस्य नो द्रवते चितं स वै सुक्तोऽथवा पशुः । The metre

is शिखरिणी. °रसनं = 'शब्दः, but is less appropriate than रण which means playing. °कला is wrong. The word नृपश् is again curiously explained by महादेव as वितीशो महम्मदः.

28. With the first two lines cf. बोद्धारे मत्सरप्रस्ताः etc. Bh. II. महादेव gives the reading मद्भाचमंकुशविषाइमनादरेण and indulges into the following fanciful and wrong explanation मद्भाचं अंकुशवद्विषादं दुःखं यथास्यात्तथा हस्तिनां अंकुरं यथा तथैव पंडितानां मम वाणी विषादकरी तत् यथा स्थात्याइनादरेण. If we adopt मद्भाचं as द्वितीयान्तं, then whose object will it be? र० reads मात्सर्यमन्दमनसां which means—whose minds are dull on account of envy. °भुग्रमनसां would mean—whose minds are depressed. तरसा and सहसा are equally good. धास्यतितमां is wrong, second person of the verb is required here. यास्यसि सतां is equally good. कति नो is better reading, as it means—how many विलास would you not have?—more emphatic. र० reads विपुलं विलासं, singular, where it will have to be taken in the Collective sense.

29. अच्युतराय remarks thus with regard to the persons to whom and the times at which मधु etc. do not give delight:—तत्र मधुदाके पितोपहतरसनस्य सर्वस्य, असृतवामावरसुषे तु मिलिते चेजीवन्मुक्तानामेव, केवलवामावरसुधा तु तादृशवृद्धस्यैवानादरविष इति विभागो वोद्यः। “The poet means to say that the delight resulting from his poetry is not, like that of मधु etc., restricted to any particular persons or times, but that it is universal.”

31. महादेव's readings is—द्राक्षादीरेषुमाविकादीनांः माधुर्ये धुर्यैः अपि and it is an improvement on the text where we have to understand सद्ग्रः अपि. अन्यैषा, again, is better than वन्यैव, as the former suggests what the latter expresses.

32. “नित्य duties are thus defined: नित्यान्यकरणे प्रत्यवायसावनानि संध्यावन्दनादीनि. Vedāntasāra. But I do not see what लोकाधिकत्व lies in things like संध्यावन्दन and others.

The King of Delhi referred to in the second line must have been Shah Jahan. पाणिपङ्कवत्ते वयो नीतम् etc. shows the great ease and happiness with which he passed his youth at the court of Delhi. The reading given in the foot-note for the third line means, 'the highest truth (about Brahman) is now being meditated upon in the city of S'iva, the destroyer of the demon, Andhaka.' The city meant is Benares. From the constant references to Kṛṣṇa, the Yamunā, and Vṛndāvana, in the verses of the fourth Vilāsa it seems to be certain that the poet must have originally lived in Mathurā, as the reading of the text says. And on the strength of the other reading and the popular traditions this also may be conjectured that he must have subsequently gone to reside also in Benares at least for some period. लोकाधिकम् may be taken either as an adjective or as an adverb."

33. On हरिष्यन्ति etc. अच्युतराय remarks : केचिद् दुर्जना-स्तावमदीयोऽयं शोको मदीयोऽयं शोक इति विद्वत्सहस्रु शाघमेनापहारं करिष्यन्तीति तत्तिराकरणार्थमेवेति योत्यते. "When मया is present in the verse, मदीय looks awkward. स्वकीय would have been better."

भामिनीविलासस्थ श्लोकानां सूचा ।

वि.	श्लो.		वि.	श्लो.
अकरुण मृषभापा	श्र. २०	आलोक्य सुन्दरीमुखं	श्र. ७३	
अकरुण हृदय प्रियतम	, ३१	आविर्भूता यदवधि मधु	, ६३	
अङ्गानि द्रवा	, ९२	इत एव निजालयं	, २६	
अङ्गैः सुकुमारतरैः	, ८०	इदमप्रतिमं पृथ्य	, ७१	
अधर त्रुतिरस्तप्त्वा	, ६८	इयत्यां संपत्तावपि	प्रा. ४१	
अधरेण समागमाद्गदानां	, ९८	उदितं मण्डलमिन्दोः	श्र. ७०	
अधिरजनि प्रियसविधे	, ६१	उपकारमेव तनुते	प्रा. ७७	
अधिरोप्य हरस्य हन्त	, ३६	उपनिषदः परिपीता	श्र. ३८	
अनिशं नयनाभिरामया	, ७९	उपरि करवाल धारा	प्रा. १३	
अन्या जगद्वितमयी	प्रा. ६७	एकस्तं गहने	, २३	
अपनोत परिमलान्तर	, २०	एको विश्वसतां	, ६५	
अमरतरुकुसुम	, २६	एण्ठिगणेषु गुरु	, ५७	
अमित गुणोऽपि	, ७३	औत्सुक्यात्परिमिलतां	श्र. ४३	
अथ द्रलदरविन्द	, ४	औदायं भुवनत्रयेऽपि	प्रा. ६४	
अथ मलयज	, १०	कथय कथमिवाशा	श्र. २७	
अथि रोपमुरी करोपि	४२	कपोलपालिं तव तन्वि	, १	
अये जलधि नन्दिनी	शा. २	कपोलाद्वन्मीलत्पुलक	, ६९	
अरुणमपि विद्वुमन्दु	श्र. ८७	कमलिनि मलिनी	प्रा. ८	
अलंकरुँ कर्णीं भृशा	, ५३	कर्मवर्तिरिव लोचन	क. १६	
अलिर्घो वा नेत्रं वा	, ७७	करिकुम्भतुलामुरोजयोः	श्र. १५	
अवधौ दिवसावसान	, १५	कलभ तवान्तिक	प्रा. २५	
अवधारयेयां वितरति	शा. १०	कलिन्दगिरिनन्दिनी	शा. ४	
आगतः पतिरितीरियं	श्र. १४	कस्तूरिकातिलकं	श्र. ४	
आपद्रतः किल	प्रा. ६८	कस्यै हन्त फलाय	प्रा. १८	
आपेदिरेऽस्त्रयं	, १६	कान्त्यासुवर्णवरया	क. १५	
आ मूलाद्रत्वसानोः	शा. २६	काव्यात्मना मनसि	, १०	
आयातैव निशा निशापति	श्र. ५४	किं खलु रत्नेरतैः	प्रा. ४०	
आयातैव निशा मनो	, ५८	किं जलपसि मुखतया	श्र. ४२	
आरामाधिपतिः	प्रा. २९	किं तीर्थं हरिपाद	प्रा. ४१	
आलीषु केलोरमसेन	श्र. ११	किं निःशङ्कं शोये शेषे	शा. ५९	

किमिति कृशासि कृशो	श्र. १०९	तावल्कोकिल	प्रा. ६
कुचकलशयुगान्तः	,, ३१	तिमिरं हरन्ति हरितां	श्र. २९
केनापि मे विलसितेन	क. ९	तिरस्कृतो रोषवशात्परि	,, ९६
केलिमन्दिरमागतस्य	श्र. ८३	तीरे तरुण्या वदनं	श्र. २१
कैशोरे वयसि	श्र. ६५	तृष्णालोल विलोचने	प्रा. ३
खलः सज्जनकार्पास	प्रा. ८६	तोयैरल्पैरपि	,, २८
खिच्छति सा पथि	श्र. ८१	दधानः प्रेमाणं	,, ३१
गरिमाणमर्पयित्वा	,, ४४	दयितस्य गुणाननुस्मरन्ती	क. १८
गर्जितमाकर्ष्य	प्रा. १०९	दयिते रदनविषां	श्र. ७८
गिरयो गुररवस्तेभ्यो	,, ९२	दरानमट्कन्धरबन्ध	,, २३
गिरां देवी वीणागुणरणन	शा. २७	दवदहन जटाल	प्रा. ३४
गिरिगाह्वरेषु	प्रा. ४१	दारिद्रं भजते कलानिधि	श्र. ५६
गीर्भिंगुरुणां	,, ७१	दिगान्ते श्रूयन्ते	प्रा. १
गुञ्जति मन्त्रु मिलिन्दे	,, १८	दीनानासिंह परिहाय	,, ११
गुरुजनभय	श्र. ७	दुर्वृत्ता जारजन्मानः	शा. ३२
गुरुभि परिवेष्टिता	,, १७	दैवे परागवदन शालिनी	क. १
गुरुमध्यगता मया	,, १८	धर्ते भरं कुसुम	प्रा. ८९
गुरुमध्ये हरिणाक्षी	,, ४७	धीर ध्वनिभिरलं ते	,, ५९
ग्रीष्मे भोव्यतेरैः	,, ३३	धुयैरपि माधुर्येद्राक्षा	शा. ३१
चपला जलदाच्युता	शा. २४	धूमायिता दश दिशः	प्रा. १९
चिन्तामीलित मानसो	श्र. ५२	धृत्वापदस्खलनभीति	क. ५
चिन्ताशाशाम सकलापि	क. ७	न मनागपि राहुशेष	श्र. १
चेलाङ्गलेनाननशीत	श्र. ९७	न यथ स्थेमानं	प्रा. ३०
जठर उवलन	प्रा. ४८	नयनाङ्गलावमर्शी	,, ४८
जनकः सानु विशेषो	,, ९७	नयने वहातानु खञ्जनानां	,, ८८
जस्त्रीः श्रियमतिलङ्घ्य	श्र. ११	न वारयामो भवतीं	,, ३३
जितमौक्तिक सम्पदां	,, १३	नापेक्षा नच दाक्षिण्यं	,, ३७
तटिनि चिराय	प्रा. २१	नितरां नीचोऽस्मीति	,, ७
तदवधि कुशली	श्र. १३	नितरां परुषा	श्र. २
तन्मन्त्रु मन्दहसितं	,, ५	निभाल्य भूयो निजगौरि	,, १४
तरणि तनया किं स्वादेषा	शा. २३	निर्दूषणा गुणवती	क. ६
तरणोपायमपद्यज्ञपि	,, १७	निर्माणे यदि मार्मिकोऽसि	शा. ३०
तरुकुलसुषमा	प्रा. १५	निर्वाण मङ्गलपदं	क. ४

निरुद्धय यान्तीं तरसा	श्र.	२६	भुक्तामृणालपटलीः	प्रा.	४५
निष्णातोऽपि च	प्रा.	८५	भुजपञ्चे गृहीता	श्र.	३७
निसर्गादारमे	"	५२	भूतिर्नीचं गृहेषु विप्र	शा.	२४
निःसोमशोभा सौभाग्यं	श्र.	४६	भूमौ स्थिता रमणनाथ	क.	२३
नीरक्षीरविवेके	प्रा.	१२	मथुरागमनोन्मुखे मुरारा	श्र.	८२
नीराज्ञिर्मलतः	"	६१	मद्हाणि माकुरु विपाद	शा.	२८
नीरीं नियम्य शिखिला	श्र.	१०	मधुड्राक्षा साक्षाद्दमृत	"	२९
नैर्गुण्यमेव	प्रा.	८३	मधुप इव मास्ते	प्रा.	१७
न्यज्ञति वयसि ग्रथमे	श्र.	४५	मन्दस्मितेन सुधया	क.	१२
पत्रफलपुष्पलक्ष्म्या	प्रा.	२२	मरकतमणि भेदिनीधरो	शा.	२२
परगुह्यगुस्तिनिपुणं	"	८७	मलिनेऽपि राजपूर्णा	प्रा.	१५
परपुरुषवृष्टिपात	श्र.	१०	मानपरागवदनापि प्रिया	श्र.	४९
परार्थव्यासङ्कात्	प्रा.	७४	मान्थर्यमाण गमनं	"	८४
परोपसर्पणानन्त	"	८४	मुञ्चसि नाद्यापि रुपं	"	७२
पाटीर तव पटीयान्	"	११	मधैव मन्तुं	"	१२
पाटीरदु भुजङ्गपुण्यव	श्र.	५७	मुहुरर्थितयाद्य निद्रया	"	३२
पाणीकृतः पाणिरिला	"	८६	मूलं स्थूलमतीव	प्रा.	३२
पातालं ब्रंज पाहि वा	शा.	६	मृद्धीका रसिता सिता	शा.	७
पित्रस्तर्ण्यं पोत	प्रा.	५८	यशः सौरभ्यलग्नुः	प्रा.	८८
पुरासरसि मानसे	"	२	यस्मिन्नखलेति	"	५३
पुरोगीर्विणानां	"	७९	या तावकीनमधुर	क.	११
पृष्ठाः खलु परपृष्ठाः	"	२७	याते मध्यचिरात्	प्रा.	१५
पौलमीपतिकानने	"	४४	युक्तं सम्भायां	"	१०
प्रत्युद्रता सविनयं सहता	क.	२	येन भिन्नकरिकुभ्य	"	४९
प्रथमं तुम्बितचरणा	शा.	१६	येनामन्दमरन्दे	"	९
प्रभातसमयप्रभां	श्र.	५९	यैस्वरं गुणगणवान्	"	१९
प्रसङ्गे गोपानां यदुषु	"	६४	यौवनोद्भवनितान्त	श्र.	३५
प्रातस्तरां प्रणमने	"	६	राजानं जनयांबभूव	क.	६२
प्रारंभे कुसुमाकरस्य	प्रा.	४६	रीतिं गिरामस्तवृष्टि	"	१९
बद्रामलका	श्र.	८	रूपारुचिं निरसितुं	श्र.	४१
बन्धोन्मुक्तयै खलु मरव	शा.	१५	रे चाब्लयज्ञुषः	प्रा.	५७
भवग्रीष्मप्रीढातपनिवह	"	१४	रे चेतः कथयामि ते	शा.	९
भिन्नामहागिरिशिलाः	प्रा.	१००	रे रे मनो मम मनोभव	"	२१

रोपावेशाज्ञिर्गतं	श्र. २४	शून्येऽपिच गुणवन्ता	प्रा. ८५
लवलीं तव लीलया	, ३४	दृष्टवन्पुरः	, ३५
लावण्यमुज्ज्वलमपास्त	क. १४	इयामं सितंच सुदृशो	दृ. ७६
लीलामुकुलित	प्रा. ६२	शासोनुमान वथः	, ८५
लीलालुण्ठित शारदा	, ७२	श्रियो मे मा सन्तु	शा. १८
लूर्ह मत्तगङ्गैः	, ८४	श्रुतिशतमपि भूयः	प्रा. ३३
लोचनफुलाम्भोजहृष्य	शृ. ५०	संप्रामाङ्गणसंमुखा	, ७५
लोभाद्वाराटिकानो	, ५०	सत्पूरुषः खलु	प्रा. ७३
वक्षो जाग्रं पाणिनामृश्य	, १६	संतापयामि किमहं धावं	शा. २०
वज्रं पापमहीभृतां	शा. ८	सन्ध्येवास्मिन्बजगति	, ११
वदनारविन्दू सौरभ	शृ. १०२	समुत्पत्तिः स्वच्छे	प्रा. ३८
वनान्ते खेलन्ती	प्रा. ७८	समुपागतवति	, ५
वंशभवो गुणवानपि	, ७५	सरसिरुहोद्रसुरभा	शृ. ११
वहति विषधराम्	, ७२	सर्वेऽपि विस्मृतिपथं	क. ३
वाचा निर्मलया सुधा	शा. ५	साकं आवरणैः	प्रा. ३९
वाचो माङ्गलिकीः	शृ. ५५	सुदृशो जितरत्नजालया	शृ. ८९
विदुपां वदनात्	प्रा. ६३	सेवायां यदि	
विदूराश्रव्यं त्तिमितित	श. ६०	साभिलापमसि	शा. १३
विधाय मा मदृचना	, २१	सौदामिनि विलसित	क. ८
विनये नयनारुण	, १२	सौरभ्यं भुवनत्रये	प्रा. ३६
विरहेण विकलहृष्या	, ६७	स्थिति नो रे दध्याः	, ५०
विशालविषयावली	शा. १	स्मितं नैतत्किंतु प्रकृति	शृ. ७४
विश्वाभिराम	प्रा. ६९	स्मृतापि तरुणातपं	शा. ३
विश्वास्य विधुर	, ६६	स्वच्छन्दं दलद्रविन्द	प्रा. १४
विष्वद्रीया सुवनमभितो शा	१२	स्वमानतरेऽपि खलुभामिनि क.	१७
विक्षवक्षसि विषक्ष	शृ. २२	स्वलोक्यस्य शिखामणिः	प्रा. ५५
वेतष्टगण्डकहृति	प्रा. ६०	स्वस्वद्व्यापृति	, ५६
व्यत्यस्तं लपति क्षणं	शृ. ६७	स्वार्यं धनानि धनिकात्	, १६
व्योमनि वीजां कुरुते	प्रा. १३	स्वेदाम्बुसान्द्रकण	शृ. २
शयिता शैवल शैवले	शृ. ६६	हारं वक्षसि केनापि	प्रा. १४
शयितासविष्टप्यनीश्वरा	, १००	हालाहृलं खलु	, १०
शास्त्रार्थ्याकलि	शा. ३२	हृदये कृतशैवला	शृ. २१

Extra verses not contained in the text, but found
in some of the MSS. and printed editions.*

APPENDIX

VILĀSA I

† किमहं वदामि खल दिव्यमते गुणपक्षपातमभितो भवतः ।
गुणशालिनो निखिलसाधुजनान्यद्हर्णिशं न खलु विस्मरसि ॥
रे खल तव खलु चरितं विदुषामग्रे विचित्रय वक्ष्यामि ।
अथवालं पापात्मन् कृतया कथयापि ते हतया ॥
आनन्दमृगदावाग्निः शीलशाखिमद्द्विपः ।
ज्ञानदीपमहावायुर्यं खलसमागमः ॥
खलास्तु कुशलाः साधुहितप्रत्यूहकर्मणि ।
निपुणाः कणिनः प्राणानपहर्तु निरागसाम् ॥
वदने विनिवेशिता भुजङ्गी पिशुनानां रसनामिषेण धात्रा ।
अनया कथमन्यथावलीढा न हि जीवन्ति जना मनागमन्त्राः ॥
कृतं त्वयोन्नतं कृत्यमर्जितं चामलं यशः ।
यावज्जीवं सखे तुभ्यं दास्यामो विपुलाशिषः ॥
अविरतं परकार्यकृतां सतां मधुरिमातिशयेन वचोऽमृतम् ।
अपि च मानसमन्तुनिधिर्यशो विमलशारदचन्द्रचन्द्रिका५ ॥

* This portion is taken from the edition of the Bhāminīvīlāsa by the late Shivarām Mahadeo Paranjape.

† A. F. only have these verses, although F does not give them exactly in the same order in which A does.

§ Mr. Vaidya's edition gives the following verse after this :

एव्य कुसुमाकरो से संजीवयिता गिरं चिरं मग्नाम् ।

इति चिन्तयतो हृदये पिकस्य समधायि शौभिकेन शरः ॥

निर्गुणः शोभते नैव विपुलाङ्गम्बरोऽपि ना ।
 आपातरस्यपुष्पश्रीशोभितः शाल्मलिर्यथा ॥
 पक्षीर्विना सरो भाति सदः खलजनैर्विना ।
 कटुवण्णार्विना काव्यं मानसं विषयैर्विना ॥
 तत्त्वं किमपि काव्यानां जानाति विरलो भुवि ।
 मार्मिकः को मरन्दानामन्तरेण मधुव्रतम् ॥
 सरजस्कां पाण्डुवण्णां कण्टकप्रकरान्विताम् ।
 केतकीं सेवसे हन्त कथं रोलस्य निष्ठापः ॥
 यथा तानं विना रागो यथा मानं विना नृपः ।
 यथा दानं विना हस्ती तथा ज्ञानं विना यतिः ॥
 सन्तः स्वतः प्रकाशन्ते गुणा न परतो नृणाम् ।
 आमोदो न हि कस्तूर्याः शपथेन विभाव्यते ॥
 अथि वत गुरुगवीं मा स्म कस्तूरि यासी-
 रखिलपरिमलानां मौलिना सैरभेण ।
 गिरिगहनगुहायां लीनमत्यन्तदीनं
 स्वजनकममुनैव प्राणहीनं करोपि ॥
 दूरीकरोति कुमर्ति विमलीकरोति चेतश्चिरन्तनमधं चुलुकीकरोति ।
 भ्रूतेषु किंच करुणां बहुलीकरोति सङ्गः सतां किमु न मङ्गलमातनोति ॥
 अनवरतपरोपकारव्ययीभवदमलचेतसां महताम् ।
 आपातकाटवानि स्फुरन्ति वचनानि भेषजानीव ॥
 व्यागुज्जन्मधुकरपुञ्जमञ्जुगीतामाकर्ण्य स्तुतिमुदयन्नयातिरेकान् ।
 आभूमीतलनतकन्धराणि मन्येऽरण्येऽस्मिन्नवनिरुहां कुटुम्बकानि ॥
 मृतस्य लिप्सा कृपणस्य दित्सा विमार्गगायाश्च रुचिः स्वकान्ते ।
 सर्पस्य शान्तिः कुटिलस्य मैत्री विधातुसृष्टौ न हि हष्टपूर्वा ॥

उत्तमानामपि स्त्रीणां विश्वासो नैव विद्यते ।
राजाप्रिया: कैरविष्णयौ रमन्ते मधुपैः सह ॥
अयाचितः सुखं दत्ते याचितश्च न यच्छति ।
सर्वस्वं चापि हरते विधिमञ्जूर्खलो नृणाम्* ॥
विष्णुतानेत्रकञ्जालिमञ्जुरञ्जनपण्डिताः ।
मणिङ्गताखिलदिक्प्रान्ताश्चण्डांशोः पान्तु भानवः ॥

VILĀSA II

यदवधि दयितो विलोचनाभ्यां सहचरि दैववशेन दूरतोऽभूत् ।
तदवधि शिथिलीकृतो मदीयैरथ करणैः प्रणयो निजक्रियासु ॥
निखिलां रजनीं प्रियेण दूरादुपयातेन विबोधिता कथाभिः ।
अधिकं न हि पारयामि वकुं सखि मा जल्प तवायसी रसज्ञा ॥
निपतद्राष्ट्वसंरोधमुक्तचाञ्चल्यतारकम् ।
कदा नयननीलावजमालोकेय मृगीहृषः ॥
यदि लक्ष्मण सा मृगेक्षणा न मदीक्षासरणिं समेव्यति ।
अमुना जडजीवितेन मे जगता वा विफलेन किं फलम् ॥
भवनं करुणावती विशान्ती गमनाङ्गालबलाभलालसेषु ।
तरुणेषु विलोचनावजमालामथ बाला पथि पातयांवभूव ॥

* After this Mr. Vaidya's edition gives the following verse which is not found in A.

दोर्दण्डद्वयकुण्डलीकृतलस्त्वोदण्डचण्डाग्नुग-
ध्वस्तोऽण्डविपक्षमण्डलमथ त्वां वीक्ष्य मध्येरणम् ।
वलगाद्राघिदवसुक्काण्डवलयजवालावलीताण्डव-
अक्ष्यत्साण्डवरुष्टपाण्डवमहो को न क्षितीशः स्मरेत् ॥

† The following thirteen verses are found in Mr. Vaidya's edition as lying between 55 and 56 of this edition.

पापं हन्त मया हतेन विहितं सीतापि यद्यापिता
 सा मामिन्दुमुखी विना बत बने किं जीवितं धास्यति ।
 आलोकेय कथं मुखं सुकृतिनां किं ते वदिष्यन्ति मां
 राज्यं यातु रसातलं पुनरिदं न प्राणितुं कामये ॥
 उषसि प्रतिपश्चकामिनीसदनादन्तिकमञ्चति प्रिये ।
 सुहृशो नयनाऽङ्गकोणयोरुद्दियाय त्वरयारुणद्युतिः ॥
 क्षमापणैकपदयोः पदयोः पतति प्रिये ।
 शेषुः सरोजबदनानयनारुणकान्तयः ॥
 निर्वासयन्तीं धृतिमञ्चनानां शोभां हरेरेणहशो धयन्त्याः ।
 चिरापराधस्मृतिमांसलोऽपि रोषः क्षणप्रायुणिको बभूव ॥
 राज्ञो मत्यातिकूलानमे महद्भयमुपस्थितम् ।
 बाले वारय पान्थस्य वासदानविधानतः ॥
 मलयानिलमनलीयति मणिभवने काननीयति क्षणतः ।
 विरहेण विकलहृदया निर्जलमीनायते महिला ॥
 कालागुरुद्रवं सा हालाहलवट्ठिजानती नितराम् ।
 अपि नीलोत्पलमालां बाला व्यालावलिं किलामनुत ॥
 विधिवञ्चितया मया न यातं सखि सङ्केतनिकेतनं प्रियस्य ।
 अधुना बत किं विधातुकामो मयि कामो नृपतिः पुनर्न जाने* ॥
 प्रादुर्भवति पयोदे कज्जलमलिनं बभूव नभः ।
 रक्तं च पथिकहृदयं कपोलपाली मृगीदशः पाण्डुः ॥

* After this Mr. Vaidya's edition has विरहेण विकलहृदया &c.
But I have not given it here since it finds place in my text according
to the order of all of my MSS.

† This is read in Mr. Vaidya's edition between 70 and 71 of this.

*सुविरलमौक्तिकतारे धवलांशुकचन्द्रिकाचमत्कारे ।
 वदनपरिपूर्णचन्द्रे सुन्दरि राकासि नात्र संदेहः ॥
 स्थपजला चलनयना नाभ्यावर्ती कचावलीभुजङ्गा ।
 मञ्जन्ति यत्र सन्तः सेयं तरुणी तरङ्गिणी विषमा ॥
 शोणाधरांशुसंभिन्नास्तन्वि ते वदनाम्बुजे ।
 केसरा इव काशन्ते कान्तदन्तालिकान्तयः ॥
 तिथा तिलोत्तमीयन्त्या मृगशावकचक्षुषा ।
 ममायं मनुषो लोको नाकलोक इवाभवन् ॥
 अङ्गायमानमलिके मृगनाभिपङ्क्षं पङ्केरुहाक्षिं वदनं तव वीक्ष्य विभ्रन् ।
 उल्लासपहवितकोमलपक्षमूलाश्रव्यपुटं चदुलयन्ति चिरं चकोराः ॥
 शिशिरेण यथा सरोहहं दिवसेनामृतरश्मिमण्डलम् ।
 न मनागपि तन्वि शोभते तव रेषेण तथेदमाननम् ॥
 चलदभृङ्गमिवाम्भोजमधीरनयनं मुखम् ।
 तदीयं यदि हृश्येत कामः क्रुद्धोऽस्तु किं ततः ॥
 शतकोटिकठिनचित्तः सोऽहं तस्याः सुधैकमयमूर्तेः ।
 येनाकारिपि मित्रं स विकलहृदयो विधिर्वाच्यः ॥
 इयामलेनाङ्कितं बाले भाले केनापि लक्षणा ।
 मुखं तवान्तरासुप्रभृङ्गफुलाम्बुजायते ॥
 अद्वितीयं रुचात्मानं मत्वा किं चन्द्र हृष्यसि ।
 भूमण्डलमिदं मूढ केन वा विनिभालितम् ॥
 नीलाश्वलेन संवृतमाननमाभाति हरिणनयनायाः ॥
 प्रतिद्विम्बित इव यमुनागभीरनीरान्तरेणाङ्कः ॥

* The following three verses are found in Mr. Vaidya's edition between 77 and 78 of this.

† The following verses are found in Mr. Vaidya's edition between 78 and 79 of this.

स्तनाभोगे पतन् भाति कपोलात्कुटिलोऽलकः ।
 शशाङ्कविम्बतो मेरौ लम्बमान इवोरगः ॥
 यथा लतायाः स्तनकानतायाः स्तनावनस्रे नितरां समासि ।
 तथा लता पल्लविनी सगर्वे शोणाधरायाः सदृशी तवापि ॥
 इदं लताभिः स्तनकानताभिर्मनोहरं हन्त बनान्तरालम् ।
 सदैव सेव्यं स्तनभारवत्यो न चेद्युवत्यो हृदयं हरेयुः ॥
 मा मदागमनबृंहिततोषा जागरेण गमिताखिलदोषा ।
 वोधितापि बुद्धुधे मयुपैर्न प्रातराननजसौरभलुद्धैः ॥
 अविचिन्त्यशक्तिविभवेन सुन्दरि प्रथितस्य शम्बररिपोः प्रभावतः ।
 विद्युभावमञ्चतितमां तवाननं नयने सरोजदलनिर्विशेषताम् ॥
 मीनवती नयनाभ्यां करचरणाभ्यां प्रफुल्कमलवती ।
 शैवालिनी च केशः सुरसेयं सुन्दरी सरसी ॥
 पान्थ मन्दमते किं वा संतापमनुविन्दसि ।
 पयोधरं समाशास्व येन शान्तिमवाप्नुयाः ॥
 संपद्यतां तामतिमात्रतन्वीं शोभाभिराभासितसर्वलोकाम् ।
 सौदामिनी वा सितयामिनी वेत्येवं जनानां हृदि संशयोऽभूत् ॥
 सपलवा किं तु विभाति वल्लरी सफुलपद्मा किमियं तु पद्मिनी ।
 समुलसत्पाणिपदां स्मिताननामिर्ताक्षणमाणैः समलम्भ संशयः ॥
 नेत्राभिरामं रामाया वदनं वीक्ष्य तत्क्षणम् ।
 सरोजं चन्द्रविम्बं वेत्यखिलाः समशेरत ॥
 कनकद्रवकान्तिकान्तया मिलितं रामसुदीक्ष्य कान्तया ।
 चपलायुतवारिद्ध्रमाज्जन्तुते चातकपोतकैर्वने ॥
 बानेतेति वदन्त्येतां लोकाः सर्वे वदन्तु ते ।
 यूनां परिणता सेयं तपस्येति मतं मम ॥

स्मयमानाननां तत्र तां विलोक्य विलासिनीम् ।
 चकोराश्चञ्चलीकाश्च मुदं परतरां यंयुः ॥
 वदनकमलेन बाले स्मितसुपमालेशमादधासि यदा ।
 जगदिह तदैव जाने दशार्धबाणेन विजितमिति ॥
 कलिन्दजानीरभरेऽर्धमग्ना वकाः प्रकामं कृतभूरिशन्द्राः ।
 ध्वान्तेन वैराद्विनिर्गीर्यमाणाः क्रोशन्ति मन्ये शशिनः किशोराः ॥
 परस्परासङ्गसुखान्तत्भ्रुवः पयोधरौ पीनतरौ वभूवतुः ।
 तयोरमृत्यन्नयमुन्नतिं परामवैभि मध्यस्तनिमानमेति ॥
 जनमोहकरं तवालि मन्ये चिकुराकारमिदं घनान्धकारम् ।
 वदनेन्दुरुचामिहाप्रचारादिव तन्वङ्गि नितान्तकान्तिकान्तम् ॥
 दिवानिशं वारिणि कण्ठदन्ते दिवाकराराधनमाचरन्ती ।
 वक्षोजतायै किमु पक्षमलाक्ष्यास्तपश्चरत्येवुजपहक्तिरेपा ॥
 वियोगवहिकुण्डेऽस्मिन् हृदये ते वियोगिनि ।
 प्रियसंगसुखायेव मुक्तादारस्तपस्यति ॥
 निधिं लावण्यानां तव खलु मुखं निर्मितवतो
 महामोहं मन्ये सरसिरुहसूनोरुपचितम् ।
 उपेक्ष्य त्वां यस्माद्विधुमयमकस्मादिह कृती
 कलाहीनं दीनं विकल इव राजानमकरोन् ॥
 स्तनान्तर्गतमाणिक्यवपुर्वहिरुपागतम् ।
 मनोऽनुरागि ते तन्वि मन्ये वल्लभमर्मीक्षितुम् ॥
 जगदन्तरममृतमयैरंशुभिरापूरयन्नितराम् ।
 उदयति वदनव्याजान् किमु राजा हरिणशावनयनायाः ॥
 तिमिरशारदचन्द्रिरचन्द्रिकाः कमलविदुमचम्पककोरकाः ।
 यदि मिलन्ति कदापि तदाननं खलु तदा कलया तुलयामहे ॥

प्रिये विषादं जहिहीति वाचं प्रिये सरागं वदति प्रियायाः ।
 वारामुदारा विजगाल धारा विलोचनाभ्यां मनसश्च मानः ॥
 राज्यभिषेकमाज्ञाय शम्बवासुरवैरिणः ।
 सुधाभिर्जगतीमध्यं लिम्पतीव सुधाकरः ॥
 आनन्दं मृगशावाक्ष्या वीक्ष्य लोलालकावृतम् ।
 ऋमद्भुमरसंभारं स्मरामि सरसीकुहम् ॥
 यान्ती गुरुजनैः साकं स्मयमानाननाम्बुजा ।
 तिर्यग्मीवं यद्द्राक्षीत्तिर्णिष्पत्राकरोजगन्* ॥
 मृणालमन्दानिलचन्दनानामुशीरशैबालकुशेशयानाम् ।
 वियोगदूरीकृतचेतनानां विनैव शैत्यं भवति प्रतीतिः ॥
 विवोधयन् करस्पर्शेः पद्मिनीं मुद्रिताननाम् ।
 परिपूर्णोऽनुरागेण प्रातर्जयति भास्करः ॥
 आनन्दं वल्युवचनैर्विनिवारितेऽपि
 रोषात्रयातुमुदिते मयि दूरदेशम् ।
 शाला कराङ्गुलिनिदेशवशंवदेन
 क्रीडाविडालशिशुनाशु रुरोध मार्गम् ॥
 अभूदप्रत्यूहः कुसुमशरकोदण्डमहिमा
 विलीनो लोकानां सह नयनतापोऽपि तिभिरैः ।
 तवास्मिन् पीयूषं किरति परितस्तन्वि वदने
 कुतो हेतोः श्रेतो विधुरयमुदेति प्रतिदिनम् ॥
 विनैव शशं हृदयानि यूनां विवेकभाजामपि दारयन्त्यः ।
 अनल्पमायामयवल्युलीला जयन्ति नीलाङ्गदलायताक्ष्यः ॥

* After this Mr. Vaidya's edition reads नयनानि वहन्तु &c.
 But I do not give it here, since it finds place in my text according to
 the order of all of my MSS.

यद्वधि विलासभवनं यौवनमुदियाय चन्द्रवदनायाः ।
 दहनं विनैव तदवधि यूनां हृदयानि दह्यन्ते ॥
 न मिश्रयति लोचने सहसितं न संभाषते
 कथासु तव किं च सा विरचयत्यरालां भ्रुवम् ।
 विपक्षसुहृशः कथाभिति निवेदयन्त्या पुरः
 प्रियस्य शिथिलीकृतः स्वविषयेऽनुरागप्रहः ॥
 वडवानलकालकूटवन्मणरव्यालगणैः सहैधितः ।
 रजनीरमणो भवेत्त्रिणां न कथं प्राणवियोगकारणम् ॥
 लभ्येत पुण्यैर्गृहिणी मनोज्ञा तया सुपुत्राः परितः पवित्राः ।
 स्फीतं यशस्तैः समुद्रेति नित्यं तेनास्य नित्यः खलु नाकलोकः ॥
 प्रसुरपि याच्चितुकामो भजते वामोरु लाघवं सहसा ।
 यद्हर्वं त्वयाधरार्थी सपदि विमुख्या निराशतां नीतः ॥
 जलकुम्भमुभितरसं सपदि सरस्याः समानयन्त्यास्ते ।
 तटकुञ्जगृहसुरतं भगवानेको मनोभवो वेद ॥
 त्वमिव पथिकः प्रियो मे विटपिस्तोमेषु गमयति क्षेशान् ।
 किमितोऽन्यन् कुशलं मे संप्रति यत्पान्थं जीवामि* ॥
 तुलामनालोक्य निजामखर्वं गौराङ्गि गर्वं न कदापि कुर्याः ।
 लसन्ति नानाकलभारवत्यो लताः कियत्यो गहानान्तरेषु ॥
 इयमुलसिता मुखस्य शोभा परिकुलं नयनाम्बुजद्वयं ते ।
 जलदालिमयं जगद्वितन्यन् कलितः कपि किमालि नीलमेघः ॥
 आसायं सलिलान्तः सवितारमुपास्य सादरं तपसा ।
 अधुनाव्यजेन मनाकृ तव मानिनि तुलना मुखस्यापि ॥

* In Mr. Vaidya's edition किमिति कृशासि कृशोदरी &c. is found after this. But I do not give it here, since it occurs in my text.

अयि मन्दस्मितमधुरं वदनं तन्वाङ्गि यदि मनाकृ कुरुषे ।
 अधुनैव कलय शभिं राकारमणस्य हन्त साम्राज्यम् ॥
 मधुरतरं स्मयमानः स्वस्मिन्नेवालपञ्चनैः किमपि ।
 कोकनदयंखिलोकीमालम्बशृन्यमीक्षते क्षीबः ॥
 मधुरसान्मधुरं हि तवाधरं तरुणि मढवने विनिवेशय ।
 मम गृहाण करेण कराम्बुजं प प पतामि ह हा भ भ भूतले ॥
 शतेनोपायानां कथमपि गतः सौधशिखरं
 सुधाफेनस्वच्छे रहसि शयितां पुष्पशयने ।
 विद्वोध्य क्षामांगीं चकितनयनां स्मरवदनां
 मनिश्वासं श्रिष्ट्यत्यहह सुकृती राजरमणीम् ॥
 गुडजन्ति मञ्जु परितो गत्वा धावान्ति संमुखम् ।
 आवर्तन्ते विवर्तन्ते सरसीषु मधुत्रातः ॥
 यथा तथा तामरसेक्षणा मया पुनः सरागं नितरां निषेविता ।
 तथा तथा तत्त्वकथेव सर्वतो विकृत्य मामेकरसं चकार सा ॥
 हरिणीप्रेक्षणा यत्र गृहिणी न विलोक्यते ।
 सेवितं सर्वसंपद्धिरपि तद्भवनं वनम् ॥
 लोलालकावलिचलन्नयनारविन्दलीलावशंवदितलोकविलोचनायाः ।
 सायाहनि प्राणयिनो भवनं ब्रजन्त्याश्वेतो न कस्य हरते गतिरङ्गनायाः ॥
 दन्तांशुकान्तमरविन्दरमापहारि सान्द्रामृतं वदनमेणविलोचनायाः ।
 वेधा विधाय पुनरुक्तमिवेन्दुविम्बं दूरीकरोति न कथं विदुषां वरेण्यः ॥
 सानुकम्पाः सानुरागाश्वतुराः शीलशीतलाः ।
 हरन्ति हृदयं हन्त कान्तायाः स्वान्तवृत्तयः ॥
 *विलसत्याननं तस्या नासाग्रस्थितमौक्तिकम् ।
 आलक्षितबुधाश्रेष्ठं राकेन्दोरिव मण्डलम् ॥

* In Mr. Vaidya's edition this is found between 93 and 94.

VILĀSA IV

*जगज्जालं ज्योत्स्नामयनवसुधाभिर्जटिलय-
 ऊनानां संतापं त्रिविधमपि सद्यः प्रशमयन् ।
 श्रितो वृन्दारण्यं नतनिरिलवृन्दारकबृतो
 मम स्वान्तव्वान्तं तिरथतु नवीनो जलधरः ॥
 ग्रीष्मचण्डकरमण्डलभीष्मज्वालसंसरणतापितमूर्तेः ।
 प्रावृषेण्य इव वारिधरो मे वेदनां हरतु वृष्णिवरेण्यः ॥
 अपारे संसारे विषमविषयारण्यसरणौ
 मम आमं भ्रामं विगलितविरामं जडमतेः ।
 परिश्रान्तस्यायं तरणितनयातीरनिलयः
 समन्तात्संतापं हरिनवतमालस्तिरथतु ॥
 आलिङ्गितो जलधिकन्यकया सलीलं
 लग्नः प्रियंगुलतयेव तहस्तमालः ।
 देहावसानसमये हृदये मदीये
 देवश्चकास्तु भगवानरविन्दनाभः ॥
 नयनानन्दसंदोहतुनिदलीकरणश्वमा ।
 तिरथत्वाशु संतापं कापि कादम्बिनी मम ॥
 †गणिकाजामिलमुख्यानवता भवता बताहमपि ।
 सीदन् भवमरुगर्ते करुणामूर्ते न सर्वथोपेक्ष्यः ॥
 §मलयानिलकालकूटयो रमणीकुंतलभोगिभोगयोः ।
 इवपचात्मभुवोनिरंतरा मम भूयात्परमात्मनि स्थितिः ॥

* The following five verses are found in Mr. Vaidya's edition between 4 and 5 of this.

† This is found in Mr. Vaidya's edition between 6 and 7 of this.

§ The following five verses are found in Mr. Vaidya's edition between 16 and 17 of this.

निखिलं जगदेव नश्वरं पुनरस्मिन्नितरां कलेवरम् ।
 अथ तस्य कृते कियानयं क्रियते हन्त जनैः परिश्रमः ॥
 प्रतिपलमखिलाँडोकान्मृत्युमुखं प्रविशतो निरीक्ष्यापि ।
 हा हन्त किभिति चित्तं विरमति नाद्यापि विघ्येभ्यः ।
 सपदि विलयमेतु राजलक्ष्मीरूपरि पतन्त्वथवा कृपाणधाराः ।
 अपहरतुतरां शिरः कृतान्तो मम तु मतिर्न मनागपैतु धर्मान् ॥
 अपि बहलदहनजालं मूर्ध्नि रिपुर्मे निरंतरं धमतु ।
 पातयतु वासिधारामहमणुमात्रं न किञ्चिदपि भाषे ॥

C ✓

Kanya

Sangat dib - Kanya
- Poetry

D.G.A. 80.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
NEW DELHI

Borrowers record.

Call No.— Sa8K/Jag/Sha-8431

Author— Jagannātha.

Title— Bhāminīvilāsa.

Borrower's Name	Date of Issue	Date of Return
Sh. R. P. Panty	20/11/75	

P.T.O.